

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

VI. KÖTET, 3—4. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST 1954

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

BÓKA LÁSZLÓ, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A szerkesztőséget felel

BÓKA LÁSZLÓ

osztálytitkár

Technikai szerkesztő

VARGA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., SZÉCHENYI RAKPART 3.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica,

Acta Orientalia.

A Nyelv- és Irodalomtudományok, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályok közös folyóirata:

Acta Antiqua.

Az Actában orosz, német, angol és francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven, vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendők meg. Az Acta Linguistica szerkesztősége Budapest, V., Váci-u. 12., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 04-878-111-46), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest VI., Sztálin-út 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

Gyarmathi Bálint

Születésének 400. és halálának 360. évfordulóját ünnepeltük 1954-ben.

HARMATTA JÁNOS

EGY FINNUGOR NÉP AZ ANTIK IRODALMI
HAGYOMÁNYBAN

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1954. május 17-én tartott felolvasó ülésén

Őstörténeti kutatásunkban a közelmúltban élénk vita fejlődött a finnugor, illetőleg uráli őshaza helyének kérdéséről. Mint köztudomású, ebben a kérdésben jelenleg is két homlokegyenest ellenkező felfogás áll egymással szemben. Az egyik felfogás szerint ugyanis az uráli őshazát Kelet-Európában, a másik szerint viszont — Kelet-Ázsiában kell keresnünk. Talán különösnek tűnhetik fel, hogy a magyar őstörténet számos tisztázatlan kérdése közül éppen az uráli őshaza problémája adott ilyen széleskörű vitára alkalmat. Ennek a feltűnő jelenségnek azonban igen alapos oka van. A magyar őstörténet mindezideig két teljesen szilárdnak látszó sarokpontra támaszkodott. Ezek közül az egyiket azok a bizánci és arab tudósítások jelentik, melyek a honfoglaláselőtti magyarságot az i. u. IX. században mint Dél-Oroszországban lakó népet állítják élénk. A másik szilárd pont eddig az urálvidéki finnugor őshaza elmélete volt. E két sarokpont között a magyarság őstörténetét kutatásunk többé-kevésbé valószínű feltevésekkel töltötte ki. Ennek az a következménye, hogy ha a keleteurópai finnugor őshaza elméletét elvetjük, és helyére a keletázsiai őshaza elméletét állítjuk, akkor a magyar őstörténet egész folyamatát másképpen kell rekonstruálnunk. Ez a körülmény világosan megmagyarázza az őshaza kérdésének rendkívüli fontosságát, s a körülötte kibontakozó vita élénkségét.

Kétségtelen azonban, hogy a magyar őstörténetnek egyetlen alapvető pontra való építése — mint ezt az őstörténeti vita is megmutatta — nem szerencsés dolog. Őstörténetkutatásunk sokkal kedvezőbb helyzetben volna, ha a finnugor őshaza kora és az i. u. IX. század közötti időre vonatkozólag is rendelkeznék olyan forrásanyaggal, amelynek alapján a magyarság történetét legalább is fővonásaiban szilárdabban megalapozhatná. Természetesen bizonyos, főleg régészeti forrásanyag most is rendelkezésére áll a kutatásnak, azonban ennek megbízható etnikai meghatározása és történeti kiértékelése csak megfelelő írásos források segítségével lehetséges. Őstörténetkutatásunknak tehát írásos forrásokra volna égető szüksége. Ez az írásos forrásanyag pedig — ha nem is túlságos bőségben — de adva van az antik íróknak Kelet-Európára és Nyugat-Ázsiára vonatkozó tudósításaiban. Ezeknek a források-

nak, mint többek közt Herodotos, Ptolemaios, Ammianus Marcellinus, Jordanes adatainak az alapján nagy vonásokban az i. e. VII. századtól kezdve egészen az i. u. IX. századig nyomon követhetjük Kelet-Európa és Nyugat-Ázsia etnikai képének alakulását. Egyelőre azonban kutatásunk ezeket a forrásokat még nem értékelte ki és nem dolgozta fel megfelelő módon, s így őstörténetünk kérdéseinek megoldásában való felhasználásuk rendkívül nehéz, sokszor csaknem megoldhatatlan feladat. Hogy viszont megfelelő módon feldolgozva még a legszegényesebb adatok is sokatmondóvá válhatnak őstörténetünk számára, arra a következőkben szeretnék egy példát bemutatni.

I

1. Stephanos Byzantios „Ethnika” című, I. Iustinianos uralkodása alatt az i. u. VI. században írt, de csak kivonatban ránkmaradt munkájában az ó-ión etnográfiai és geográfiai irodalom alkotásaiból számos töredéket tartott fenn. Ezek közt a szükségesvű, alig egy-két szóból álló töredékek közt találjuk az *Ἀμάδοκοι* népnevet: *Ἀμάδοκοι. Σκυθικὸν ἔθνος. Ἑλληνικὸς ἐν Σκυθικοῖς. ἢ γῆ δὲ τούτων Ἀμαδόκιον*. Stephanos Byzantios tehát Hellanikos „Skythika” című munkáját nevezi meg az *Ἀμάδοκοι* népnév forrásaként. Hellanikos valószínűleg Thukydidesnek volt kortársa, főbb műveit az i. e. V. század utolsó negyedében írta, így időben majdnem ezer év választja el Stephanostól. Már e miatt a nagy időbeli távolság miatt valószínűtlen, hogy az *Ἀμάδοκοι* népnevet Stephanos közvetlenül Hellanikos művéből vette volna. S valóban: Stephanos forrásainak kutatása megállapította, hogy a Hellanikos idézeteket Stephanos valószínűleg az i. e. I. században élt Alexander Polyhistor *Περὶ Ἐδξείνου Πόντου* című munkájából vette át. Úgy látszik tehát, hogy az *Ἀμάδοκοι* népnév az i. sz. kezdete körüli etnográfiai, illetőleg geográfiai irodalomban is ismert volt.

Hellanikos „Skythika”-jából Stephanos Byzantios egy másik töredéket is megőrzött: *Ἀμόργιον πεδίον Σακῶν. Ἑλλάνικος Σκυθικοῖς. τὸ ἔθνικόν Ἀμόργιος, ὡς αὐτὸς φησιν*. Ezeknek a töredékeknek alapján jellemzőnek tarthatjuk Hellanikosra nézve a népnevekből képzett országnevek, mint *Ἀμαδόκιον*, *Ἀμόργιον* használatát.

Csak ez a két rövid idézet maradt fenn Hellanikos „Skythiká”-jából. Hogy azonban sokkal több népet ismert és tárgyalt ebben a művében, azt megállapíthatjuk Strabon két helyéből. Strabon ezeken a helyeken Eratosthenes nyomán élesen elítéli Hellanikos és más írók fecsegését, hogy „mythographos”-ok módjára szkíta népek felől mindenféle lehetetlenséget összeírtak. Hellanikos — mint egy másik töredékéből tudjuk — tényleg részletesen foglalkozott „Skythika”-jában a hyperboreusokkal, pedig ezt a népet Herodotos alig egy-két évtizeddel korábban világosan kizárta a valóságban létező népek sorából, és a mítosz keretébe szorította vissza. Hellanikos azonban a mítosz

és a valóság szigorú elkülönítését úgy látszik nem tartotta fontosnak, s így nála a hyperboreusok Skythia népei között helyet kaptak.

Feltűnő, hogy Hellanikosnál a hyperboreusok leírása egészen új vonásokkal bővült. Ezek a vonások élénken emlékeztetnek arra a leírásra, amelyet Herodotos egy másik északi népről az argempaiokról adott. Nagyon valószínű tehát, hogy Hellanikos a hyperboreusok leírásának ezeket az elemeit Herodotosnak az argempaiokról szóló tudósításából vette át. Hogy a hyperboreusok Hellanikosnál az argempaiokhoz hasonló vonásokat vehettek fel, az csak úgy volt lehetséges, hogy számára ezek a távoli északi népek bizonyos mértékig összeolvadtak és egymáshoz hasonlóvá váltak. Ennek a jelenségnek a Hellanikos-korabeli irodalomban szélesebb körben megtaláljuk a nyomát. Egy ugyancsak Stephanos Byzantiosnál fennmaradt idézet szerint Antimachos, aki talán csak egy nemzedékkel volt fiatalabb Hellanikosnál, a hyperboreusokat egy másik mesés északi néppel, az arimasposokkal azonosította. A távoli északi népek összeolvadásának folyamatát az ógörög irodalomban elősegítette az is, hogy az ión geográfusok a Pontos felett lakó népeket, a légészakibakat is — Herodotos kivételével — közös néven „skytha”-knak hívták. A szkíták pedig a görögök számára már a homerosi eposzok korában a távoli, ideális, igazságos, hús helyett tejjel táplálkozó nép voltak. Így bizonyos mértékben érthető tehát, ha Hellanikosnál a hyperboreusok és más északi népek összeolvadtak és közös, ideális vonásokat vettek fel: „igazságosak, húst nem esznek, hanem makkal táplálkoznak” — mondja róluk Hellanikos.

Hogyan volt lehetséges ezeknek a távoli északi népeknek az összeolvadása a görög irodalomban? A hyperboreusok a valóságban nem létező, mitikus nép voltak, velük kapcsolatban az idealizálás, mint a válságát élő görög rabszolgatartó társadalom uralkodóosztályában megnyilvánuló utópisztikus vágyak kivetítése, könnyen érthető. Az argempaiok és az arimasposok, meg a többi északi népek azonban a valóságban létező, részben a Fekete-tengeri görög települések közelében élő népek voltak. Ezekkel kapcsolatban az idealizálás jelentkezése sokkal nehezebben megoldható problémát jelent. A legvalószínűbb arra gondolnunk, hogy a Kelet-Európában a Fekete-tenger északi partvidékén s a még tovább messze északon lakó népek és törzsek, amelyekkel a görögök közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba kerültek, még osztály nélküli, nemzeti társadalomban éltek, akkor, amikor a görög rabszolgatartó társadalomban már a válság világos jelei mutatkoztak. Így lényegében véve ezeknek a népeknek a társadalmában azok a problémák, amelyeket a görög rabszolgatartó osztály társadalom válsága felvetett, tényleg nem is voltak meg. Ezért ezek a népek a válságokkal küzdő görög társadalom uralkodóosztálya számára ugyanolyan idealizált mintaképeket jelentettek, akár csak a mítosz régi népei.

Az *Ἀμάδοροι* népvét nem ismeri sem Herodotos, sem Hekataios, Hellanikos adata tehát nyilvánvalóan új értesülésen alapszik. Ezek szerint az

amadokok népe csak az i. e. V. század végén vált ismeretessé a görög földrajzi és néprajzi irodalomban. Alig képzelhető el, hogy e név mögött új szkita törzs vagy törzsi alakulás rejtőznék. A szkita törzsszövetség hatalma ebben az időben még tetőpontján állott, új politikai alakulásokat tehát ekkor nehezen tehetnének fel. Ennek a kornak földrajzi látóköre azonban egy másik irányban jelentősen kitágult. A szkita törzsszövetség hatalmának szilárdsága lehetővé tette, hogy a pontosi görög városokból kiindulva görög és szkita kereskedők messze behatoljanak a kontinens belsejébe. Herodotos őrizte meg annak a kereskedelmi útnak a leírását, amely Olbiából kiindulva a Közép-Uralba vagy még azon is túl vezetett. Herodotosnak az adatait az újabb régészeti kutatások teljes mértékben megerősítették. A Közép-Ural vidékén járt görög és szkita kereskedők hoztak először hírt egész sor új északi népről Herodotosnak. Nagyon valószínű, hogy új értesüléseket Hellanikos is csak ezen az úton szerezhetett. Az amadokok népe tehát valószínűleg azon a vidéken élhetett, ahová a Herodotosnál feltűnő új északi népeket: a jyrkákat, thyssage-tákat, argempaiokat helyezhetjük. Ebben az esetben feltehetjük, hogy Hellanikosnál ők is a hyperboreusokkal azonosított, idealizált népek csoportjába tartoztak. Ezt a feltevést igazolják a későbbi adatok.

2. Mikor i. e. 279-ben a kelták rabolva végigpusztították Makedoniát, Thessaliát, Észak-Görögországot s már a Delphoi-i Apollon-templomot akarták kifosztani, amely messze földön híres volt kincseiről, a maroknyi görög védőseregnek az antik források szerint istenek és hérószok siettek segítségére, s megmentették a templomot a kirablástól. Pausanias ezt az eseményt így beszéli el:

„Amikor a csata megkezdődött, villámok csaptak a kelták közé, s a Parnassosról sziklák zuhantak rájuk, és szellemek szálltak szembe a barbárokkal hopliták alakjában. Kettő közülük, Hyperochos és Amadokos a monda szerint a hyperboreusoktól jöttek, a harmadik pedig Pyrrhos, Achilleus fia volt.”

A monda egy másik változatában Pausanias még azt is kiemeli, hogy rendkívül erős fagy és havazás volt. A keltákat ezek az események visszavonulásra kényszerítették. Hogy ez a hagyomány közvetlenül a harci események után keletkezett, egykorú feliratok bizonyítják. Alig egy-két hónappal a kelták elűzése után, i. e. 278 első feléből származik a Kos-iak határozata, amely Apollonnak hálaáldozatot és hálaünnepet határoz a jóshely és a hellének megmentéséért. Közvetlenül az események után tehát elterjedt a görög világban az istenek, illetőleg hérószok *επιφάνεια*-jának és a *σωτηρία*-nak, a szentély megmentésének híre. Ez váltotta ki a Delphoi-i, eredetileg öt évenként tervezett, de aztán évenként tartott *σωτήρια*-nak, hálaünnepnek a létesítését.

Apollonnak illetőleg a hyperboreusoknak mint *ἥρωες πρόμαχος*-oknak az *επιφάνεια*-járól a hír a görög világba Delphoiból indult ki és terjedt szét.

A mítoszhoz tehát helyi, Delphoi-i hagyományokban kell gyökereznie. Ezt az is bizonyítja, hogy Pausanias a mítosz másik változatában egy negyedik hērószt is megemlíti: Phylakoszt, a delphoiak saját helyi ἦρως πρόμαχος-át. A hyperboreus hērósztok s így az Amadokos ἐπιφάνεια-járól szóló mítosz eredetét is Delphoiban kell tehát keresnünk. Delphoiban a hyperboreus mítosz igen régi. Már az i. e. VII. század végén ismeri Alkaios, aki egyik, Himeriosnál fennmaradt töredékében így ír:

„Mikor Apollon megszületett, Zeus arany mitrával és lanttal díszítette őt, és egy fogatot adott neki, hogy azon járjon — ez a fogat hatytyúkból állt. Azután Delphoiba küldte és a Kastalia forrásához, hogy onnan hirdessen jogot és igazságot a helléneknek. De Apollon kocsijára szállva azt parancsolta a hatytyúknak, hogy a hyperboreusokhoz repüljenek. A delphoiak tehát — amint ezt megtudták — hívták az istent, hogy jöjjön hozzájuk a hyperboreusoktól. De ő az egész évet azoknál töltötte igazsághirdetésben, s csak midőn a megfelelő idő elérkezett, parancsolta meg a hatytyúknak, hogy a hyperboreusoktól elrepüljenek. Nyár közepe az az idő, amikor Apollon a hyperboreusoktól megérkezik. Neki dalolnak akkor a fülemilék, neki énekelnek a fecskék és cikádák. Ezüst forrással csörgedezik akkor a Kastalia és hullámoktól dagadozik a nagy Képhissos.”

Delphoit tehát szoros kapcsolatok fűzték a hyperboreusokhoz. Könnyen érthető, ha Mnaseas, egy költő a hyperboreusokat a delphoiakkal azonosította. De könnyen érthető az is, hogy a keltákat elűző váratlan fagyban és hózivatárban a delphoiak vallásos képzelete a hóborította északon lakó hyperboreus hērósztok megjelenését és segítségét látta.

Az egyik hyperboreus hērószt neve, Hyperochos, tipikus hyperboreus név. Hyperoché Herodotosnál egy hyperboreus lánynak a neve. A másik hērószt, Amadokos, az amadokok népének nevét viseli. Hogy Amadokos, az amadokok népének „heros eponymos”-a a Delphoi-i mítoszban mint hyperboreus jelenhetett meg, az csak úgy volt lehetséges, hogy az amadokokat és a hyperboreusokat azonosították. Mivel a mítosz Delphoiból indult ki, ennek az azonosításnak is Delphoi-i hagyományban kellett gyökereznie. Az amadokokat tehát a Delphoi-i hagyomány valószínűleg messze északon, a hyperboreusok szomszédságában képzelte el, s azokhoz hasonló, boldog, mítikus népnek tartotta. Megerősíti ezt a feltevést az is, hogy a hyperboreusoknak más északi népekkel való összeolvadása és azonosítása az e korabeli irodalomban egyre jobban megerősödött. Alig egy-két évtizeddel a kelták betörése előtt írta az abderai Hekataios a Delphoi-i hyperboreus mítosz alapján a hyperboreusokról szóló művét. Ebben a hyperboreusokkal egész sor más északi népet, mint az arempheiokat, kimmereket, valószínűleg a troglodytákat és az arimasposokat, azonosított. Mivel Hekataios a Delphoi-i hagyományt használta fel, nem lehetetlen, hogy az amadokokat is említette,

mint a hyperboreusokhoz hasonló, boldog északi népet. Az mindenesetre tény, hogy a Delphoi-i mítosz ilyeneknek tartotta őket. Hogy azonban az amadokok a Delphoi-i mítoszban így jelenhettek meg, az csak úgy volt lehetséges, ha már Hellanikos, aki először említette őket, messze északra a hyperboreusok, arimasposok, argempaiok szomszédságába helyezte „Skythika”-jában ezt a népet.

3. Hogy az amadokok eredeti földrajzi elhelyezése valóban ez lehetett, azt az is bizonyítja, hogy Ptolemaios ugyanerre a területre helyezi ezt a népet. Messze fönn a hyperboreusok hegyei alatt Sarmatia Asiatica északi részében a Rha folyam két ága között, tehát a Volga—Káma összefolyásának vidékén említi ugyanis a *Μοδόκαι* (v. l. *Μοδάκαι*) népet. A *Μοδόκοι* népnév Ptolemaiosnál az *Ἀμάδοκοι* név újabb alakja. Ezt a hangalakban mutatkozó viszonyt, amelyet az *Ἀμάδοκοι* és a *Μοδόκαι* névalakok között látunk, Ptolemaiosnál egész sor más nép- és helynévnél is megtaláljuk. Így a régebbi írók *Ἀμαρδοι*, *Ἀπαρνοι*, *Ἀπαρῶται*, *Ἀπασιάκαι*, *Ἀπαναρκτικηνή*, *Ἀτροπατηνή* alakjaival nála *Μάρδοι*, *Πάρνοι*, *Παρῶτοι*, *Πασίκαι* *Παραντικηνή*, *Τροπατηνή* áll szemben. Mindezek a ptolemaiosi adatok a szóbanforgó neveknek újabb, fejlettebb hangalakját tükrözik, amelyeket sokszor a helyi forrásokból is ellenőrizhetünk. Ennek a jelenségnek az a magyarázata, hogy az iráni nyelvek egy részében a középiráni korban a szókezdő *a*-hang eltűnt. Így Ptolemaios ezeket a neveket új források alapján, korabeli hangalakjuknak megfelelő görög átírásban dolgozta bele munkájába. Hasonló lehetett a helyzet a *Μοδόκαι* népnév esetében is. Ez a körülmény igen fontos számunkra, mert azt bizonyítja, hogy az amadokok népe az i. u. II. században is létezett a Volga—Káma vidékén, s Ptolemaios az ebben a korban egészen odáig felnyúló római-görög kereskedelem útján szerzett tudomást róla. Hogy Ptolemaiosnak erről a területről kitűnő új értesülések állottak rendelkezésére, mutatja az a tény, hogy az antik geográfusok közül elsőként rajzolja meg nagyjából helyesen a Volga—Káma folyását.

4. Naturalis Historiájában az idősebbik Plinius is megemlíti egy *Imadochi* nevű népet az essedonokkal és más népekkel együtt a Kaukázusban. Ez a népnév alakját tekintve azonos az *Ἀμάδοκοι*-al, mert szókezdő *I*-je nyilvánvalóan csak íráshiba az előtte álló, szintén *I*-vel kezdődő *Icatali* népnév hatására. Hogy kerültek azonban az amadokok és velük együtt a Rhipaia hegység közelében lakó essedonok a Kaukázusba? E probléma megoldását Plinius egy másik helye adja meg. Plinius itt azt mondja, hogy a Kaukázus a Rhipaia hegységig nyúlik, vagyis a két hegység egybefüggő hatalmas hegyláncolatot alkot. Ennek az elképzelésnek az alapja nyilvánvalóan a Kaukázusnak a Rhipaia hegységgel való azonosítása volt. Így azután érthető, hogy a Rhipaia hegység közelében lakó népek, mint az amadokok és essedonok, a Rhipaia hegységet a Kaukázussal azonosító forrásban a Kaukázushoz kerülnek. Ez a magyarázata annak is, hogy a Tanais (Don), amely a legtöbb írónál

a Rhipaia hegységből folyik dél felé, egyes források szerint a Kaukázusban ered. Ha most ezeknek a tényeknek ismeretében Plinius adatát földrajzilag megfelelően „visszatorzítjuk”, akkor az amadokok földrajzi helyét úgy, mint Ptolemaiosnál, a Rhipaia hegység közelében kapjuk meg.

5. Ezekkel az adatokkal szemben, amelyek az amadokokat messze északon a Rhipaia hegység közelébe a Volga—Káma összefolyásának vidékére helyezik, szemben áll Ptolemaiosnak egy másik adata. E szerint az adat szerint a Borysthenes (Dnyeper) folyó mellett van egy *Ἀμάδοκα* nevű helység, egy *Ἀμάδοκα* nevű tó, északabbra vannak az *Ἀμάδοκα* hegyek, s ezeknél laknak maguk az amadokok. Hogy az amadokokat Ptolemaios *Ἀμάδοκοι* és *Μοδόχοι* nevek alatt két különböző helyen is említi, abban nincs semmi különös. Nála igen gyakori az az eset, hogy ugyanazt a népet különböző források alapján két, sőt három különböző helyen is lokalizálja. Jelen esetben is az amadokok nevének két alakban való szereplése különböző forrásokra mutat. Mivel az amadokokat összes adataink szerint valahol északon, a Volga—Káma összefolyásánál kell keresnünk, felmerül az a kérdés, hogyan magyarázhatjuk az amadokoknak ezt az új földrajzi elhelyezését. Arra, hogy ez az északi nép időközben a Volga—Káma vidékéről a Dnyeper középső folyásához leköltözött volna, hogy ott várost és országot alapítson, lehetetlen gondolnunk. De nem tarthatjuk valószínűnek azt sem, hogy Ptolemaios vagy forrása adatait egyszerűen Hellanikusból vette volna, csak azután valami okból földrajzilag tévesen helyezte el. Ez lehetetlen azért, mert a Ptolemaios által felsorolt *Ἀμάδοκα* típusú helyneveknek a régebbi irodalomban nyomát sem találjuk, sőt az ilyen típusú helynevek először Ptolemaiosnál bukkannak fel egyáltalán.

A probléma megoldását éppen ezek a helynevek teszik lehetővé. Az *Ἀμάδοκα* nevű helységet ugyanis Ptolemaios több más, a Dnyeper mellett fekvő helységgel együtt említi. Ezeknek a helységeknek a nevei, mint *Ἀζαγάριον*, *Σάρον*, *Μαυρώνιον* mind világos, „beszélő” iráni nevek. Nyilvánvaló, hogy *Ἀμάδοκα* a többi helységgel együtt iráni település volt. Hogy ezek a helynevek nemcsak Ptolemaios térképén léteztek, hanem a valóságban is, azt éppen az újabb régészeti kutatások igazolták. Valószínűleg egy kereskedelmi út vezetett a Dnyeper mellett ezeken az iráni településeken keresztül, és ennek az útnak a leírásából származnak Ptolemaios adatai. Az *Ἀμάδοκα* helységnév s vele együtt valószínűleg a többi *Ἀμάδοκα* helynév is tehát iráni névadásból származik. Mit keres azonban az amadokok népe a Dnyeper mellett? Éppen újabban figyelték meg Ptolemaiosnak azt az eljárását, hogy egy földrajzi terület nevekké váló kitöltésénél először mindig a földrajzilag pontosabban meghatározható városokat lokalizálja, s csak azután azt a népet, amelyhez a városok tartoznak. Ez sokszor mulatságos tévedésekhez vezetett. Így került pl. *Divona*-val a *Cadurci* népnév nála az óceán közelébe, hogy csak egy példát említsünk. Nagyon valószínű, hogy jelen esetben is ilyen tévedésről

van szó. Ptolemaios ismerte az Ἀμάδοκα helynevek földrajzi helyzetét, ezeket lokalizálta először, azután melléjük helyezte az Ἀμάδοκοι népvit, amelyet valószínűleg egy Hellanikost felhasználó régebbi forrásból vett át.

6. Az antik irodalom adatai szerint tehát az amadokokat valahol a Volga—Káma összefolyásának vidékén kell keresnünk. Erre a területre helyezte az amadokokat már Hellanikos „Skythika”-jában. Az amadokok Hellanikosnál feltehető földrajzi elhelyezésének alapja valószínűleg a Közép-Uralhoz vezető kereskedelmi útat járt szkita-görög kereskedők tudósítása lehetett. Ebből a tudósításból azonban nem magyarázhatók meg sem Ptolemaios Ἀμάδοκα helynevei, sem Μοδόκαι népeve. Ezek csak új értesülésekből származhatnak. Nem magyarázható meg a hellanikosi tudósításból az sem, hogy az Ἀμάδοκος nevet az i. e. IV. századtól az I. századig több trák fejedelem viselte. Ez a tény, hogy a görög adatok és az említett trák fejedelemnevek egy tudósításból nem magyarázhatók meg, hanem több, különböző időből származó értesülésre vagy átvételre mutatnak, azt bizonyítja, hogy mögöttük egy évszázadokon át élő déloroszországi bennszülött h a g y o m á n y áll, amely bennük, illetőleg általuk időről időre napfényre kerül.

II

1. Ennek a déloroszországi bennszülött hagyománynak a hordozói — mint Hellanikos és Ptolemaios adatával kapcsolatban láttuk — irániak: szkiták és szarmaták voltak. Mivel a szkita forrásból ismert más északi népek, mint pl. az arimasposok neve is iráni eredetű, nagyon valószínűnek látszik, hogy az amadokok nevének eredetét is a szkiták nyelvében kell keresnünk. Valóban, a kutatás régen felismerte már, hogy az amadokok neve átlátszó iráni név: *āmādaka-*, jelentése 'nyershúsevő'. Óind megfelelője *āmād*-alakban ismeretes már az óind irodalom egyik legrégebbi termékében, az Rg-védában. Ilyen „nyershúsevő” népek a védikus és az epikus ind irodalomban is ismeretesek. Többnyire az őslakossághoz tartozó törzsek ezek, amelyek a védikus irodalomban állandóan *anārya-* 'nem árja', *adevayu-* 'istentelen', *dāsa-*, *dasyu-* néven szerepelnek. *Āmādaka*-nak neveztek tényleg az indek több bennszülött dekhani törzset. Mivel az *āmād-*, *āmādaka-* név, mint nem-indoiráni népek megjelölése az indben is, az irániiban is fennmaradt, kézenfekvő, hogy benne ugyanolyan indoiráni eredetű, nem-indoiráni népek megjelölésére használt nevet lássunk, mint az óind *dāsa-* (~ óiráni *dāha-*), óind *dānu-* (~ óiráni *dānu-*) szavakban.

A déloroszországi irániak tehát egy ősrégi közös indoiráni kifejezéssel nevezték el világképük egyik távoli, nem-indoiráni népét. Hogy elképzelésük erről, vagy viszonyuk ehhez a néphez ugyanolyan ellenséges lett volna, mint az óindeké India őslakóihoz, nem állapíthatjuk meg biztosan. Ha azonban meggondoljuk, hogy a szkiták világképének másik mesés északi népe, az ari-

masposok Herodotosnál található hagyományuk szerint inkább érdekes, mitikus, gazdag, nem pedig gonosz, ellenséges nép volt, nagyon valószínű, hogy az *amādaka*- elnevezésnek is náluk inkább csak néprajzi, mint érzelmi háttere volt. Lehetséges tehát, hogy az amadokoknak az az idealizált képe, amelyet a görög irodalmi hagyományban találunk, bennszülött szkita elképzelésre megy vissza. Ez könnyen érthető lenne, hiszen ezt a népet a Fekete-tenger partvidékén lakó szkiták, akik a görögökkel közelebbről érintkeztek, maguk is csak messze földet járó kereskedők elbeszéléséből ismerhették.

2. Milyen viszonyban állanak ezzel a most megismert iráni hagyomány-nal a ptolemaiوسي *Amádoka* helynevek? Ezeknek eredetét — mint láttuk — valószínűen bennszülött, iráni névadásban kell keresnünk. Ennek a névadás-nak a magyarázatánál két lehetőségre gondolhatunk. Az egyik lehetőség az, hogy ezek a nevek személynévi eredetűek. Mint említettük, az Amadokos nevet több trák fejedelem viselte. Nagyon valószínű, hogy ez a név a szkiták-tól került át a trákokhoz, mert ha eredeti trák név volna, hangalakjának *Ῥαμάδοκος*-nak kellene lennie. A trák Amadokos nevekből tehát arra következtethetünk, hogy az Amadokos nevet, mint személynévet a szkiták is használták, s így nyilvánvalóan megvan a lehetősége annak a feltevésnek, hogy a ptolemaiوسي *Amádoka* helynevek személynévi eredetűek. A másik lehetséges magyarázat az, hogy azok az iráni törzsek, amelyek eredetileg a Dontól keletre laktak, — midőn az i. e. II. században nyugat felé húzódtak — magukkal vitték az amadokok nevét is. Mikor azután a Dnyeper mellett letelepültek, hely-neveikben lecsapódott a mesés amadakák neve is.

3. Szkita eredetű — mint említettük — a trák odryzek uralkodó családjában is az Amadokos név. Több ilyennevű uralkodót ismerünk, de nyilvánvaló, hogy ez már a családokban szokásos névadási hagyománnyal függ össze. Az első Amadokos nevű trák király uralkodása az i. e. V. század végére esik. Ebben az időben jutott el a Volga—Káma összefolyásának vidékén lakó *amādaka*- 'nyershúsevő' nép híre a szkitákhoz és — mint Hellanikos töredéke tanúsítja — a görögökhöz is. A szkiták és a trákok közötti kapcsolatok ebben az időben rendkívül szorosak voltak. A geták átvették a szkitáktól viseletüket, és hatásuk alatt lovas néppé alakultak át. Ezen túlmenően az odryzek uralkodó családjá a szkita királyokkal családi kapcsolatba is került. Nagyon valószínűnek látszik, hogy ezen az úton kapta a szkita Amadokos nevet az odryz királyi család egyik tagja. Ez a név arra mutat ismét, hogy az amadokok a szkiták világképében mitikus, idealizált nép voltak.

III

Az amadokok népéről szóló hagyomány legfelső rétegének a görög irodalom adatait tekinthetjük. Ez alatt egy másik réteget ismertünk meg: a déloroszországi irániak hagyományát. Az amadokok földrajzi elhelyezkedésé-

nek aránylag pontos ismerete, a róluk szóló tudósítások útja és a rájuk vonatkozólag fennmaradt hagyomány rétegződése arra mutat, hogy még mélyebben is van valami. Fel kell tehát vetnünk azt a kérdést, hogy milyen valóság áll a görögök és a déloroszországi irániak e mitikus „nyershúsevő” népe mögött. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a szkita *āmādaka*- ’nyershúsevő’ elnevezés kiindulópontja néprajzi valóság lehetett. Valóban, éppen legközelebbi nyelvrokonainknál, az obiugoroknál s rajtuk kívül a szamojédeknél van tudomásunk ilyesmiről. Munkácsi említi, hogy vogul földön utaztában gyakran tapasztalta, hogy az északi vogulok a friss nyers húst kedvelik, sőt meg nem aludt vérbe mártva igen jóízűnek mondják. A déli vogulok azonban már undoroknak az ilyesmitől és szamojéd szokásnak tartják. Tényleg, egy irtisi osztják hősénekekben a *ńara ńōgo tēda χōr jaraņņ* ’a nyershúsevő két szamojédról’ hallunk. Ezenkívül más adatok is megerősítik azt, hogy a nyershúsevés a szamojédeknél is elterjedt szokás volt. Már ezeknek a néprajzi adatoknak az alapján valószínűnek látszik, hogy a szkiták *āmādaka*- ’nyershúsevő’ népe mögött az ugorok vagy a szamojédok rejtőznek. Szamojédekre azonban kevésbé gondolhatunk, mert ezek ebben az időben már a finnugor törzsektől kétségtelenül északabbra éltek.

De ezeknél a néprajzi adatoknál sokkal döntőbb fontossága van annak, hogy a nyershúsevést a vogulok Gondatti által feljegyzett eredetmondája is megőrizte.

„Egyszer a régi vogul-osztják hősök, midőn vadászatról megtérve az elejtett vadból lakmározni készültek, hirtelen észrevették, hogy feléjük egész sereg ellenséges hős közeledik. Erre az előbbieknél egy része ijedten futásnak eredt, de nem akarván otthagyni a húst, azt nyersen ragadta magához. Ezeket *moš-χum* néven nevezik. A többiek helyben maradtak, s főzni kezdték a húst. Ezeket az ellenség megtámadta, s betörte az orrukat. Ettől fogva ezek és ivadékaik a *por-χum* nevet viselik.”

Ehhez Gondatti még azt fűzi hozzá, hogy házasságot régebben csakis különböző nemzetségi csoporthoz tartozó férfi és nő köthetett egymással, ellenben nagyon elítélték, ha *moš*-férfi *moš*-lányt, nem pedig *por*-lányt vett feleségül. Ezt kiegészíthetjük még egy adattal, amelyet Munkácsi jegyzett fel, de félreértette, mert nem ismerte a vogul *sir* (~ magyar *szer*) szó ’nemzetség, frátria’ jelentését.

„Num Tör^um atyánk két nemzetségbeli (vagy : frátriabeli) embert alkotott : a hadakozó korban az egyik nemzetség (vagy : frátria) nyershúst ételt evett, sietett s elfutott, mikor az ellenséges had jött ; a másik nemzetség (vagy : frátria) főtt ételt evett, nem sietett.”

Ez a vogul monda egy nagyfontosságú történeti esemény emlékét őrizte meg. A magyarságtól elszakadt obiugorok, akiknek saját neve *moš*- volt, — amely köztudomás szerint azonos a magyar népnév *magy*-elemével — egy *por*

nevű, valószínűleg paleoázsiai néppel keveredett. Ennek a következményeképpen alakult ki az egykori, ma már csak nyomokban megfigyelhető obiugor duális rendszer. A vogul monda így tehát legalább kétezeréves multra tekinthet vissza. Ha már most az obiugor illetőleg ugor nyershúsevésnek ilyen régi történeti hagyománya van magánál az obiugorságnál, aligha tagadhatjuk annak a feltevésnek a helyességét, hogy a szkiták *amādaka*- 'nyershúsevő' népe mögött az ugorokat kell keresnünk.

Ezt a feltevést egy további rendkívül fontos adattal támaszthatjuk alá. Egy őstörténeti irodalmunkban eddig kellő figyelemre nem méltatott XIII. századi orosz forrás említi a Káma vidékén a *сырордцы* 'nyershúsevők' népet. Ez az adat rendkívül érdekes módon kapcsolódik a tárgyalt antik forrásokhoz. Egyrészt igen lényeges összekötő kapcsot jelent az i. e. V. századi és i. u. II. századi antik irodalmi adatok és a XIX. században feljegyzett vogul történeti hagyomány között. Így ha több évszázados úgrásokkal is, de nyilvánvalóan összefüggő adatsorozatunk van az i. e. V. századtól kezdve a Volga—Káma összefolyásának vidékén lakott "nyershúsevő" népre vonatkozólag. Másrészt pedig ez a XIII. századi orosz adat igen valószínűvé teszi, hogy az ugoroknak, illetőleg obiugoroknak, mint „nyershúsevő” népnek az elnevezése nemcsak az ókorban, hanem a középkorban is hosszú századokon át tovább élt szomszédaiknál.

Az ugorok Hellanikos korában, az i. e. V. században a nyelvészeti adatok alapján következtetve is valóban a Volga—Káma összefolyásának vidékén lakhattak. Erre vezetett az a fentebb említett szkita kereskedelmi út, amelyen hírük a szkitákhoz és azoktól a görögökhöz eljutott. A távoli „nyershúsevő” népből azután a görög mitoszban boldog, igazságos, „húsnemevő” nép lett, hasonló a hyperboreusokhoz.

Rendkívül érdekes az, hogy nemcsak a szkiták és a görögök szereztek tudomást a messze északon élő „nyershúsevő” finnugor népről, hanem az obiugoroknál is fennmaradt az egykori szkita hatalom és a Fekete-tenger emléke. A vogul-osztják hősénekek gyakran emlegetik a csodás madárjáró déltájat, az aranypázsitos bűvös földet és az aranyosvízű szentséges tengert. A déloroszországi irániak az obi-ugorok világképében ugyanolyan boldog és mitikus néppé lettek, mint az obiugorok a szkitáknál és a görögöknél.

KÓHALMI BÉLA

KÖNYVTÁRTUDOMÁNYUNK FELADATAI*

Nem lesz érdektelen néhány percet szánni annak megvilágítására, hogyan illeszkedik be az új főbizottság feladatköreivel, céljaival a MTA bizottságainak társaságába, elsősorban az I. Osztály keretébe; Akadémiánk multjának mely jó és ápolni való hagyományaihoz kapcsolódik az az elhatározás, mely a Könyvtártudományi Főbizottságot létrehozta.

Központi Vezetőségünk 1953. évi júniusi, szeptemberi, decemberi határozatai, s a MDP III. kongresszusának beszámolója világosan megmutatták: az országért felelős a magyar tudomány is, amelynek legfőbb irányítása a MTA kezében van s ennek a tudománypolitikának része a könyvtárpolitika is. A kezdeményezők jól látták tehát, hogy a M. T. Akadémiának azokon a feladatokon túl, amelyeket az I. Osztály keretében egyes könyv- és könyvtártörténeti munkaközösségek támogatásával eddig is vállalt, közösséget kell vállalnia a könyvtártudományi feladatok egészével, a magyar könyvtárpolitika elvi kérdéseinek tisztázása munkájával is, hiszen a tudományos kutatás megsegítésének ügye elválaszthatatlan a nép szellemi felemelkedésének ügyétől. A megalakuló és dolgozó főbizottság feladata már most e mellé az elhatározás mellé megteremteni a könyvtárak dolgozóinak egységes közvéleményét, a kollektív vállalkozásokra serkentett könyvtárak munkájával pedig bebizonyítani, hogy az egész országban folyó építő, kutató és népművelő munkát eredményesen segíteni tudja.

1.1 A régi Akadémia és a könyvtári tudományok

Nézzük meg, hogyan gondozta a régi Akadémia a könyvvel foglalkozó tudományok közül a Tudós Társaság két osztályához legközelebb álló bibliográfia ügyét. Megalakuló főbizottságunk az Akadémia I. és II. osztályának két nagymultú, nagyérdemű bizottsága mellett kezdi meg munkáját. Két év múlva

* A MTA elnökségének intézkedésére a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály megalakította (1954. márc. 20.) a Könyvtártudományi Főbizottságot. Kóhalmi Bélának — a bizottság elnökének — referátuma az első ülésen hangzott el. Jelen tanulmány e referátum kibővítése.

száz éve lesz annak, hogy megalakult a Nyelvtudományi Osztályban a Nyelvtudomány Állandó Bizottsága, mely azóta a magyarországi nyelvészeti munkálgodás központja és irányítója ; ugyancsak a napokban volt száz éve annak, hogy véglegesen megszervezték az Akadémia Történeti Bizottságát, mely hamarosan megindította a külföldön már jóval hamarabb megindult Monumenták és Diplomatariumok sorozatát.

A könyvtári tudományokat közelebbről érdeklő témákkal, kiadási tervekkel foglalkozott már a forradalom előtti Tudós Társaság is. A nyelvért és irodalomért megindított mozgalmak — kezdeti formái a nemzet polgári egységéért indított harcnak¹ — az Akadémia munkábaállása idején már félszázados *multra* tekinthettek vissza. Irodalom és nyelvtudomány volt „addig is, míg Akadémia nem volt, mintha lett volna”² és azokban az években, amikor a Tudós Társaság nyelvtudományi és irodalmi osztálya megállapította a helyesírás szabályait (1832), megalkotta a „magyar nyelv rendszeré”-t (1832), kiadta első formájában a Magyar Tájszótárt (1838) : elindította a kézirat-kincseinket elemző „Régi magyar nyelvemlékek” c. sorozatot is. A Széchényi által közéleti hatalommá tett nyomtatott magyar könyv *multját* tükröztető lajstromok is szép számmal voltak már. Sándor István kis „Magyar Könyvesház”-a mellett a külföld elé is odaállítható nagy teljesítmények : Pray György kétkötetes „Index variorum librorum”-ja, Széchényi Ferenc és Teleki Sámuel könyvtárainak szép nyomtatott katalógusai. Szinte kezünkben volt már az a nagy nemzeti bibliográfia, amelyet a két Kovachich sürgetett „Plánum”-ában : Jankovich Miklós „Közönséges magyar könyvtára, 1533—1833”, melyet szerzője a korszak legkiválóbb bibliográfusa, Friedrich Adolph Ebert „Allgemeines bibliogr. Lexikon”-a mintájára szerkesztett. Jankovich felajánlotta az Akadémiának s az Akadémia az 1841. augusztus elején benyújtott kézirat átnézésére dicséretes gyorsasággal aug. 9-én bírálókat rendelt ki, a „kisgyűlés” aug. 25-én kiadásra elfogadta s a harmadnapra összeült nagygyűlés úgy határozott, hogy Jankovich könyvészetét, nemzeti bibliográfiánk első jelentős kísérletét, *sortedül* kinyomatja. Jankovich katalógus-bibliográfiája mégsem jelenthetett meg ; szerzője a kéziratot visszavette s az végül is elkallódott.

Világos után szokatlan bőségben jelentek meg könyvészeti és történelmi forráskiadványok. Az Új Magyar Múzeum megindításával 1850-ben és az 1855-ben megindított Magyar Történelmi Tárral kezdődik el a két osztály hatalmas lendületű kiadói, majd forráskiadó tevékenysége : a nyelvemlékek, a régi magyar költészet és a magyar *mult* emlékeinek feltárása. E munkálatok között jelentékenyek a *bibliográfiai vállalkozások*. Nemzeti bibliográfiánk

¹ Révai József. Marxizmus és magyarság. Bp., Szikra, 1946. p. 15.

² Négyesy László. A magyar irodalom és költészet fejlődése. (A M. T. Akadémia első évszázada. Bp. 1926. p. 38.)

főművei akkor születtek, akkor alapozódtak meg, amikor az elnyomó hatalom tudós tollnokai a létében fenyegetett, minden jogától megfosztott országot saját történetétől is meg akarták fosztani.

Tanulságos volna elemezni e nagyszabású, sokkötetes kiadványsorozatok kronológiáját, megnézni e tevékenység társadalmi hátterét, hogyan csökkent le ez a tevékenység a századforduló után nyomban, amikor a történettudományi munkát éltető magyar függetlenségi program lassan átalakult a magyar imperializmus programjává, de ez messze vezetne feladatunktól. Minket ebből az érdekel, hogy az Akadémia e két osztályának kiadói tevékenysége *kétágú* volt: a nyelvelmékek, a történelmi emlékek és okmánytárak nagy sorozatainak kiadása (1855 és a kilencvenes évek közé esik e vállalkozások oroszlánrésze) volt az *egyik*, a *másik* — Főbizottságunkat közelebről érdeklő ága — a két tudomány művelőinek *módszertani* munkáját elősegítő könyvkiadás. Gondoskodtak arról, hogy a gyűjtemények mellett olyan segédkönyvek adassanak a nyelvészek és történetírók kezébe, amelyek már a közzétett nagyterjedelmű forrásanyag kritikai értékelését és feldolgozását felesleges energiapazarlás veszedelme nélkül lehetővé teszik. Ez volt a magyar történetírás „ipari forradalma”. Így jelentek meg időrendes, betűrendes és tárgymutatók az okmánytárakhoz, kortani, heraldikai, történelmi-földrajzi, oklevéltani és egyéb történelmi segédkönyvek, így a Nyelvtörténeti szótár, s indul meg az új Tájszótár, és így jelentek meg mindenféle kutatómunka fő bibliográfiai forrásai, Szinnyei Repertórium, Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára, Kertbeny német könyvészete, Petrik Magyarország bibliográfiájának néhány kötete, a két Szinnyei Matematikai és természettudományi könyvészete, Szinnyei Magyar írók élete és művei sorozatának jó része még a 90-es években, de nagyobb részük a századforduló előtt.

Ha az utóbb említetteknek nem is mindegyike jelent meg az Akadémia kiadásában, de vagy az Akadémia hozzájárulásával jöttek létre, vagy úgy, hogy szerzőjük tiszteletdíját az Akadémia fedezte, pályadíjjal jutalmazta, mint a két Szinnyei természettudományi könyvészetét.

A XIX. sz. 80-as, 90-es éveiben a magyar bibliográfia — igaz, hogy egy-két bibliográfusunk hősi erőfeszítése révén, — az Akadémiától kapott nagyarányú támogatással nemcsak hogy egyvonalban haladt a nagy nemzetek bibliográfiai tevékenységével, de egynémely eredménye meg is haladta azokét. Georg Schneider is céloz erre a kis nemzetek bibliográfiájáról szólva a Handbuch der Bibliographie-ban; kétségtelenül Szinnyei Repertóriumára és Petrik ciklus-bibliográfiái közül azokra gondol, amelyekben Petrik a folyóiratok cikkeit is feldolgozta. Szinnyei joggal írhatta Repertórium I. osztálya 2. (Hírlapok) kötetének előszavában: „*A Repertorium jelen kötetét méltán és büszkén mutathatjuk fel, mint a világirodalomban e nemből az első és e nemből az egyedülállót. Csak most tudjuk igazán, hogy mit bírunk és mit nem bírunk a történelem terén.*”

Amikor a továbbiakban a Könyvtártudományi Főbizottság feladatait és céljait igyekszem felvázolni, szükségesnek véltem az alakulás órájában megállapítani, hogy a M. T. Akadémia nagy korszaka kiadói munkásságában jelentős teret kapott a bibliográfia; az általános tudományos kutatás bibliográfiai forrásainak ügyét az Akadémia áldozatkészen gondozta. Jó hatással volt ez a magyar könyvtártudományra is. Nemzeti bibliográfiánk főművei kiadásával egyidőben, 1876-ban indult meg máig legfontosabb könyvtártudományi folyóiratunk, a *Magyar Könyvszemle* is. Ezzel a folyóirattal indult meg a magyar könyv- és nyomdászattörténeti kutatás, mely fontos szolgálatokat tudott tenni az irodalomtudománynak. Az ezirányú kiadói munka ugyanis tartósan kívül esett a régi Akadémia tevékenységén. Könyvtörténeti, nyomdászattörténeti művek nem az Akadémia kiadásában jelentek meg, ilyen tárgyú felolvasások ritkán szerepeltek az I. osztály üléseinek tárgysorozatában. Hogy ezek a rész tudományok s maga a bibliográfia és könyvtártan is az Akadémia I. osztálya keretében kért hajlékot, annak jogcímeül nemcsak Akadémiánk imént említett jó hagyományai szolgálnak, hanem az irodalomtudomány multja is (és nemcsak az ún. Literärgeschichte-korszaka); az európai irodalomtudomány bibliográfiája nem hagyja ki anyagából ma sem a könyv- és könyvtártörténetet.

1.2 A Főbizottság és a könyvtártudomány

Amióta Martin Schrettinger 1808-ban először nevezte el könyvtártudománynak a könyvtárügyre és a könyvtár kezelésére vonatkozó elméleti és gyakorlati ismeretanyagot, sokszor volt vita tárgya a könyvtártudomány fogalma. A könyvtáros számára szükséges összes ismeretanyagnak a könyvtártanra való szűkítése (mert Schrettinger, Ebert, Molbech felfogásából ez következik) elavultnak, meghaladottnak tekinthető. A könyvtárosság ismeretanyaga a rész tudományok egész sorát fogja össze: írás-, könyv-, nyomdászat-, sajtó- és könyvtártörténetet, a tudománytörténettel összefonódó bibliográfiát és magát a könyvtártant, a bibliotheconomiát, — ám jóval több egy összeadási végeredménynél, mert az irodalom könyvtári feltárásának, vagyis a rész tudományok kapcsolatának és kölcsönös alkalmazásának követelménye teszi ki a könyvtártudomány igazi tartalmát. Világos, hogy ezt a tartalmat korszakonként másként fogalmazták meg. Másként fogalmazták meg az udvari könyvtárosok, a feudális korszak egyetemi könyvtárosai, majd a kapitalizmus felfelé vezető korszakának könyvtárosai számára; másféle volt ez a tartalom — ha nem is fogalmazásában, de a gyakorlatban, magatartásban, — az uralkodó dzsentri kultúrájához való asszimilálódás idején és mindenképpen másként fogalmazzuk meg a szocializmus építő társadalom könyvtárosa számára. Korszakonként a rész tudományok valamelyike kapott hangsúlyt. A könyvismereti anyag: amikor a könyvtár egy egészen szűk felső

réteg magántulajdona volt. a bibliográfia : amikor a feudális társadalom méhében kialakult burzsoázia szellemi vezetőrétege a könyvtáros számára a legfontosabbnak a tudomány- és a tudósok történetét látta (Leibniz, Denis, Ersch könyvtárossága), a könyvtártan : amikor a francia forradalom s a nyomában lezajló forradalmak a nemzeti könyvkincset a burzsoázia kezére juttatták. A győztes burzsoázia szellemi hegemóniára törekvésének jellemzője az is, hogy nagy könyvtárai szilárd birtokában a XIX. század második felében az egész világon szétáradó hatalmas könyvtermelésben való eligazodást szolgáló bibliográfia tanításának biztosított először helyet az egyetemi oktatásban ; ez lett a magja a könyvtártudományi ismereteknek nálunk is első ízben a kolozsvári egyetemen. a század első évében.¹

A roppant gazdag magyar könyvtártudományi irodalom láttán szinte érthetetlen, hogy ez ismeretanyag magyar összefoglalására kísérlet sem történt, — szakbibliográfiája nem készült el, pedig a keretébe tartozó tanulmányok egész sora szolgálta az irodalomtörténeti és történeti kutatótevékenységet. Könyvtárosaink jobban szerették magukat irodalmároknak, vagy történészeknek láttatni, mint szaktudományuk mestereinek. Nem csoda tehát, ha tudós értelmiségünk körében sem találkozunk a korszerű könyvtárosi munka helyes értékelésével. Gyakori nézet az, hogy a könyvtárosághoz elengedhetetlenül szükséges ugyan egy tudományágban való alaposabb jártasság, de a könyvtárosi tudnivalók mellékesen, járulékosan, menetközben, minden erőfeszítés nélkül megszerezhetők. Az okát ennek abban látjuk, hogy értelmiségünk kezébe ritkán kerültek magvas, tudományos színvonalon írt könyvtártani, könyv- és könyvtártörténeti munkák, nagy, régi könyvtáraink egyikének sincs megírva a története, legnagyobb könyvtárunké is torzó maradt. Nincs a magyar könyvtárügy *valóságos színvonalán álló* könyvtártudományi folyóiratunk. Az, hogy egyetlen nyomtatásban megjelenő folyóiratunk („A könyvtáros”) a magyar könyvtárügy elméleti problémáinak tisztázására lehetőséget nem nyújthat, okozója annak, hogy a könyvtártudományi kutatás köre leszűkült, alig megy túl a könyvtártechnikán ; íróasztali fiókokba szorul tehát s így akaratlanul arisztokratizmust termel.

Nálunk 1949. tavasza óta folyik könyvtárosképzés a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem nyelv- és irodalomtudományi karán, ahol követelményként állítjuk az oktatószemélyzet elé a tanításnak a kutatómunkával való egybekapcsolását. A fiatal egyetemi oktatószemélyzet azonban — jóllehet kutatómunka tekintetében kedvezőbb a helyzete, mint a könyvtárakban dolgozóké — nem indult el még a helyes úton. A „Szabad Nép” 1953. dec. 22-i cikkének megállapításai az Eötvös Loránd Tudományegyetem irodalmi karának munkájáról vonatkoztathatók az egyetemi könyvtáros-szak munká-

¹ *Gyalui Farkas*. A könyvtári tudományok célja és feladata Magyarországon. Kolozsvár, 1903. p. 10.

jára is. azzal a némileg mentesítő magyarázattal, hogy itt a kutatás legfontosabb konkrét feladatainak nyilvános megvitatása tudományos folyóirat híján nem történhetett meg. Tudományos könyvtárainkban Budapesten és a vidéken dolgoznak már könyvtártudományi, könyvtártani problémákkal foglalkozó munkaközösségek, ám ezek feladataikat elszigetelten maguk igyekeznek megoldani. A gyökeres változás egyik előfeltétele a Magyar Könyvszemlének az Akadémia folyóirataként való kiadása.

Van a jelenségeknek egy másik csoportja is, amely meggyőzheti különösen könyvtárvezetőinket és az állami szerveket arról, hogy az elméleti kérdések tisztázás mennyire fontos gyakorlati munkánk szempontjából. Helytelen káderpolitika következtében ma sokszor az a helyzet, hogy egyforma rangsorolásban együtt vannak könyvtárainkban öthetes, három- és öthónapos tanfolyamokat, kétéves főiskolát végzettek, vagy hároméves főiskolát végzők, levelezőtanfolyamot végzettek, egyetemet végzett könyvtárosokkal, vagy más karokról jött egyetemet végzettekkel, sőt semilyen szakvégzettséggel nem rendelkezőkkel. Kell, hogy legyen egy fórum, kormányzatunk előadói és intézői számára véleményező testület azokban a kérdésekben: milyen könyvtári munkakör, vagy munka milyen előképzettséget kíván, hogy elérhető legyen az, hogy tudományos intézeteinkben a könyvtáros, a dokumentalista a tudományos brigád egyenrangú, megfelelően dotált tagja legyen. Hogy erre szükség van, bizonyítja az, hogy az egyetemi könyvtárszakot végzők körében is zavaros hangok hallatszanak a könyvtárosi munka tudományos jellegét illetően. Az egyetemről kikerülő, vagy már végzett és nagykönyvtárainkban dolgozó fiatal könyvtárosaink elégedetlenek munkakörükkel, a könyvtári gyakorlatokban résztvett hallgatók egy része csalódottnak érzi magát, úgy látják jövőjüket, hogy beállítják őket egy gépezetbe, ráállítják őket egy futószalagra, s nem kapják meg a könyvtári munkából azt, ami ezt a pályát számukra vonzóvá tehetné. Közel száz-százötven éves könyvtárosi vitának magja ez a panasz. A jó részében manuális munkát magában foglaló könyvtárosi foglalkozásban rejlő „tragikum” ez, amelynek kiegyenlítésére Dziafko óta számtalan javaslat hangzott el, egynéhány rendszabály (pl. a középfokú és alsófokú szolgálat intézményesítése) született meg, és ezek mind keresték azt a módot, hogy a könyvtáros, aki hivatalnok lesz a könyvnek, ahogy más hivatalnok az aktáknak, hogyan kapcsolódhatik bele a nemzet szellemi életébe.

A régi nagy könyvtárosok és bibliográfusok nem láttak tragikumot abban, ha nagy adag cédulázó, feldolgozó munkát rótt rájuk a könyvtárosmesterség. És nem panaszoznak fel hasonlót a maguk körében a régészek sem. Friedrich Adolph Ebert, a már említett kiváló bibliográfus és lexikográfus, szász udvari könyvtáros, nem egyszer önként vállalt közönséges másolómunkát, ha arról volt szó, hogy a drezdai könyvtárból ki nem kölcsönözhető munkákból oldalakra terjedő kivonatot készítsen más német államban lakó tudós

kollégája számára. És nem ijedt meg az adminisztratív jellegű munkáktól Goethe: két könyvtár, a weimari és jénai nem tiszteletbeli, hanem valóságos könyvtárosa sem. Könyvtárosi munkájáról munkanaplót vezetett és ilyenek vezetését megkívánta. Amikor a jénai professzorok nem akartak átadni egy helyiséget a könyvtár részére, Goethe kívülről töreti át a falat és lebontatja a jénai városhatár egy részét, hogy az olvasóteremnek világosságot és levegőt adjon. Martin Schrettinger és Ebert elméletei a gyakorlatból erednek és ha az a meghatározásuk, hogy a könyvtáros feladata „a gyűjtött könyvekből használható könyvtárat csinálni” szűknek és egyoldalúnak látszik is, ebbe is *belefér* a tudományos munka. A valóság az, hogy a könyvvvel való mindenfajta könyvtárosi manipuláció végezhető magasabb színvonalon is és ebben is benne vannak a tudományos elemek. A fejeket a századforduló táján Harnack zavarta meg, aki a könyvtár státusában professzori testületet kívánt látni, amelyben együtt van e hivatás tudományos, oktató, technikai és kereskedelmi apparátusa. Ez a harnacki állásfoglalás verődik vissza most a Leyh—Predeek—Grassberger-vitában,¹ de erre az öncélú elméletesdiren részben már feleletet adott a Szovjetunió és a népi demokráciák tudományos könyvtárainak gyakorlata, de feleletet kell még adnunk marxista alapo zású könyvtártudományi munkánkkal is.

Fiatal kádereink félelemérzésének könyvtárszemléletük korlátozottsága, technikai kultúrájuk hiányos volta az oka. Nem látják a tudomány nagyüzemének problémáit.

A veszély azonban, amitől fiatal kádereink félnek, bizonyos fokig fennáll, mert néhány nagyüzemű tudományos könyvtárunkban középfokú képzettséggel rendelkező munkaerők hiányában egyetemi végzettségű dolgozókat foglalkoztattak tartósan egyhangú, technikai jellegű munkafolyamatoknál. Ellenszere volna ennek tudományos jellegű munkákra való időnkénti átváltásuk és tudományos feladatokkal való megbízásuk.

2. Könyvtáraink és a könyvtártudomány

A visszatekintő szakbibliográfia mindig beszámoló és jelentés egy tudományág fejlődéséről. Arról, hogy mit termelt a magyar könyvtártudomány a múltban, egy-két régi, szorgalmas, tudós könyvtároson kívül senki sem alkotott képet, mert ilyen magyar bibliográfiai beszámoló soha nem jelent meg. Egy-két külföldi irodalomtudományi bibliográfia (Cambridge Bibliography of English Literature) fel szokta dolgozni a könyv- és könyvtártörténeti anya-

¹ Leyh, George. Das neue Berufsideal des Bibliothekars. (Zbl. f. B. 1949. p. 95—97.) — Predeek, A. Die Bibliothekswissenschaft als Disziplin u. Universitätsfach (Leyh-Festschr. 1950. p. 169—184.) — Grassberger, F. On the psychology of librarianship. (Libr. Quart. 1954. p. 35—46.)

got, a mienk (Heilebranth, Kozocsa) mindig csak erős válogatással adta. Könyvtári életünknek nem volt szerve, amely ezt a könyvészetet életre hívta volna s így hiányzott az az érzékeny műszer, amely az elméleti munka hiányait megmutatta volna. Igaz, hogy az ilyen irányú érdeklődés nem volt élénk. E pillanatban az a helyzet, hogy a publikációs lehetőségek korlátozott volta és kurrens szakbibliográfia hiánya miatt merőben annak alapján, hogy milyen könyvtártudományi művek jelenhettek meg, tiszta képet nem alkothatunk arról: hol tart ma a könyvtári problémák tudományos feldolgozása. Ha tervezésünket a valóságba akarjuk gyökereztetni, meg kell néznünk könyvtáraink munkaterveit és a kész, vagy féligkész eredményeket.

A Főbizottság a terveket megvizsgálta. Sajnos, a vállalások között még nem jelentkezik az a terv, amely Sztálin nyelvtudományi és közgazdasági munkáiban kibontott és a XIX. pártkongresszuson megtárgyalt tételek és az irodalmi viták eredményeinek alkalmazását a könyvtártudomány egész területét átfogóan akarná megvizsgálni. Nincs olyan, amely a marxizmus-leninizmus szellemében kísérelné meg a polgári korszak könyvtártudományának elemzését, jóllehet könyvtárosaink ezt a feladatot a napi problémák megoldásánál esetről-esetre elvégezték. Összefoglaló jellegű tematikát mégis találunk a tervek között: „A magyar könyvtártudományi munka eredményei, hibái és feladatai”; „A könyv és könyvtár, mint a társadalmi nevelés eszközei”.

2.1 Könyvtártani problémák

Az élő könyvtárügy két központi problémáját megtaláljuk két munkaközösség tervfeladatában: „A tudományok filozófiai osztályozása és a könyvtári osztályozás” az egyik. A könyvtári feldolgozó munka megoldatlan kérdése ez, a folyton fejlődő, egymáshoz többdimenziós kapcsolatban álló tudományok rendszerbe-foglalása. Idei akadémiai nagygyűlésünkön Fogarasi Béla akadémikus foglalkozott ezzel a komplex kérdéssel, hosszú évtizedek után az első filozófus, aki e szinte lomtárba vetett kérdés aktuális voltára hívta fel a tudósok figyelmét. A másik égető kérdés „A tudományos tájékoztató szolgálat” és ezzel összefüggően „A könyvtárak és a dokumentációs szolgálat kapcsolatának” kérdése: öt könyvtárunk vállalt feladata.

A folyamatban lévő, vagy kéziratban meglévő munkák színvonaláról — mint említettük — publikációs lehetőségek híján — helyes képet nem alkothatunk. Támpondul egyedül a Debreceni Kossuth Lajos Egyetem könyvtárának nemrég megjelent Évkönyve szolgálhat. Ez beszámoló és tanulmánygyűjtemény. Témáit könyvtárügyünk fejlődése vetette fel, aktuálisak, a lényeges feladatokat ragadják meg. („A magyar könyvtárügy országos szervezetének időszerű kérdései”; „A könyvtári munka tervezése”; „Az egyetemi könyvtárak olvasószolgálat”; „Az ajánló bibliográfiák és tudományos könyvtárak feladatai” stb.)

2.2 Könyvtáraink bibliográfiai tevékenysége

Ez a tevékenység — mint említettük — a multban általában nem jellemezte könyvtárainkat. Bibliográfiát pótló kiadványaik nyomtatott katalógusok, részkatalógusok. Részkatalógus volt Pray Györgynek a bevezetőben említett kétkötetes jegyzéke a budai egyetemi könyvtár, az ország első tudományos könyvtárának ősnymtatványairól s ritkaságairól, amit száz év múlva követett a könyvtár kódexeinek címjegyzéke, majd a Hevenesi—Kaprinai anyagot felölelő kéziratkatalógus (1889–1910) s a jelen században a különgyűjtemények (Shakespeare-könyvtár; Americana; Italica-gyűjtemények) lajstroma. Részkatalógus volt a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára által 1895-ben megindított címjegyzék-sorozat, melynek első terjedelmes kötete Horváth Ignác Ősnymtatvány-katalógusa volt, és részkatalógus volt a Szabó Ervin vezette Fővárosi Könyvtár egy-két szakbibliográfiája is, azzal a lényeges különbséggel, hogy ezek aktuális kérdések irodalmát adták („Lakáskérdés”; „Községi szocializmus” stb.). Ilyen volt kiváltképp az 1910-ben megindított „Aktuális kérdések irodalma” c. röpiratbibliográfia-sorozata is (a magyarajnló bibliográfia első formája), melynek úttörő-jellegét az adta meg, hogy a jegyzékbe folyóiratcikkek, alapvető munkák fejezeteit is felvették. Bibliográfiákat sorozatosan és rendszeresen alig adott ki más nagy könyvtár, mint az említett három: később az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ.

A felszabadulás utáni években könyvtáraink élénk bibliográfiai tevékenységbe kezdtek; az eredmény javarésze ajnló bibliográfia. Megtisztelő feladat vállalása volt ez: közelebb hozni a tudomány és irodalom legnagyobb értékeit a dolgozó néphez; elmélyíteni a kultúrforradalom eredményeit. A nagy lendülettel megindult állami népművelő munka egyszerűen átvette ezt a Szovjetunió könyvtári gyakorlatába begyökerezett intézményt, anélkül, hogy a valóságos szükséglet, egyes olvasórétegek igényeit, az olvasás irányát kinyomozta volna. Így született meg, főleg nagykönyvtáraink teljesítményeként, 1953-ban több, mint 250 ajnló bibliográfia. Az ajnló bibliográfia elsősorban a könyvtáros segédeszköze, másodsorban a csoportokra bontandó olvasóközönség egy-egy olvasójáé. Népkönyvtáraink még fiatal intézmények, az olvasótábor zöme pedig kezdő olvasó. Tapasztalatlan népkönyvtárosaink jórésze nem tudott mit kezdeni az ajnló bibliográfiák áradatával: feldolgozni még nem tudta. Még kevésbé használhatták fel az új olvasók; jórészüket meg se érintette még népművelő munkánk.

Tudományos könyvtáraink lelkesedéssel vállalt és nagy lendülettel teljesített ajnló bibliográfiai munkássága értékes erőket kötött le igen kevés hatásfokkal: szakbibliográfiai tevékenységük ugyanekkor megsynyeltette ezt. A NM-nek a napokban (jún. 25.) megjelent *Utasítása* a kiadandó bibliográfiák bejelentéséről lehetővé fogja tenni a jövőben a témák helyesebb telepítését. Az egybehangolás munkáját az O. Sz. K. fogja elvégezni.

2.3 Könyvtáraink és a szakbibliográfia

A szocialista bibliográfia elveit Lenin tanításai alapján a szovjet könyvtártudomány már megfogalmazta. Lenin a cikkek, levelek, rendeletek egész sorában foglalkozott a bibliográfiával (Rubakin könyvről írt bírálata, a „Pod známenem Marksizma” c. folyóirat megindításához írt cikke, a forradalmi demokratákról szóló írásai megannyi útmutatás), Marx életrajzához készült bibliográfiája mintája a harcos bibliográfiának. Főként a kritikának a bibliográfiákban való alkalmazása tisztázódott ez írások alapján. Értékes történelmi adattárral szolgált ehhez Zdobnov könyve¹ is. A szakbibliográfiák módszertanának kidolgozása kétségkívül ránk váró feladat, de csak a Magyar Tudományos Akadémia megfelelő osztályai, a kutatóintézetek és az egyetemi intézetek szakembereivel együtt oldható meg. A primér nemzeti bibliográfiák szerkesztésének általános érvényű elvei felállíthatók, ezeknél a kritikai válogatás szempontjai alig érvényesülnek, a szakbibliográfiáké nem: ezeket minden tudományág számára történeti kialakulásuk, társadalmi funkciójuk, céljuk, más tudományokkal való kapcsolatuk, más tudományba való átnövésük és a saját belső fejlődési törvényük figyelembevételével külön-külön kell kidolgozni. Másként, mint tudománytörténeti megalapozással ez a feladat nem oldható meg. A polgári korszak szakirodalmában csak elvétve találkozunk ilyen kísérlettel (Langlois). Kisebb szakbibliográfiákhoz ilyen méretű tudományos apparátust természetesen felesleges mozgósítani, elegendő, ha az ajánló bibliográfiák módszereit alkalmazzuk. Ilyenek a könyvtáraink által tervezett, vagy megjelentetett téma-bibliográfiák („A nemzetiségi oktatás a dualizmus korában”: Bp. E. K.; „Szeged iskolatörténete”: Sz. E. K.) és ilyen természetesen a kalauz-jellegű bibliográfiai bevezető: „Magyarország XX. századi történetének tanulmányozásához szükséges bibliográfiák és segédkönyvek”: Bp. E. K.

Külön kell foglalkoznunk a Központi Vezetőség beszámolója alapján azzal: milyen szakbibliográfiák elkészítése fontos ma. A magyar bibliográfiai tevékenység elemzésénél mi is rábukkanhatunk aránytalanságokra és a szocialista gazdaság fejlődésének üteme mögötti lemaradásokra. Nagy Imre akadémikus, a minisztertanács elnökének az a megállapítása, hogy „egész iparosítási politikánk nélkülözötte a tudományos alapot, elszakadt tőle s ezzel elvesztette azt az előrelátást, céltudatosságot és tervszerűséget, amit egyedül az iparosítás tudományos megalapozása biztosíthat”² s a párt és kormány által ebből levont tanulságok: a közgazdaságtudomány mindenirányú fejlesztése s az agrártudomány képviselői számára kitűzött hatalmas feladat: a mezőgazdaság fejlesztése többéves programjának és tudományos alapjainak ki-

¹ Здобнов, Н. В. История русской библиографии до начала XX века. Изд. 2. Москва, 1951, Изд. АН СССР, 512 стр.

² „A magyar tudomány előtt álló feladatok”, Társadalmi Szemle, 1954. 6.sz. p. 20.

dolgozása : ráirányítja a figyelmet fontos részfeladatokra a bibliográfia területén is. Ezeket az országos bibliográfiai terv összeállításánál meg kell vizsgálnunk. A Központi Vezetőség beszámolójában Rákosi Mátyás nemcsak a közgazdaságtudomány, hanem a filozófia elmaradottságára és komoly belső problémáira is rámutatott. Korunk élő, társadalmi, világnézeti problémáival való alapos foglalkozást és az ellenséges filozófiai áramlatok leleplezését is feladatunkká tette. Ez a követelmény azonban áll a társadalomtudományoknak a beszámolóban nem említett többi ágaira is, tehát : a könyvtáraink által vállalt jogi, művészettörténeti, színművészeti bibliográfiai munkára is vonatkoztatandó.

Úttörő jelentőségű a Budapesti Műegyetem Központi Könyvtárának *tudománytörténeti bio-bibliográfiai* sorozata, amelyből eddig hármat láttunk : a Beszédes József, Balla Antal, Petzval Józsefről szólókat. E bibliográfiákat életrajzi és tudománytörténeti bevezető előzi meg. Ezzel a sorozattal a BMEKK vállalta a műszaki tudományok történetének gondozását, melynek tanszéke az egyetemen nincsen, és teljesíti a párt és a kormány határozatát : tudatosítja haladó hagyományaink értékeit. A sorozat megérdemelné az itt felvetődő problémák nyilvános megvitatását. Nagyobbszabású tudománytörténeti bibliográfiára készül a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára is : az egyetem tudományos dolgozóinak munkásságát állítja össze.

A feladatkörök tisztázatlansága a szakbibliográfiák terén szembeötlő: egyes könyvtárak témahiány, vagy egyéb okok miatt jellegüknek egyáltalán nem megfelelő témák kidolgozásába kezdenek. Eggyel több ok arra, hogy a Főbizottság a bibliográfiák országos tervét kidolgozza.

2.4 Könyvtáraink könyv- és könyvtártörténeti munkája

Az a leegyszerűsítő álláspont, hogy „a jó könyvtárban már nem fedeznek fel semmit”, mert minden fel van tárva, napjaink tudományos könyvtáraival szemben nem tartható fenn. A második imperialista háború eseményei következtében igen sok könyvtár állománya ritkult meg : sokhelyütt még a mentés céljából kihelyezett állomány után kutatnak. Könyvtárak olvadtak össze, vagy régi politikai határokon kívül kerültek s az egyes könyvtárakba beáramlott könyvanyag még „ömlesztett” állapotban van. A régi anyagban kutató ma — akár akarja, akár nem — felfedező, még akkor is, ha már egyszer publikált dokumentumok után nyúl. Tanulságos ebből a szempontból is Klaniczay Tibor „Beszámoló a román népköztársaság könyvtáraiban végzett kutatásaimról” c. most megjelent tanulmánya Erdély régi könyvtáraiban végzett munkájáról.¹

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei. V. köt. 1—4. sz. p. 345—384.

Könyv- és könyvtártörténeti területen folytatandó adatgyűjtő és feldolgozó munkánknak kétségkívül a történetírás számára hasznosítható munkának kell lennie és ilyen jellegű munka is akad régi és új könyvtáraink munkatervében. Szellemtörténeti áramlatok ezt a kutatómunkát a múltban nálunk is megfertőzték; Rákosi Mátyás kongresszusi beszámolójának a magyar filozófia helyzetéről szóló néhány megállapítása tanulságaként a polgári korszak könyv- és könyvtártörténetének átrostálása is feladatunk lesz.

A Budapesti Egyetemi Könyvtár saját történetének megírására készül, a munka 1956-ban jelenik meg. Legrégibb nagy könyvtárunk története a magyar könyvtárügy történetének jelentős fejezete; a Főbizottság öt éves tervének a történeti kutatások elé tűzött főcélját, a történeti és irodalomtudományok számára hasznosítható voltát kétségkívül jól is fogja szolgálni. A Budapesti Egyetemi Könyvtár munkatervében van régi nyomtatványanyaga (ősnymtatvány, vetustissima, RMK.) possessorainak, bejegyzéseinek számbavétele és feldolgozása. „Ez könyvtártörténeti, irodalomtörténeti és történeti szempontból is új adatgyűjtési terület feltárását jelenti.”

A Debreceni Egyetemi Könyvtár három történeti témával foglalkozik. Az egyik könyvtári anyaga magyar vonatkozásainak, a másik a tiszántúli könyvtárak és a saját könyvtára történetének feldolgozása, a harmadik a debreceni nyomdászat és cenzura története. Az Agrártudományi Egyetem fiatal könyvtára a mezőgazdasági szakkönyvtárak történetének feldolgozását tűzte ki célul. A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára előbb említett tudománytörténeti bio-bibliográfia-sorozatához a Főbizottság elé terjesztett jelentés ezt fűzi hozzá: „Műszaki vonatkozású régi könyvanyagunk rendszeres számbavétele és műszakilag helyes feldolgozása és értékelése (is) csupán e könyvtár feladatáé jöhet szóba.”

3. Könyvtártudományi feladataink

A könyvtárainkban folyó tudományos munka megvizsgálása szükséges volt ahhoz, hogy helyesen tervezzünk. Használható adatokkal szolgált ahhoz, hogy megállapíthassuk: több könyvtár műhelyében párhuzamos munka folyik, könyvtáraink nem tudnak egymás munkájáról, módszereiket nem beszélik meg; az egybehangoló munkának most már van mire támaszkodnia. Megvizsgáltuk a kapacitás dolgát is és beigazolódott a Főbizottság alakuló ülésének vitájában elhangzott megállapítás, hogy e tekintetben egyetememes gyűjtőkörű könyvtáraink és szakkönyvtáraink csoportjában egyenlőtlen fejlődés mutatkozik.

A könyvtári munkatervekben foglalt tudományos jellegű feladatok nagyrésze olyan, hogy az egyes könyvtárak profiljával, sajátos könyvtári munkájával összhangban van, illetőleg annak egy magasabb, tudományos szinten

végzését jelenti; semmivel sem kisebbrendűiek az önálló kutatómunkáéinál, hiszen könyvtári fejlődésünk diktálta feladatokról van szó: kellően indokolt tehát, hogy lehetőség adassék a tudományos munkának hivatalos időn belül való végzésére; indokolt, hogy a munkaidőn túl elvégzendő s a munkaidőben elvégezhető munka helyes aránya megállapíttassék.

Főbizottságunk az elindítandó könyvtártudományi és bibliográfiai munkák tervét kidolgozta:

1. A magyar könyvtárügy nagymultú tudományos folyóirata, az 1947 óta szünetelő „*Magyar Könyvszemle*” újra való megindítása.

2. Több munkaközösség többévi munkájának egyesítése egy *nagy magyar könyvtártudományi kézikönyv* megírására. Ez a munka a Milkau-féle Handbuch-hoz hasonlóan kollektív szintézis lesz. Felöleli a mai könyvtártudomány rész tudományainak egészét, alapvetően számolna a tudományos könyvtárak sokágú üzemének, különgyűjteményeinek igényeivel, összefoglalná a szovjet könyvtártudomány és bibliográfia eredményeit. A munka magyar írás-, könyv-, nyomdászati-, sajtó- és könyvtártörténeti fejezeteihez levéltári és széleskörű könyvtári kutatásokra van szükség. Szükség van okleveles adatok gyűjtésére az Országos Levéltár és más levéltárak anyagából, a középkori magyar írástörténet, a Magyarországon levő festett kódexek, a magyar könyvillusztráció történeti, illetőleg művészettörténeti feldolgozására, a magyar nyomdásztörténet hiányzó fejezeteinek (XVII - XX. század) megírására, a magyar könyvtárügy történetének megírására, beleértve a magyar népkönyvtárak és tömegkönyvtárak történetét. El nem engedhető fejezetei: a magyar bibliográfia története, a magyar sajtótörténet forrásainak összefoglalása és két nagy könyvtárunk, az Országos Széchenyi Könyvtár (1802-től) és a Budapesti Egyetemi Könyvtár története. A nagy kézikönyv előmunkálatai az 1944 előtti magyar könyvtártudományi bibliográfiára és repertoriumra s a felszabadulás utánira támaszkodnék. Előbbi a M. T. Akadémia könyvtárában, utóbbi az Egyetemi Könyvtártudományi Intézetben készül.

A nagy könyvtártudományi kézikönyv elkészítése hosszú időt igénylő feladat; fiatal könyvtárosaink kezébe addig is oda kellene adni a szakirodalom nehezen hozzáférhető ajánlható olvasmányanyagát szöveggyűjtemény formájában.

A könyvtártudományi kézikönyv részletes programját a Főbizottság vitaulések során alakítaná ki.

3. *Könyvtártudományi értekezések*: füzetenként 2-5 íves tanulmányok sorozata a könyvtártudomány és a könyvtárügyi „front” kérdéseiről. Terjedelmük meghaladná egy szakfolyóirat cikkeinek szokásos terjedelmét. A sorozat feladata: a könyvtári fejlődés felvetette problémák megoldása. Sorra akarjuk venni a nyitott problémákat az elmélet és gyakorlat egész területén a tudományos osztályozástól a dokumentációval való kapcsolat kérdéseiig.

Ez a sorozat a megindítandó *Magyar Könyvszemlével* ösztönzője lesz a vitaszellemnek. Arra is jó lesz, hogy feltárjuk jó hagyományainkat, számbavegyük könyvtárügyünk eredményeit és hibáit.

4. A vállalt könyvtártudományi feladatok összehangolása és viták rendezése időszerű könyvtártudományi kérdésekről; fontos hazai és külföldi könyvtártudományi és bibliográfiai munkák megbírálása.

3.1 Bibliográfiai feladatok

Az általános kutatást szolgáló bibliográfiákkal való ellátottság tekintetében a 90-es évek közepetáján Magyarországon aránylag igen kedvező volt a helyzet. Szabó Károly – Hellebrant Árpád „Régi Magyar Könyvtára” (három rész négy kötetben) 1896-ban már befejeződött, a Szabó Károly munkáját folytató Petrik Géza „Magyarország bibliográfiája 1712–1860” (négy kötetben) 1892-ben már megjelent volt, a kutatók számára azzal az alig-alig méltatott páratlan teljesítmény-többlettel, hogy bibliográfiájába beillesztette a folyóiratcikkek repertóriumát is, amit az 1860-tól 1875-ig terjedő ciklus számára is elkészített. Ez a ciklus már 1885-ben kikerült a sajtó alól. A Kiszlingstein-féle folytatás az 1876–1885 évkör könyveiről is megjelent már 1890-ben (sajnos, a cikkrepertórium nélkül). Nemzeti bibliográfiánkat ezidőtájt igen sok nemzet megirigyelhette volna. A hanyatlás akkor kezdődött, amikor a kurrens és retrospektív nemzeti bibliográfia ügyét teljesen ráhagyták a Könyvkereskedők Egyletére. A Magyar Könyvszemle, mely 1876–1891-ig folytatásos közleményekben, majd évi mellékletek formájában adott bibliográfiát a hazai magyar és nemzeti kisebbségeink nyelvén megjelent művekről az Országos Széchényi Könyvtárba érkezett kötelempéldányok alapján, feldolgozva a külföldi hazai-vonatkozású munkákat is — 1891 után ezt az ellenőrző-kiegészítő vállalkozást abbahagyta, elegendőnek vélte, ha az élő magyar bibliográfia ügyével már csak a könyvkereskedelem foglalkozik. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia a századforduló felé két páratlan szorgalmú és szívós kitaratású bibliográfus: Petrik Géza és id. Szinnyei József vállain nyugodott. Szinnyei „Magyar írók élete és művei” c. tizennégykötetes bio-bibliográfiája 1891-ben kezdett megjelenni. Fanyalgó kritikában igen, hivatalos támogatásban és elismerésben alig volt részük. Alighogy megjelent az RMK első kötete, Fraknói Vilmos már kiadta az első pótlást: „Könyvtáblákban fölfedezett magyar ősnymtatvány-unicumok” c. füzetét, s a Magyar Könyvszemle 1880-tól kezdve hozta a kiegészítéseket „Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához” címmel, majd új folyamában „Magyar Könyvesház” címmel berendezett különrovatában. Kutatóink érdeklődésére jellemző, hogy RMK-kiegészítéseket még 4–5 tudományos folyóiratunk évtizedeken át sűrűn közölt, összefoglalásukra mégis egy, a „hivatalos” bibliográfusok körén kívülálló: az etnográfus Sztripszky Hiador vállalkozott, aki — noha

nem a kívánt akribiával végezte feladatát — még így is jelentős szolgálatot tett az irodalomtudomány kutatóinak. Sokkal kevésbé törődtek könyvtárosaink és bibliográfusaink a XVIII. századi és reformkori magyar könyvészet hiányainak ügyével. Petrik könyvészte már a terebélyesedő, sokágú magyarországi szellemi termelés irodalmi anyagát ölelte fel négy kötetében; világos, hogy feladatát jól csak a történelmi Magyarország könyvtárosainak hathatós támogatásával végezhetné volna el; ezt a támogatást Petrik nem kapta meg, a gyűjtésnek ez a tudományos követelménye kivületes megbízóinak, a Magyar Könyvkereskedők Egyletének látóköri. Petrik tudatában volt annak, hogy saját erejével és azzal a gyenge támogatással, amelyben része volt, nem végezhet hiánytalan munkát, de azt is látnia kellett, hogy ezt a feladatot más nem vállalja. A soron levő ciklus könyvészte élete végéig lekötötte erőit s az első nagy összefoglaló: 1712—1860 hiányainak pótlására nem gondolhatott. Már az 1901—1910. évi ciklus könyvésztével sem készülhetett el egymaga — 1918-ig a betűrendes anyag 14 füzetét adta ki, a 15. füzettől kezdve Barcza Imre egészítette ki. Az Országos Széchényi Könyvtár bibliográfusai szakszerű keménységgel megbírálták Petrik munkáját, aki az említett ciklus befejező füzetén már mint a Magyar Tanácsköztársaság *állami bibliográfusa* dolgozott,¹ de halála után is évek teltek el, míg a nemzeti könyvtár funkcióját betöltő Széchényi Könyvtár a nemzeti bibliográfia gondozását a maga feladataként vállalta. A magyar nemzeti bibliográfiából szinte kiesett három esztendő (1918—1920), e három év alatt könyvkereskedelmi bibliográfia sem jelent meg, s emiatt az 1911—1920-ig terjedő ciklusbibliográfia is rendkívül hiányos. Az 1921—1935-ig terjedő évkör kurrens bibliográfiája — az egyetlen 1930. évit kivéve. — a kuszáltság és rendszertelenség képét mutatja. Folyamatos évi összefoglalókkal csak 1936 óta rendelkezünk, de ez is megszakadt 1942—1946 között.

Az általános tudományos kutatás másik fontos anyagát, az időszaki sajtó bibliográfiáját, a hírlapbibliográfia úttörője, a Hírlaptár megalapítója, id. Szinnyei József indította el. 1871—1894-ig a Vasárnapi Ujságban közölte jegyzéküket, majd továbbfolytatta a Magyar Könyvszemlében. 1905 után a Hírlaptár fiatalabb munkatársai (Zászló János, Kereszty István) folytatják 1914-ig, de sűrűn változtatják módszereiket. Hosszú szünet után csak 1942-ben jelenik meg új kataszter 1920-ig (a Kemény Györgyé). 1921—1923-ig három év itt is kiesik. 1924-től kereskedelmi katalógusok, 1927—1931-ig, majd hézagok után 1935—1942-ig sajtóalmanachok tájékoztatnak a megjelent lapokról. A felszabadulás után is csak egyetlen sajtóévkönyv jelent meg. Összefoglaló sajtókönyvészet hiányában a kutatót szerencsére sajtótörténeti munkák segítik ki: Dezsényi Béla két munkája, köztük a nemrég megjelent „A magyar sajtó 250 éve” és Monoki István munkája.

¹ L. „A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye” c. hivatalos lap 1919. I. számát.

Zavaros bibliográfiai örökség maradt ránk ; hiányai a kutatás, a könyvtárszervezés, a feldolgozás munkáját rendkívül hátráltatják. Feladataink ez okból nagyok.

E feladatok megtervezésénél figyelembe vettük a M. T. A. nyelv- és irodalomtudományi osztálya vezetőségének határozatát, amelyet a Szabad Nép márc. 15.-i cikke¹ alapján hozott. Az élő irodalom szempontjából fokozottan jelentős a XX. századi magyar irodalom marxista-leninista feldolgozása s az Akadémia I. osztálya annak tudatában, hogy felelős az irodalomtudományi kutatómunka egészéért, terveit felülvizsgálván, határozata 4. pontjában kimondja, hogy : „a magyar irodalom teljes bibliográfiájának munkálatait úgy szervezi meg, hogy leghamarább a huszadik századra vonatkozó kötet készüljön el”.²

Feladataink tehát :

1. Magyar nemzeti bibliográfia 1945—1954-ig.

Beleértve a nem folyóirat-jellegű magyar időszaki kiadványok és gyűjteményes munkák analitikus repertóriumát is. (Készíti az O. Sz. K., az analitikus címléírásokat a D. E. K.)

1946 januárja óta az Országos Széchényi Könyvtár „Magyar Nemzeti Bibliográfia” címen havi füzetekben adja ki kurrens magyar könyvészetét, a címanyagot szakrendben csoportosítva, mutatókkal jól felszerelten. A folyóirat igen kis példányszámban készül (450), úgyhogy könyvtáraink jórésztében meg sem található. 1954-ig elzárul a tízévi ciklus.

2. Magyarország bibliográfiája 1921—1935 ; 1942—1944.

Több évtized hiányainak, kiesett esztendőik könyvészetének pótlása. Különösen fontos, hogy pótoljuk a Tanácsköztársaság leverése utáni emigráció könyvészetét, amely Kozocsa bibliográfiájából szinte teljesen hiányzik és a Goriupp-féle pótlással sem teljes.

3. Pótlások Petrik — Kiszlingstein — Barcza — Kozocsa ciklusbibliográfiáihoz. 1. rész : 1712—1900. 2. rész : 1901—1920.

Sorrendünk szerint a második rész készül el előbb, az első rész elő-munkálatai évekig fognak tartani. Petrik XVIII. és XIX. századi könyvészetének hiányait szokták ugyan emlegetni, de ezeket általában eltúlozzák. A jezsuita és piarista írók bibliográfiái felfedték némely hiányait, de a pótolni-valók összefoglalása elmaradt. Valószínű, hogy a XVIII. sz.-i felvilágosodás, a reformkor, a szabadságharc és az abszolutizmus korának irodalma Petrikben nem teljes ; levéltári kutatások és a volt Hofbibliothek (ma Österreichische

¹ „Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről”.

² L. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, V. köt. 1—4. p. 237.

Nationalbibliothek) anyagának átvizsgálása jelentősebb hiányok felderítéséhez vezet. Tény az, hogy a nemzeti könyvanyag feldolgozása során két év alatt mindössze kb. 1200 Petriktől hiányzó mű bukkant fel s ezek nagyrésze is tankönyv, vagy már ismert munkák új kiadása.

4. Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár-ának új kiadása (a Sztripszky-féle pótlás új feldolgozása és kiegészítése).

Az Országos Széchényi Könyvtárban már régebben megalakult egy munkaközösség, mely a szakirodalomból összegyűjtötte a Sz. K. művében nem szereplő régi magyar nyomtatványok címeit és összeállította ezek lelőhelykataszterét. Az utóbbi években a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag feldolgozása, az összes egyházi könyvtárak, valamint számos állami könyvtár és levéltár átvizsgálása során az irodalomban nem ismert művek ezernyi új példánya és igen sok teljesen ismeretlen nyomtatvány került felszínre. A munkaközösség lelőhelykatasztere szerint a XVI. századból ismert 802 nyomtatványból 316-nak Magyarországon egyetlen példánya sínesen. A külföldön levő példányok 70 százaléka a Román Népköztársaságban van. Hazai tapasztalataink alapján fel kell tennünk, hogy a Román és Csehszlovák Népköztársaság könyvtáraiban és levéltáraiban a már ismert unikumokon kívül még igen sok ismeretlen mű, vagy az ismert műveknek az irodalomban nem közölt példánya lappang. Ezeket csak jól megszervezett kutatómunka hozhatja felszínre. Leírásuk pontos csak úgy lehet, ha az kézhezvétel, legrosszabb esetben megbízható fénykép alapján történik.

Az új kiadás a Szabó Károly művében felölelt időszak anyagát két kötetben hozná, az első 1600-ig, a második 1700-ig terjedne. A címleírás új szabályzatát a munkáért felelős Országos Széchényi Könyvtár dolgozza ki s ezt a Főbizottság még ebben az évben megvitatja.

5. A magyar időszaki sajtó összefoglaló és lelőhely-bibliográfiája.

a) 1945—1954 :

b) 1919—1944 ; 1705—1919.

Irodalomkutatásunk legfontosabb szerszáma : az O. Sz. K. munkatervébe beillesztve készül.

6. A könyvtárainkba járó és birtokukban levő külföldi folyóiratok közös lelőhely-bibliográfiája.

Az Országos Könyvtári Központ 1950. évben megjelent központi címjegyzéke, mely az 1945—1948. években hazánkban járó külföldi folyóiratokat regisztrálta, ma az egyetlen segédeszköze az egyetemes érdeklődésű kutatásnak. A volt Országos Könyvtári Központ munkáját az O. Sz. K. folytatja. Az 1950-es jegyzéket azonban a régi folyóiratsorozatok lelőhely-adataival is ki kell egészíteni. Az O. Sz. K.-hoz külföldi folyóirat lelőhelyére vonatkozóan 4 hónap alatt 1800 kérdés futott be ebben az évben. Ez az adat egymaga bizonyítja e szerszám rendkívüli fontosságát.

7. *Gulyás Pál „Magyar írók élete és munkái” folytatása.*

Gulyás Pál munkája folytatása és kiegészítése id. Szinnyei József 14 kötetes hasonló című művének, amelyet a M. T. Akadémia szerzői tiszteletdíj nyújtásával kezdettől fogva támogatott. Gulyás Pál id. Szinnyei József halála után ugyancsak az Akadémia megbízásából — hasonló támogatással — vitte tovább a munkát az első világháború után, de csak 5 kötetet jelent meg teljesen, a hatodik csonkán maradt. Szinnyei—Gulyás a magyar nemzeti bibliográfia egyik főforrása. Gulyás Pál hat kötetre terjedő kézírata (E—H) sajtókészen áll.

Itt említjük meg, hogy sajtókészen áll Gulyás Pál „Magyar anonimák és pszeudonimák lexikona” c. kézírata. Ezt a forrásmunkát nehezen nélkülözi irodalomkutatásunk és könyvtári feldolgozó munkánk.

8. *Bibliográfiák és tájékoztató segédkönyvek bibliográfiája.*

Itt különbség teendő kétfajta igény szempontjából. Arra nem gondolhatunk — és ez a hazai szükséglet túlbecsülése volna. — hogy egy magyar Besterman-t, Bohatta-Hodes-t, vagy Malec-t szerkesszünk. Ezeket a fontos segédkönyveket kutatóink és könyvtárosaink eredetiben is használhatják. Kalauz-jellegű bevezetőre (értékelő annotációkkal) azonban szükség volna, mert e segédkönyvek nagy nemzetközi anyagában a kezdő kutató nem igazodik el. Szükség volna továbbá a magyar bibliográfiák és tájékoztató segédkönyvek értékelő bibliográfiájára, mert Gulyás kézikönyvének megjelenése óta több, mint tíz év telt el. Könyve elfogyott, de új, bővített kiadásáról mégse lehet szó, mert szerzőjének szempontjai — enyhén szólva — elavultak.

9. *A magyar könyvtártudomány és könyvtárügy repertórium a két részben. 1.: 1945—1954. 2.: —1944-ig.*

Az első rész címanyaga a Bp. Egyetem Könyvtártudományi Intézetében készül. Könyvalakban való kiadása a második ötéves tervbe beilleszthető. Második része a M. T. Akadémia könyvtárában készül: kartoték-alakban állana könyvtártudományi kutatóink rendelkezésére.

10. *A könyvtárainkban levő ősnymtatványok közös katalógusa.*

Nemcsak három legnagyobb könyvtárunk anyagáról van szó. Mindhármuk munkatervébe külön-külön is be volt illesztve ősnymtatványkatalógus készítése. A Főbizottság kezdeményezésére most már ez is közös vállalkozásként fog elkészülni. A katalógus előmunkálatai az O. Sz. K.-ban és a Bp. E. K.-ban igen előrehaladtak, a M. T. Akadémia könyvtárának pótolnia kell lemaradását. Az ősnymtatványok nemzetközi katalógizálása ma ott tart, hogy noha a félbemaradt *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* kézírata megmaradt, folytatólagos kiadása, melyet Hiersemann bejelentett, gyors ütemben alig remélhető. Érdeemes megnézni kis nemzetek munkáját. Svájc nem vár a GW további megjelenésére és kiadja 150 könyvtára ősnymtatványainak közös katalógusát.

11. *A könyvtárainkban levő kéziratok együttes alapleltára két részben. 1.: 1550-ig, 2.: 1550-től.*

Könyvtáraink közül csak néhány adott ki katasztert kéziratanyagáról, de nem a kutatás mai iránya szempontjából jelentős anyagról. Könyvtáraink kéziratkinéséről csak a szakirodalom alapos böngészése alapján kaphatunk képet. Két legnagyobb könyvtárunk, az O. Sz. K. és a Bp. E. K. kéziratállománya fel van tárva: a M. T. A. kéziratkinésékben gazdag könyvtárának anyaga jórésztben még feltáratlan.

12. *Szakkibliográfiák (1. a 2, 3. alattiakat).*

13. *A magyar bibliográfia fehér foltjai.*

A fehér foltok: a hivatalos kiadványok és a nem-nyomdai eljárással sokszorosított kiadványok hiányzó kö yvészetete. Ilyen fehér foltok virítanak nagy nemzetek könyvészeti térképein is. Az irigylésreméltóan sokrétű és szinte tökéletes „Bibliographie de la France” csak 1953 szeptembere óta közli rendszeresen a hivatalos kiadványokat; a német és svájci kurrens nemzeti bibliográfia külön sorozatot ad ki a könyvkereskedelmi forgalomba nem kerülő kiadványokról stb. De nemcsak ez a „nehézen megfogható” bibliográfiai anyag, hanem a különböző intézményeink által kis példányszámban kiadott jelentések, kutatójelentések, statisztikák, jegyzőkönyvek anyaga. Legújabbkori kutatásunknak hamarosan nagy szüksége lehet rájuk.

3.2 *Tudományos könyvtáraink kooperációja*

Az a körülmény, hogy tudományos könyvtáraink fejlesztése nem tudott lépést tartani társadalmi fejlődésünk ütemével, azzal a veszéllyel fenyegeti Főbizottságunk munkáját, hogy elméleti oldalról próbálva életre galvanizálni életbevágóan fontos szervezeti formákat, túllépünk feladataink körén és hiányzó formák szervezeti kérdéseivel bibelődünk. Ez a veszély fenyegető több okból is. Könyvtárügyünk szervezeti kérdései olyan átfogó módon, ahogyan a múzeumüggyel és a levéltárak ügyével foglalkozó törvényerejű rendeletek feladatukat megoldották, nem rendeződtek. A Minisztertanács 1952. májusi határozata a magyar könyvtárügy fejlesztéséről a könyvtári munka határfokának növelését biztosította a dolgozók művelődési igényeinek kielégítésére, de nem biztosította kellően a szocialista építés munkájának *közvetlen* támogatása érdekében. A segítségnyújtás arányainak eltolódásából, „a könyvtárpolitikai szemlélet egyoldalúságából”¹ következett az, hogy — noha a minisztertanácsi határozat könyvtárügyünk akkor is, ma is sok igen fontos kérdésében szabott irányt; — tudományos és szakkönyvtáraink a szocialista építést döntően érdeklő problémáikkal magukra maradtak. Pártunk 1953. júniusi, szeptemberi és decemberi határozatai s a III. Pártkongresszuson elhangzott beszámoló egy fontos elvi felismerés tanulságait

¹ Kovács Máté. A magyar könyvtárügy országos szervezetének időszerű kérdései. Debr. Egy. Kvtár évkönyve, 1953. Debrecen, 1954. p. 103.

vonták le, azt, hogy a szocialista építés egyetlen területe sem hanyagolható el tartósan. Két év könyvtári tanulságai megmutatták, hogy a M. T. határozat sok helyes kezdeményezés ellenére gyengítette annak a jelentős „szellemi potenciál”-nak kibontakozását, amelyet tudományos és szakkönyvtáraink képviselnek. Működésük nem volt eléggé hatékony a kultúrforradalmi feladatok megoldása területén és nem tudott hatékony munkaeszköz lenni a termelést segítő kutatómunka szolgálatában. A könyvtárügy csúcsszerveinek hiánya; vagy gyengesége következtében nem tudott létrehozni olyan kooperációs vállalkozásokat sem, amelyek a korszerű könyvtári munkát a szocialista termelés frontjának élvonalába állítják.

Olyan műszerek, amelyek a tudományos kutatás egész területét átfogják, csak a könyvtárak együttműködésével nyújthatók; a könyvtárpolitika egyik főfeladata: kitűzni a kooperációs feladatokat, megállapítani sürgőségük sorrendjét és kidolgozni szervezeti formáik irányelveit.

Mikor a polgári korszak könyvtárosai rájöttek arra, hogy a világ tudományos könyvtermelésének hallatlan megnövekedése következtében a vezető könyvtárak leggazdagabbja sem tudja már egymaga kielégíteni a kutatás igényeit, létrehozták a könyvtári kooperáció néhány hasznos formáját: a tudományos tájékoztatás központi irodáit és ezek (és a könyvtárközi kölcsönzés) elengedhetetlen műszerét, a központi címjegyzékeket s a folyóiratok központi lelőhelykatalógusait.

A második világháború hadicselekményei következtében ezek a század első és második évtizedében megépült intézmények jórészt elpusztultak, vagy amennyiben megmaradtak, csökkent volt használhatóságuk, mert a könyvanyag, amelyet a nagy katalógusok tükröztek, már nem volt meg, vagy nem volt a helyén. Áll ez a nálunk a huszas években keletkezett Központi Címjegyzékre is. Régi cédulaanyaga megmaradt, de már nem tükrözi könyvtáraink mai könyvállományának. A felszabadulás után a könyvtárak összeolvasztása, az állományok sűrű helycseréje, az egyes könyvtárakba tódult nagy könyvanyag feldolgozásának lassúsága mind okozója annak, hogy az új központi címjegyzék a háborútól megsebzett országok egyikében sem teljes értékű. A gigászi központi katalógus helyébe a sürgősség igényeit kielégítendő, léptek a regionális központi címjegyzékek és egyes tudományszakok központi címjegyzékei. A fejlődésnek ez az iránya bontkozik ki a Német Demokratikus Köztársaság, a Lengyel Népköztársaság, sőt Nyugat-Németország könyvtárügyében is.¹

¹ A Német Demokratikus Köztársaságban a lipcei Deutsche Bücherei és a Berlińi Öffentliche Wissenschaftliche Bibliothek (a volt Staatsbibliothek) tájékoztató irodái és központi címjegyzékei mellett megszerveződött a Hallei Landes- u. Universitäts-Bibliothek regionális katalógusa, tájkatalógusok, illetőleg központi szakcímjegyzékek épülnek ki Greifswald, Jéna, Rostock városokban és a drezdai új Technische Hochschule könyvtárában. Központi *szakcímterek* épülnek ki a Varsói Nemzeti Könyvtár központi címjegyzéke mellett a Varsói Geológiai Intézet, a varsói Építéstudományi Intézetben, a Danzigi Orvosi Akadémián, a Pedagógiai Intézetben, a Műszaki Dokumentációs Központban pedig a külföldi műszaki folyóiratok központi katalógusa.

A regionális és szakcímjegyzékeknek ebből a hálózatából hamarabb alakulhat ki a kutatást és a termelőmunkát közvetlenül támogatni tudó új szerszám. Nálunk ez az egészséges fejlődés alig jutott túl a tervezésen, hiszen tudományos és szakkönyvtáraink kataszterével sem rendelkezünk. Ma még csak két szakkönyvtárunkban készül szakcímjegyzék. Az Országos Műszaki Könyvtár a műszaki irodalom központi katalógusán dolgozik, a Hadtörténelmi Könyvtárból és a Honvédség Központi Könyvtárából nemrég kialakított Hadtudományi Könyvtár elkezdte egy központi hadtudományi katalógus felállítását. Munkájának még az elején tart. A központi szakcímterek nem teszik feleslegessé a központi címjegyzéket; a feladatok elhatárolása (új anyag és régi anyag; folyóiratok stb.) kiküszöbölheti a párhuzamosságokat.

A korszerű tudományos könyvtárat, főképp a szocialista könyvtárat, tájékoztató és bibliográfiai szolgálata különbözteti meg elsősorban a polgári korszak könyvtáraitól. Ennek a szolgáltatnak műszere az adatszolgáltató kézikönyvekből, bibliográfiákból és bibliográfiai kartotékokból álló segédkönyvtár. Nagy tudományos könyvtáraink egyike sem rendelkezik valóban korszerű segédkönyvtárral. Segédkönyvtáraink állománya *együttvéve* sem közelíti meg a párisi Bibliothèque Nationale e nemű apparátusát. Alapvető kézikönyvek, nagy tudományos szintézisek, a Handbuch-ok sorozatai nagykönyvtárainkban foghíjasok. Tudományos életünk *egészének* nagy szüksége volna egy jól felszerelt központi tájékoztató intézetre: előfeltétele a *Segédkönyvek és bibliográfiák központi címjegyzékének* megszervezése. *Kutatóinknak tudniuk kell, melyik könyvtárban lelhető fel az az alapvető segédkönyv, amely esetleg csak egy példányban található meg az országban.* Hogy erre milyen nagy szükség van, azt élénken illusztrálja Szentmihályi János nemrég megjelent „A természet-tudományok történetének tanulmányozásához szükséges segédkönyvek válogatott bibliográfiája” c. útmutatója, amelyhez a szerző a címanyagot négy nagykönyvtárunk anyagából tudta csak összeállítani. A segédkönyvek és bibliográfiák KC-je mellé szervezendő meg a mikrofilmre, mikrocardra felvett és Magyarországon található fontos külföldi művek központi címjegyzéke. A könyvtárközi kölesőzés keretében az országba érkező művek mikrofelvételeiről kurrens *mikrofilmtár* kell, hogy tájékoztassa a kutatókat. Hivatalos adatok szerint általános tudományos- és szakkönyvtárainkban jelentékeny számú mikrofelvétel gyűlt össze; évi gyarapodásuk is igen jelentős. Ez az anyag — igen kis részét leszámítva — fel van dolgozva, de könyvtáraink katalógusaiban csak kivételesen található meg. Könyvtári szervezetünk nagy hiánya, hogy a nemzeti kulturális vagyonnak ez a tekintélyes része *rejtett kincs*. Ugyancsak a központi tájékoztató intézet feladata lenne a felszabadulás óta önállóan és rejtett alakban (folyóiratokban, vagy függeléként, könyvekben) megjelent szakbibliográfiák központi címjegyzékének és évi összefoglaló jegyzékének folyamatos kiadása

Kezdeményeznie kell végül a különböző tájékoztató szolgálatok által elvégzett irodalomkutatások eredményeinek könyvtárközi cseréjét.

3.3 Könyvtáraink és a dokumentáció

A dokumentációs központok és a tudományos könyvtárak kapcsolata ma az egész világ könyvtártudományi irodalmának egyik központi problémája. A dokumentációs tevékenység lényegesen újat hozott a szellemi munka észszerűsítésének folyamatába: elemző, sőt néha értékelő munkát, a régi, tempósan lassú bibliográfiai munkának gyorsítását, folyóiratok cikkanyagának feldolgozását és tartalmi feltárását. A dokumentációs tevékenység azt jelenti, hogy kb. másfél évvel gyorsítja meg a szakemberek számára az új problémákban való tájékozódást: ennyi idő telik el a könyvben, lezárt alakban megjelenő publikálásig. A dokumentációs tevékenység a termelés-technikai ismeretanyagot felhasználó nagyüzemekben, nagybankokban bontakozott ki. Ez szükségzerű volt, hiszen azt a tudományt magát, melynek eredményét felhasználták, végeredményben a termelési erők fejlődése hozta létre. Régi könyvtáraink — még a tudományos műszaki könyvtárak sem — nem vállalhatták a cikkanyagok az ipari kutatóintézetek, laboratóriumok szükségleteihez mért feltárását; nem volt kapcsolatuk a termelőüzemekkel, a műhely problémáival, nem volt hozzá szakemberük. A műszaki dokumentációnak, mire kibontakozott, segítségére jött a gépi technika is: az idő, a gyorsaság kérdése az alkalmazott természettudományok eredményeinek felhasználásánál mérhetetlenül fontos. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének beszámolójában Rákosi elvtárs megállapította, hogy „az Akadémia műszaki és kémiai tudományok osztályainak szakmai bizottságaiban bizonyos fokig megvalósult a tudomány és gyakorlat szakembereinek együttműködése” és ebben bizonyára része volt a nálunk jól kiépített műszaki dokumentációnak is, de helyes volna, ha ezt a nálunk most már több éve folyó tevékenységet a valószínű szükséglet, adottságaink, szóval a helyes népgazdasági tervezés szempontjából megvizsgáljuk. A Német Demokratikus Köztársaság dokumentációs központja (a Zentralstelle für wissenschaftliche Literatur) a tudományos műszaki dokumentációt a nagyüzemekbe építi be. A Központ a szervezés, a cikkanyag szétoztása, a „gyorsdokumentáció” és a központi kartoték szerkesztését vállalja. Lehetséges, hogy ebből a szervezési formából adódhatik tanulság a számunkra. A műszaki dokumentáció nagy munkaterülete szinte áttekinthetetlen: az egyes szakminisztériumok alá tartozó dokumentációs szervek alig tudnak egymás munkájáról. Közlelebbről kellene megnézni az együttműködés lehetőségét, de nemcsak a szervezés szempontjából. Ennek szüksége több oldalról is felmerül. Nagy Imre akadémikus, a minisztertanács elnöke, az Akadémia nagyhétét megnyitó előadásában arra mutat rá, hogy

„ipari kutatóintézeteink munkáját sokkal erőteljesebben kell alátámasztani fundamentális kutatásokkal”.¹ Ha a dokumentációs tevékenység területére visszük át ezt a megállapítást, felszínre kerül az elméleti természettudományok dokumentálásának ellátatlansága (pl. az elméleti fizikáé: a biológia dokumentálásának ügye — az Orvostudományi Dokumentációs Központhoz csatolva — csak legújabbban oldódott meg).

Több egymással érintkező tudomány összefogásának, a kutatók együttműködésének szüksége sürgetőbben jelentkezik a mezőgazdasági kutatómunka területén. A Központi Vezetőség beszámolójában Rákosi elvtárs arra hívja fel a figyelmünket, hogy „az erőteljesen fejlesztett műszaki kutatás mellett fokozatosan fejleszteni kell a mezőgazdasági tudományokat és a társadalmi tudományokat”. Az agrártudományi kutatás igen sok ágában merül fel a szüksége annak, hogy a természettudósok, orvosok, a műszaki tudományok és az üzemszervezés szakemberei a mezőgazdálkkal együtt oldják meg a magyar mezőgazdaság fejlesztésének feladatait. Sedlmayer Kurt akadémikus előadásában az élettan, a fizika, a szerves kémia, az orvostudomány, élelmezéstudomány és a gépesítés szakembereinek együttes kutatómunkáját sürgeti a komplex-témák egész sorának megoldásánál.² Ez a program tehát a dokumentációs munka számára is irányadó. A feltáró munkának figyelnie kell az egyes tudományok határain fekvő kérdésekre.

A kongresszusi beszámoló és Nagy Imre akadémiai megnyitóbeszéde a közgazdaságtudomány képviselőivel szemben támasztott követelményeit („szocialista építésünk alapvető sajátosságainak elemzése”, „népgazdasági tervezésünk tudományos alapjai”, „a munka termelékenységének kérdései” stb.) pontosan meghatározta, a Magyar Tudományos Akadémiának pedig központi feladatává tette a közgazdaságtudomány fejlesztését. Ezt elérendő, a kormány a közeljövőben Közgazdaságtudományi Intézetet létesít, több nyilvánosságot biztosít a tudományos közgazdasági munkáknak, ami azt jelenti, hogy közgazdaságtudományi dokumentációnk is kilép majd eddigi szűk kereteiből.

Miután számbavettük azt, hogy a termelés és tudomány fejlődése között keletkezett aránytalanság következtében mely tudományágak dokumentálása szorult háttérbe, hol építendő ki jobb kapcsolat az elméleti tudomány és a gyakorlat szakemberei között, fel kell vetnünk a könyvtárak és a dokumentációs központok kapcsolatának kérdéseit. Ezeket a szakirodalom nem kezelte mélyreható módon. A megoldandó kérdések: 1. hogyan használják fel könyvtáraink a dokumentációs központok munkáját, 2. a referáló lapok indexelése, 3. a dokumentáció szempontjából ellátatlan szakterületek, 4. a hazai és külföldi folyóiratok lelőhely-katalógusa.

¹ Id. e. p. 25.

² Előadásának egy részét lásd a Szabad Nép 1954. jún. 21-i számában: „Minden tudományág összefogásával a mezőgazdaság fejlesztéséért” címmel.

Merőben látszat az, hogy az itt elmondottakban nincsenek tudományos feladatok. A szocialista építés — kezdve a tervezésen és végezve a technikán — tudományos megalapozottságot kíván. A könyvtártudomány is, ha marxista akar lenni, az állandóan változó konkrét valóság elemzéséből nyeri eredményeit s ennek eredményét ismét csak a konkrét valóságra alkalmazza; az anyagi és kulturális jólét emelésének nincs rövidebb útja.

Összefoglalva tehát az a feladatunk, hogy a probléma-jellegű kérdések elvi tisztázása után kollektív vállalkozásokat kezdeményezzünk. Ezek:

1. A dokumentáció módszereinek kidolgozása az egyes szaktudományok sajátos igényeinek megfelelően.

2. A magyar időszaki sajtó teljes, összefoglaló bibliográfiája.

3. A könyvtárainkba járó és birtokunkban levő külföldi folyóirat-sorozatok összefoglaló lelőhelykatalógusa.

4. A segédkönyvek és bibliográfiák központi címjegyzéke.

5. A központi mikrokatalógus.

6. A tudományos fordítások szakrendi KC-ja.

7. Kezdeményoznünk kell egyes tudományszakok központi címjegyzékének megszervezését.

8. Nagykönyvtáraink külföldi beszerzésének kurrens központi jegyzékét *a csehszlovákiai öt nagykönyvtár és a berlini ÖWB folyóiratainak mintájára*.

9. A felszabadulás utáni magyar bibliográfiák bibliográfiája. Végül

10. Kollektív vállalkozásként kell megszervezni — az előző fejezetben mondottak szerint — a magyarországi könyvtárakban található ősnymtatványok és régi kéziratok katalógusát.

4. Nemzetközi évkönyvek és a magyar tudományos intézmények

Segédkönyvtáraink nélkülözhetetlen könyvei között sűrűn vesszük kezünkbe a Minerva-jellegű nemzetközi évkönyveket: akaratlanul is rálapozunk hazánk tudományos életéről szóló lapokra. Nem pályázunk a burzsoá nemzetek elismerésére, de nem tartható fenn az a helyzet, hogy a világ minden tudományos intézetében közkézen forgó címtárakban, a tudományos intézetek évkönyveiben elavult adatok legyenek rólunk. Akadémiánk elnöksége elé pontosan kidolgozott javaslatot terjesztünk a megfelelően ellenőrzött adatszolgáltatás rendszeresítése céljából.

Ide tartozik a magyar anyagnak a nemzetközi kurrens szakbibliográfiákban való felvételének kezdeményezése és idetartozik az ú. n. *felvilágosító bibliográfia* ügye is. Folytatni kell azt a munkát, amelyet Gragger Róbert a *Bibliographia Hungariae* 3 kötetével (1923—1927) abbahagyott és folytatni a Gulyás-féle *Magyar szépirodalom idegen nyelven c. bibliográfiát* is, kiterjesztve a feltárást a Szovjetunió népei és a népi demokráciák népei nyelvén megjelent magyar művekre.

5. Tudományos könyvtáraink kultúrforradalmi feladatai

Amikor Pártunk III. kongresszusán Rákosi Mátyás elvtárs a Központi Vezetőség munkájáról szóló beszámolójában második ötéves tervünk alapvető feladataként az egész lakosság jólétének és műveltségi színvonalának további emelését jelölte ki dolgozó népünk kulturális igényeinek fokozott kielégítése, a közoktatásügy minőségi fejlesztése útján, új és megtisztelő feladatot kapott Főbizottságunk is: meg kell vizsgálnunk, elég hatékonyak voltak-e azok a módok és törekvések, amelyekkel tudományos könyvtáraink a népkönyvtárak és tömegkönyvtárak problémáival foglalkoztak, hatásos volt-e az a segítség, amelyet régi könyvtáraink a fiatal népkönyvtáraknak és szakszervezeti könyvtáraknak nyújtottak. A párt útmutatása alapján nekünk kell megkeresnünk a népünk kulturális felemelkedését sikeresebben szolgáló könyvtári módszereket, az összes erőforrások felhasználásával. Erőforrásaink felhasználása tekintetében a könyvnek és a könyvtárnak társadalmi funkcióját ebben a szerepkörben külön-külön kell megnéznünk. A könyv az alapon keresztül maga is egyik hajtóereje lehet a szocialista társadalomnak. Hajtóerőt jelentettek a szocializmus klasszikusainak, a forradalmi demokratáknak üldözött könyvei még az antagonisztikus társadalomban is. Tegyük hozzá: könyvtári propaganda nélkül is.

A Szabad Nép 1954. márc. 15-i „Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről” c. iránymutató cikkének egyes megállapításai sok tekintetben alkalmazhatók a könyvtári munkára: hiba volna az olvasás és az olvasóval való foglalkozás gazdag lehetőségeit „az időről-időre megadott politikai szempontok propagálására korlátozni”, hiba volna az agitáció és az ismeretterjesztés közötti különbséget elmosni. Sem maga a tudomány, sem a kutatók, még kevésbé a termelési front számtalan fontos pontjára emelt dolgozók, a munkásosztály és a parasztság sorából kiemelt vezetőink nem fejlődhetnek, ha látókörük szűk marad. A tapasztalatok elmélyítésére tudományra, könyvre, sok könyvre van szükségük és ezt a könyvet kézbe kell tudnunk adni, katalógusok hálózatában, olvasói katalógusban fel kell tárni, ajánló bibliográfiákkal közel kell hozni. A könyvtári nevelőmunka nyilvánvalóan a pártmunka szerves része, de van sajátos, megkülönböztető vonása és ez a sajátossága: a könyvvel való beható foglalkozás, az olvasóval való foglalkozás el nem engedhető alapja. A párt úttörő segítsége a júniusi határozattal a könyvtárügy területén azt jelentette, hogy a könyvtár pártos munkájának előfeltétele a tartós szükségletek kielégítésére törekvő könyvtári belső feldolgozó munka. A kutatás és művelődés igényeit gazdagabban, sokoldalúbban, mint eddig, nélkül kielégíteni nem lehet.

A jövőben elvégzendő fontos teendőink egyike: megvizsgálni, milyen következtetéseket kell levonnunk a pártkongresszus határozataiból, hogy könyvtári frontunk hatásosabban álljon a kultúrforradalom szolgálatába.

Egyet előljáróban meg kell mondanunk. A segítőmunka annál nagyobb határfokú, minél korszerűbb az a tudományos felkészültség, amellyel a tudományos könyvtárak dolgozói saját problémáikat oldják meg.

1. Meg kell vizsgálnunk országos és egyetemi könyvtáraink patronáló tevékenységét. Ez a munka eddig szinte „általánosiskolai fokon” folyt, mert tömegkönyvtáraink jórésztében a segítőmunka, a tartalmi munka alapfeltételei : elsősorban is a könyvtárosok olvasókká és valódi könyvtárosokká nevelése hiányoznak.

2. Meg kell vizsgálnunk, hogy az ifjúság nevelésének sokoldalú rendszerében állami és tömegkönyvtári hálózataink elvégzik-e és jól végzik-e el a könyvtárosokra háruló nevelőfeladataikat?

3. A segítőmunka másik alapfeltétele az, hogy patronálásban résztvevő könyvtári dolgozóink ismerkedjenek meg a népkönyvtári technikával.

4. A könyvtári feldolgozó munka megsegítésének mindkét módja felhasználandó : *a)* népkönyvtárosok, üzemi könyvtárosok egyhónapi gyakorlata valamelyik nagykönyvtárunkban, *b)* feldolgozó-brigádok alakítása. (Főbizottságunk megalakulása óta ez a javaslat gyakorlattá kezd válni.)

5. A tudományos könyveket igénylő vidéki olvasók részére regionális alapon (a vidéki egyetemi könyvtárak bevonásával) fokozatosan kiépítendő az átkölcshöz. Fokozatosan aszerint, hogy szakszerű vezetés szempontjából milyen színvonalon áll a megyei vagy járási könyvtár.

*

Könyvtárügyünk jobbításához csak úgy, mint a közoktatásügyéhez is, generációk ideje és munkája kívántatik. Ebben tehát nem lehet késni ; a feladatok kitűzése sürgős. A szovjet könyvtárügy továbbra is segítségünkre lesz abban, hogy Főbizottságunk munkájában ne legyen rangbéli különbség, akár a kutatás, akár a kultúrforradalom szolgálatáról van is szó. A lenini könyvtári program *út az egész könyvkészlethez*, akár tanyai olvasórol, akár tudós kutatóról van szó.

Időszerű könyvtári problémák elvi tisztázása, a kutatást szolgáló műszerek pótlása, amelyet a polgári korszak könyvtárügye elhanyagolt, kooperációs vállalkozások kezdeményezése, a népkönyvtárak és tömegkönyvtárak tartalmi munkája emelését szolgáló készségünk és az a törekvésünk, hogy a könyvtár-tudomány művelése ne szakadjon el az oktatástól és ne maradjon le a szocialista társadalomépítés üteme mögött ; az egységes magyar könyvtárügy fejlesztése tehát : népünk felemelkedését kívánja szolgálni.

HEXENDORF EDIT

A NYOMATÉKOSÍTÁS ÉS TAGADÁS MONDATBELI ÖSSZESZÖVŐDÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

A címben jelzett tárgyra a Halotti Beszéd következő kis részlete irányította rá figyelmemet : „i f a e f num igg ember mulchotia e₃ vermut”, olvasása : „Isá és nüm iggy embër mulçottyá [vagy *múlçottyá* vagy *mulçottyá* vagy *múlçottyá*] ez vermüt” (PAIS DEZSŐ : MNy. XXXVIII, 160). Értelme, amely már a régebbi kutatók előtt sem volt kétséges, körülbelül ez : „Bizony egy ember sem kerülheti el e vermet” (i. h. 162).

Vannak látszólag könnyű feladatok, amelyeknek megoldása valójában rendkívüli gondot kíván és csak megközelítőleg jól teljesíthető. Ilyen feladatok közé tartozik például régi szöveg értelmének megfogalmazása, a mai nyelvallapotnak megfelelő átírással. Nem könnyű dolog ez még akkor sem, ha a szavakat, szerkezeteket minden különösebb nehézség nélkül azonosítani tudjuk ma is élő szóelemekkel, szerkezetekkel. Mindenkinnek, aki régi szöveget beható elemzéssel tanulmányozott, s e munka eredményeit másokkal is közölni akarta, lehetett már az az érzése, hogy szinte megoldhatatlan a régi szöveg értelmének mai nyelvi megfelelőjével való tolmácsolása olyanok számára, akik az elmélyültebb vizsgálódásnak nem voltak részesei. Mintha a betűnél többet látó szemünket kellene másnak kölcsönöznünk. Nem szükséges bizonyítani, hogy ez a feladat nehezebb, mint az önálló látásra nevelés, amelyhez az elmélyült tárgyalás, a részletek megvilágítása, az eredeti szöveg megértésére való tanítás hasonlítható.

Régi szöveget nemcsak nyelvtörténeti kutatás céljából tanulmányozunk eredeti formájában, hanem mert mindenféle szempontból csak így lehet igazán megérteni és élvezni. Nem a régiesség varázsának hatására mondom ezt, nem az értelmet számunkra sokszor már csak sejtető és ezért költőibbnek ható kifejezések kábítanak el. A varázslatos hatás számos olyan mozzanat összejátszásának eredménye, amelyeket a beható tanulmányozás ki tud elemezni a múlt homályos kódéből, igazolva, hogy ami első pillantásra egészében csodálatosnak, részleteiben nehezen megfoghatóknak látszik, az a tudomány számára kibogozható szálaknak sajátos törvényszerűség szerint összefonódott együttese. A beható vizsgálat olyan árnyalati finomságokat érzékeltet velünk, amelyeknek még a megsejtetésére sem képes az akármilyen nagy

gonddal is készített értelmező átírás. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az ilyen típusú szövegértelmezéseket egyáltalán nem tartom helyesnek vagy szükségesnek. De rájuk nézve szerintem kétszeresen igaz, hogy a tudomány eredményei soha nem véglegesek. Először is a népszerű értelmezés mindig a tudományos elemzésnek megfelelő lesz, s amint a tudományos kutatást nem lehet lezárni, ezt sem szabad véglegesnek gondolnunk. Másodszor a szoros értelemben vett tudományos kutatásoktól függetlenül is sikerülhet talán csökkenteni azokat a különbségeket, amelyek a régi szövegnek az eddigi kutatások alapján feltehető értelme és a mai nyelvallapotnak megfelelő átírás értelme között vannak. Mert hogy ilyen különbségek vannak, azt legjobban az értelem megfogalmazói — legtöbbször maguk a legavatottabb kutatók — tudják.

Ilyen különbséget látok a Halotti Beszéd szóban forgó részletének esetében is. Az *egy ember sem kerülheti el* ma nem pontosan azt a jelentéstartalmat fejezi ki, mint amelyet a maga korában az *ef num igg ember mulchotia* kifejezhetett. Nemcsak a *múl*-nak ma már nem élő jelentése miatt, amiért egy hanghatásra nézve sokkal kevésbé kellemes szóval kellett felcserélni, meg az önálló szóból alakult *-hat* képző jelentéstartalmának talán még elevenebb emléke miatt, hanem az *ef num* különállása, és esetleg a szórend miatt sem. A *sem* kötőszóban ugyanis, mely közismerten az *is ~ es*-ből és *nem*-ből keletkezett, nemcsak alakilag homályosultak el az *is ~ es* és *nem* elemek, hanem jelentéstartalmukban, mondatbeli szerepükben sem olyan elevenek, olyan nyomatékosak, mint külön-külön, önállóan alkalmazva voltak. A *sem* az *is ~ es nem*-ből alakult, de a szerepe, az alkalmazása nem maradt ugyanaz, mint ami a hajdani *is ~ es + nem* kapcsolaté volt. Új kifejezések alakulása a nyelvben mindig gazdagodást, de sok esetben egyszersmind szegényedést is okoz. A *sem* példája az utóbbiak közé tartozik. Az alkotóelemek szerepének különleges összefonódása, kölcsönhatás révén bekövetkezett átalakulása után az egységessé vált *sem* sajátos árnyalatú tartalmak kifejezőjévé lett, olyanokévé, amelyeket eddig egy szóba nem tudtak belesűríteni. De ugyanakkor alkalmatlanná vált a két alkotóelem eredeti két külön szerepének teljes mértékű betöltésére. Így amennyiben az utóbbira mégis szükség volt, meg kellett maradnia az egybe nem olvadt formának is, illetőleg különböző fordulatoknak kellett megteremniük a nyelvben, amelyekkel az *is ~ es nem > sem* változással járó veszteséget pótolni lehetett. Szükség volt rá, meg is őrződött a régi szerkezet, létre is jöttek új kifejezésmódok. Azonban mindezeknek nemcsak vizsgálata, de még pusztá számbavétele sem lehet most céloim. E dolgozat tárgya hozzászólás a nyomatékosítás és tagadás — úgy is mondhatnám, tágabb kört vonva : az összefoglalás és kirekesztés, vagy egészen leszűkítve a témát : az *is*-t és *nem*-et tartalmazó szerkezetek — mondatbeli összefonódásának kérdéséhez, a Halotti Beszéd említett részletének vizsgálatával kapcsolatban.

Az *is ~ es nem > sem* alakulásának, használatának megvizsgálásakor több részletkérdés merül fel, amelyek egymással eléggé összeszővődnek.

Vigyáznom kell, nehogy a vizsgálat kedvéért mesterséges egyszerűsítéssel meghamisítsam ezt a valóságban igen bonyolult problémát, és hogy mikor a szövevény szálai közül egyet nézek, ne tévesszem szem elől annak a többiekkel, az egésszel való kapcsolatát. — Előre közölnöm kell, hogy a felmerülő kérdések gazdag irodalmáról ismertetést adni nem fogok. Magam is csak nagy válogatással vizsgáltam meg a rájuk vonatkozó tanulmányokból azokat, amelyeknek ismerete jelenlegi tárgyam szempontjából szükségesnek látszott. Fejtegetéseim világossága kedvéért kénytelen vagyok szakemberek számára ismert dolgokat is elmondani, sőt a dolgozat anyagán belül is ismétlésekbe bocsátkozni, amikor ugyanarra a részletkérdésre más-más szempontból többször visszatérek. Ezekkel az első pillantásra fölöslegesnek látszó részletekkel szemben némi joggal lehetne kifogásolni dolgozatomban a megfelelő mennyiségű példa hiányát. Több ok is készített arra, hogy a példák számát a lehető legkevesebbre csökkentsem. E dolgozat céljaira én magam sem nyelvemlékeinkből, sem a mai nyelvből nem gyűjtöttem anyagot. Mondani-valóim a szóba kerülő jelenségekről a szótárakban és az eddigi tudományos irodalomban található példák tanulmányozásán alapulnak. Ha sokat idéznék ezekből, úgy érzem, idegen pávatollak volnának munkámban. De különben sem találok sok értelmét annak, hogy az ismert, s néha már amúgyis tanulmányról tanulmányra vándorolt példaanyagot tovább forgassam. Nem akarok olyan példákat sem szerepeltetni, amelyeknek megértése nemesak jelenlegi tárgyunk, hanem egyéb jelenségek szempontjából is magyarázatot kívánna. Ezek a magyarázatok nagyon terjedelmessé és mostani céломhoz képest szétfolyóvá tennék a dolgozat anyagát. Így ami példát hozok, azt csak azért közlöm, hogy tudjam mihez hozzáfűzni észrevételeimet, amelyeket nagyobb anyag alapján vizsgált jelenségekkel kapcsolatban teszek.

Dolgozatom következő szakaszaiban először I. az *is ~ es ~ és*-sel foglalkozom, utána II. a *nem* tagadószóval, majd III. a kettő összeolvadásának lehetőségével, illetőleg különmaradásukkal. Az egyes kérdésekről először általában foglalom össze a fontos közlendőket, azután vonatkoztatom a mondottakat a Halotti Beszéd adatára. Végül IV. azt mérlegelem, hogy az eddigi kutatásokat kiegészítő vizsgálódásom milyen szempontokra figyelmeztet különösképpen.

I. Az *is ~ es ~ és* nyomósító, illetőleg kapcsoló szócska

Ennek az elemnek először mondatbeli szerepét és szórendi elhelyezkedését tárgyalom, azután a vele kapcsolatos hangsúlyozási kérdésekről szólok.

I. Mint ismeretes, a mai köznyelvi *és* (*s*) meg *is* szavak egymásnak hangalak és jelentés, illetőleg mondatbeli szerep tekintetében elkülönült változatai. Hogy végső soron mi az eredetük, ez máig is tisztázatlan kérdés. De bármilyen lenne is ezen a téren az esetleg bekövetkező, véglegesnek bizonyuló

megoldás, nem igen változtathatná meg azt a képet, melyet fejlődésüknek nyelvemlékeinkben nyomozható szakaszáról eddig sikerült kialakítanunk.

A hangalakok magyarázatával nem foglalkozom, csak megjegyzem, hogy a régi és mai nyelvből kimutatható számos alakváltozat (*és, is, s, ős, ős, ős, ős, ős, ős* stb.) alapalakjául az *ēs*-t szokták feltenni. (HORGER ANTAL és KLEMM ANTAL kutatásainak eredménye, I. EtSz. *és* címszó alatt.) A magam részéről az *ēs*-nek az *is* elé helyezését indokolatlannak találom. A szó ismeretlen eredetű lévén, nincs etimológiai alap arra, hogy az *ē*-t gondoljuk eredetibbnek, a nyelvemlékes korban ható hangfejlődési törvények meg éppen nem kényszerítenek egy *ē > i* változás feltevésére.

A mai köznyelvi alakok mondatbeli szerepe és elhelyezkedése a következő: Az *és, s* kapcsoló kötőszó, egymással egyenrangú, „szimmetrikus” mondatokat vagy szavakat köt össze, közöttük állva. Az *is* magában zárt első taghoz told hozzá egy másodikat, e második mögött helyezkedik el. (SIMONYI. MKöt. 21—2.) Kapcsolatot hozzátoldással teremtő kötőszói szerepén kívül az *is* mint enklitikus nyomatékosító szócska is használatos, különféle árnyalattal, például egyszerű nyomósításon kívül ráhagyást, megengedést, kételkedést, tagadást fejezhet ki (i. m. 22—31; KLEMM. Tört-Mondt. 408). — A mi szempontunkból elég számon tartani ezeket a legáltalánosabb megállapításokat. Azoknak a pontos megfigyeléseken alapuló megkülönböztetéseknek, amelyek a különféle árnyalatokat kifejező *is*-ekkel kapcsolatban tehetők, mégpedig aszerint, hogy egy vagy több szóval kifejezett fogalomra, vagy teljes gondolatra vonatkoznak-e, a mi kérdésünk szempontjából nincsen jelentőségük.

Ami a két szó közös ősének eredeti szerepét és mondatbeli elhelyezkedését illeti, arra vonatkozólag eddig két komolyan számba vehető vélemény merült fel.

SIMONYI ZSIGMOND az *és* helyével és az *is* eredetével foglalkozva (MKöt. 13 és 21) megemlíti az *is*: *és* közös származásáról addig elhangzott véleményeket: GELEJI KATONA ISTVÁNÉ, HALÁSZ IGNÁCÉ és MUNKÁCSI BERNÁTÉ. A maga nézetét így fejt ki (21): „Alább látni fogjuk, hogy régen nem hogy alakjára, de még helyére nézve sem különbözött az *is* az *és*-től. A HB. korában azt mondta a beszélő: hogy és ti látjátok, s ez praegnans kifejezés e. h. a hogy én tudom és ti látjátok. A kétféle *és* között tehát kezdetben csak annyi különbség volt, hogy az egyik előtt ki volt téve az előtag, a másikon ellenben csak egyik tagja volt meg a kapcsolatnak, s az első csak hozzá volt gondolva. Az ilyen praegnans kifejezésmódban az *és* lassanként annyira hozzászokott a maga szavához, hogy aztán mögéje került és enklitikus szócska lett belőle.” Az eredeti szerep tehát a kapcsolás, amelyben a kapcsolt szó vagy mondat előtt állt a kötőszó, — ebből fejlődött a hozzátoldó kötőszói szerep, amelyben aztán a szó hátra került, s ebben a helyzetben alakult ki nyomósító szerepe, illetőleg ennek különböző árnyalatai.

Ennek a fejlődési sornak a láncszemei nincsenek kellőképpen egymásba fűzve. A két kifejezés kapcsolása (**anyám és apám*) meg egy kifejezésnek az elhallgatott gondolatbeli tartalomhoz való hozzáfűzése (**és apám*) között még könnyen elképzelhető az átmenet. A további lépések azonban kevésbé természetesek, a megváltozott szórendű szerkezethez (**apám és*) magyarázatlan ugrás vezet. A feltett fejlődési sort teljes egészében, minden mozzanatában nem szemlélteti SIMONYI nyelvtörténeti adatokkal, vagy ezek alapján kikövetkeztetett példákkal.

KLEMM külön kis dolgozatban foglalkozott az *is*, és kötőszavak történetével (MNY. XVII, 163–7), ennek eredményét ismerteti nagy mondattani munkájában is (407–10). Szerinte az adatok alapján arra következtethetünk, hogy az *és* eredetileg enklitikus nyomatékosító szócska volt. Ebből a szerepből magyarázható a többi. Mivel a nyomatékosító szócska hozzátoldásokban gyakran szerepelt, a mondat tartalmából való ráértéssel, adaptáció útján hozzátoldó kötőszóvá lett. Ebben a szerepben még természetesen hátul állt. Idővel a l k a l m a s h e l y z e t e k b e n értelmileg odakapcsolódott a kapcsolt mondatrész, illetőleg mondat elé, és szintén ráértéssel, adaptáció útján fölvette az 'und' jelentést. A változás szólamhatár-eltolódással történt, például: „*Almát-és | néhány | körtét-és | hozott > Almát és néhány | körtét-és | hozott*” (MNY. XVII, 165). Az alakulás útjának ilyen feltevését KLEMM azzal is támogatja, hogy bizonyos nyelvjárási jelenségek magyarázatát könnyűvé és természetessé teszi egy ilyen fejlődési sor elképzelése.

A régi nyelvemlékekben szórványosan elénk kerülő másféle szórendi elhelyezkedésről KLEMM így vélekedik (TörtMondt. 409): „Hogy a régi nyelvben (Hug) *es tiv* latiatuc = ti is. HB. De *es* fának kerget. JókC. (63) a mondatrész előtt levő *es*-nek *etiam*, *auch* jelentése van, az nem annak az állítólagos eredeti állapotnak a maradványa, amikor az *és* kötőszó mind *und*, mind *auch* jelentésben még a kapcsolandó mondatrészt megelőzte, hanem a latin *et* hatásából magyarázandó.” Ugyanez a vélemény már felmerült CzF.-nál is. SIMONYI (MKöt. 36) ennek cáfolatára összeállított olyan példákat, amelyekben latin eredeti nélkül találkozunk ilyen szerkezettel. E példákat látva valóban meggondolandónak kell tartanunk, hogy itt latin hatással számolhatunk-e.

Mi a szerepe az *és*-nek a Halotti Beszéd adatában, amely vizsgálatunk fő tárgya?

Egyelőre nem kezelem vitás kérdésként, hogy mondatunkban egy *igg ember* és egy *num*... *mulchotia* szerkezettel kell számolnunk, tehát hogy a *num* 'nem' szó eredetibben nem ahhoz az *igg ember* 'egy ember' szerkezethez tartozott, amelyre az *es* vonatkozik. Alább látni fogjuk azonban, hogy az *igg ember | num*... *mulchotia* mellett számolnunk kell a *num igg ember | mulchotia* kapcsolódás lehetőségével is. De egyelőre fölöslegesen bonyolítaná a kérdést, ha az *igg ember* mellett mindannyiszor megemlítenők a *num igg*

ember-t is. Az *és* szerepének szempontjából ez a kérdés közömbös, — a szórend szempontjából már nem. Most tehát csak ideiglenesen mellőzzük, megfelelőbb helyeken újra vissza kell térnünk rá.

A minden emberre vonatkozó mondanivalót a szöveg megfogalmazója hatásosan úgy fejezi ki, hogy a nagy közösségből kiemel egyet, s ennek a nyelvi megjelölőjéhez, az *igg ember*-hez egy *ef-t* tesz oda. Ennek az *ef*-nek a szerepe, ha csak általában akarjuk megnevezni, nyomatékosítás lehet. De a figyelmesebb kutató észreveheti, hogy több árnyalat is tömörülhetett ebbe az *ef*-be. A feltételesség, megengedés árnyalata : még ha csak egy ember sorsát nézzük is, akkor is érvényes ez és ez az állítás. A hozzátoldás árnyalata : erre az egy emberre is, mint az összes többire, vonatkozik valami, — ebben a dologban ez az egy az összes többihez hozzákapcsolható.

Úgy gondolom, a beszélő többféle árnyalatot is kifejezhetett ezzel az *ef*-sel, a hallgató is többfélét érthetett meg belőle : ezt is, azt is, illetőleg nem tisztán csak ezt, nem tisztán csak azt, és főképpen : egyiket sem teljes tudatossággal. Gondolkodásuk és nyelvérzékük számára még nem tisztázódtak a különféle szerepek. Egy általánosabb szerepű elem több sajátos feladat betöltésére is alkalmas. A fejlődés során kristályosodó gondolkodásunk számára lassan egymástól bizonyos mértékig elkülönülteként jelentkeznek azok a szerepek, amelyekben eleinte szándékunk és tudtunk nélkül váltogatva alkalmaztunk egy-egy kifejezést. De a különféle árnyalatok a beszéd sodrában pillanatnyilag számunkra sem világosan elkülönültek. Hiszen az élet számtalan olyan helyzetet teremt, hogy megszokott nyelvi formába nem egészen a megszokott tartalmat öntjük, illetőleg többféle megszokottat és teljesen szokatlant is önthetünk. Hogy mikor minek a kifejezésére használunk egy-egy megszokott formát, az beszéd közben többnyire nem világos előttünk : az árnyalatokat elemző vizsgálódás utólag számba vett példaanyaggal dolgozik. — Tehát ha nem akarunk a kellőnél nagyobb határozottsággal egy logikusan elkülönített sajátos árnyalat mellett kardoskodni, akkor az „*ef* num *igg ember*” *ef* szavának — több árnyalati lehetőség megengedésével — általánosabb nyomosító szerepet tulajdoníthatunk.

Adatunk szomszédságában van még egy nyomatékosító szerepű, elől álló *és*, melyet SIMONYI és KLEMM idézett : „*Hug ef tiv latiatuc fjumtuchel*”. A *Monitio* pedig egy olyan mondattal fejeződik be, amelynek kezdő *és* szava a kapcsolás és hozzátoldás szerepét e g y s z e r r e tölti be : „*Ef tiv benne-tuc*” : ‘és tibenneteket is’.

Mint láttuk, SIMONYI a nyomatékosító *és*-nek a nyomatékosított fogalom neve előtti elhelyezkedésében egy eredetibb állapot maradványát látja. KLEMM az általa megrajzolt fejlődési sorban a nyomatékosító szerepű, mégis elől álló *és*-t nem tudja elhelyezni, ezért folyamodik a latin hatással való magyarázathoz. A különféle szerepek kialakulására vonatkozólag a ma általában elfogadott KLEMM-féle feltevést tartom én is helyesnek. Feltétlenül a leg-

általánosabb, árnyalati színezést még nem tartalmazó nyomósítás lehet a kiindulópont, ebből magyarázhatók a különféle célzatú nyomósítások, s mint ezek sajátos fajtái, a kapcsolatos kötőszói szerepek is. Azonban szerintem a SIMONYI által régebbi állapot megőrzőiként kezelt szerkezeteket nem magyarázhatjuk latin hatással. Idegen befolyástól függetlenül létrejött, önálló magyar nyelvi fejleményként érthető meg ez a szórendi elhelyezkedés is.

Szótáraink példái és nyelvjárásaink adatai azt mutatják, hogy a mai köznyelvi *is* meg *és* elemek hangalakai és alkalmazásbeli elkülönülése (tehát az *és* elől áll, kapcsoló, az *is* hátul áll, hozzátoldó) későn, több helyen a mai köznyelvihez képest fordítva, néhol és némely esetben teljesen máig sem történt meg. A viszonylagos rendezettség állapotának hosszas és nagyfokú ingadozás volt az előzménye. Azt gondolom, hogy a több változat közötti ingadozás szakaszát nemcsak a hangalakra és jelentéstartalomra, illetőleg szerkezetbeli szerepre vonatkozólag kell feltennünk, hanem a szórendi elhelyezkedés lehetőségeinek terén is. A megállapodás ebben a tekintetben sem történt az egész magyar nyelvközösség beszédében egyszerre vagy egyformán. Például a csángó nyelvjárásban a kapcsoló szerepű *ész* is a kapesolt fogalom neve mögött áll (MKöt. 13, TörtMondt. 411).

A hangalakok és szerepek ingadozását, lassú elkülönülését figyelemre méltatták az eddigi kutatók is. Különösen SIMONYINÁL találunk erre vonatkozólag igen helyes észrevételeket. KLEMMNÉL viszont előfordul, hogy némely esetben egy-egy jelenséggel kapcsolatban bonyolult fejlődéstörténeti sort következtet ki, holott egyszerű magyarázatot adna az alak- és jelentés-, illetőleg szerepváltozatok ingadozásának figyelembevételéül. Például: "... ké-sőbb, mikor már a simuló nyomósító, ill. hozzátoldó *-és*-ből *-is* lett, némely nyelvjárásban ez az újabb *-is* szintén levált alkalmas helyzetben értelmileg az előtte levő szó végéről, és a következő szó elé értették oda, úgyhogy ezekben a nyelvjárásokban *és* helyett *is* kötőszó használatos, vagyis az *und* és az *auch* összeesik az *is* alakban" (TörtMondt. 410).

Különös, hogy a szórendi ingadozás gondolata nem merült fel az eddigi vizsgálódások során. Számomra természetesnek látszik, hogy hangalak és szerep tekintetében félig-meddig elkülönült elemeknél az egy bizonyos szereppel kapcsolatban kialakuló szórendi elhelyezkedés átkerülhet a többi szerepben való alkalmazás eseteibe is, és esetleg el is terjedhet azokban. Ha kapcsoló szerepében előre került az *és*, könnyen érthető, hogy nyomatékosító szerepben is jelentkezik így.

Néhány *és*-sel alakult kifejezésünk alapján arra lehet gondolni, hogy nyomósító szerepben nem is volt valamikor olyan nagyon ritka az ilyen proklitikus *és*. Például *ismét* < *is* + *még* szavunk előtagjáról legalább olyan joggal tehetjük fel, hogy nyomatékosító szerepe volt ('újra is'), mint azt, hogy kapcsoló ('és újra'). Most csak futólag utalok a *sem* és *sincs* szavakra, amelyek bizonyos helyzetekben szintén természetesebben magyarázhatók

nyomatékosító szerepű előtaggal. Ezekről alább, a *sem*-mel kapcsolatban mondok majd néhány szót.

A Halotti Beszédnek számos kapcsoló szerepű és kötőszavával szemben a fentebb idézett három adatban az *és*-nek ilyen vagy olyan szerepe, talán egyszerre több szerepe egyaránt lehet, illetőleg az egyik példában bizonyosra vehető, hogy egyszerre több szerepe van (*el tiv bennetuc*). Ezek az adatok tisztázatlanságot, ingadozást, az árnyalatok elkülönülése felé vezető korai lépéseket tükröznek. Nem lehet nagy merészség tehát, ha az ingadozás feltevéséhez folyamodunk akkor is, mikor az *és*-t tartalmazó szerkezetek megszokatlannak látszó szórendjét akarjuk megmagyarázni. Szerintem joggal gondolhatunk arra, hogy a Halotti Beszédnek — és egyéb régi nyelvemlékeinknek — nyomatékosító szerepben (mai nyelvérzékünk szerint nyomatékosító szerepük *e l l e n é r e*) elől álló *és* adatai annak az állapotnak a maradványai, amelyben a nyomatékosító—hozzátoldó és a kapcsoló kötőszó szerepét betöltő nyelvelem nemcsak hangalak és funkció tekintetében nem különbött el egymástól, de a mondatbeli elhelyezkedésük terén is differenciálatlanság uralkodott.

Az *és* szórendi elhelyezkedése azonban a Halotti Beszéd említett három adatában sem ítéltető meg egyformán. Külön vizsgálatot éppen a mi adatunk kíván. Kérdés, hogy az *el num igy ember mulchotia* esetében az *el* az általa nyomósított kifejezést közvetlenül előzi-e meg, vagy nem. Ez attól függ, hogy logikailag a *num* közvetlenül mihez kapcsolódik, illetőleg mihez kapcsolódott eredetileg. Ha az alany *num igy ember*, akkor az *el* elhelyezkedésében a fentebb kifejtettek alapján nem látok nehézséget. De ha a *num* eredetileg az állítmányi részhez tartozott, akkor magyaráznunk kell az *el*-nek a helyét is, a *num*-nek a helyét is, illetőleg a lassan már talán egymáshoz kapcsolódó *el num* helyét. Erre a kérdésre még korai volna rátérnünk, majd alább kísérlem meg a magyarázatot.

2. Egy-két szót A) az *is*-nek és B) az *is*-sel nyomatékosított szavaknak a hangsúlyáról kell még mondanunk.

A) Maga az *is* általában hangsúlytalan, a folyamatos beszéd során nyomaték szempontjából beleolvad az előtte álló, általa nyomatékosított kifejezésbe. Kivétel e szabály alól az olyan eset, amelyben érzelmi vagy logikai indítékú hangsúlyeltolódással van dolgunk. (Például: *Nem mondtam, hogy c s a k azt, hanem hogy azt i s.*) — Kérdéses lehet, hogy a nyomatékosító szerepű elől álló *és*-ek hangsúlytalan inchoativumként simultak-e a rájuk következő, általuk nyomósított kifejezéshez, vagy kaphattak maguk nyomatékot. Azt gondolom, az utóbbi lehetőséget nem zárhatjuk ki, például a hozzátoldó—kapcsoló szerep irányában fejlődő nyomósítás esetében, vagy fokozó jellegű felsorolásában, s különösen akkor, ha a kifejezés nyomósított volta maga is lényeges lehetett a beszélő és a hallgató szempontjából. Itt az *el*-t elől álló helyzetben sem gondolom hangsúlyosnak. Annál kevésbé van meg a

hangsúlyozottság lehetősége, mivel az *el* után közvetlenül a mondatnak szerintem leghangsúlyosabb szava következik (*num*, l. alább).

B) SIMONYI (MKöt. 37) JOANNOVICSRA hivatkozva többek közt ezt mondja: „Az *is*-sel kapcsolt egész kifejezés mindig hangsúlyos, de soha sincs rajta a mondatnak fő hangsúlya;¹ [utalás JOANNOVICSRA] tehát ha az *is* fogalmakat kapcsol, nem következhetik utána hangsúlytalanul az ige, vagyis az *is*-es kifejezés nem lehet benne a mondatzömbben...” — JOANNOVICS az *is* szórendi szerepével kapcsolatban ezt írja (Nyr. I, 167–8): „Az *is* szónak már jelentése is mutatja, hogy e kötőszó nemcsak ki nem zár, hanem határozottan más fogalmat is feltételez azon kívül, a melyet nyomósít. Az előtte álló fogalomnak e szerint csak másodrendű nyomatékot adhat, és közvetve sem eszközölheti számára azt az erős nyomatékot, amelyet az ige a nyomósító mondatokban, illetőleg fordított rendben [a kirekesztést tartalmazó kifejezések szórendjére gondol? — H. E.] ad az előtte álló fogalomnak. [Bekezdés.] Az *is* tehát nem teszi nyomatossá a szórendet, sem az *is*-t követő ige nem löki hátra, ha van — igekötőjét, határozóját; nem szorít hátra más olyan szót sem, mely rendes szerkezetű mondatban előtte szokott állani.” — Természetes, hogy ennek a régi, kitűnő tanulmánynak több eredménye között ma már ezt sem fogadhatjuk el változatlanul. A nyomósító *is*-t tartalmazó szerkezet nem gyengébb hangsúlya miatt nem jár kirekesztő szórenddel, hanem mert összefoglaló kifejezés. Előfordulhat, hogy a mondatnak legerősebb nyomatékú szólamát alkotja, akkor tudniillik, amikor a közölt tartalomban ez a legfontosabb, a hallgató számára ismeretlen, új dolog. Azonban ma is úgy látjuk, hogy általában a mondatnak nem főhangsúlyos része szokott lenni az *is*-sel kapcsolt vagy nyomósított kifejezés.

A Halotti Beszéd szóban forgó adatában, mint alább részletesebben rátérek majd, tartalmilag legfontosabbnak a tagadást érzem, a főhangsúly a tagadószon van. Az *is*-sel nyomósított *így ember* annyiban hangsúlyos, hogy a *num*-höz csatlakozva a mondat fő hangszakaszába tartozik, de a fő nyomaték a tagadószóra esik.

II. A *nem* tagadószó

A *nem* tagadószóra térve át, először a szó eredetét tárgyalom, azután a hangsúlyozására vonatkozó kérdéseket, végül a Halotti Beszédben található szórendi elhelyezkedés problémáját.

I. Nem tűztem magam elé feladatul, hogy *nem* szavunk eredetének kérdését megoldjam, mégis elmondom erre vonatkozó ötletemet. Mint ismeretes, finnugor eredetű *ne* tiltószonk mellett a *nem*-et általában úgy szokták magyarázni, hogy elhomályosult összetétel. Az előtag a tiltószóval azonos, az *m*-ben pedig egy névmás lappang: ma is élő finnugor eredetű kérdő név-

másunk. PAIS DEZSŐ egyetemi nyelvemlékmagyarázataiban közölt egy olyan lehetőséget, amely szerint az *m*-ben esetleg az első személyű személyes névmás rejtőzik. Nekem az utóbbi feltevés alapján az a gondolatom támadt, hogy *nem* szavunkban talán egy első személyű igealak lappanghat. A tagadás kifejezésére szolgáló uráli alapnyelvi **e*-, **a*- és **ne*- KLEMM (NyK. XLVI, 396) szerint az ige kategóriájának kifejlődésekor egyaránt igei természetűvé (szerintem helyesebben ilyené *i s*) lett. A *ne*- a szamojédban ma is él tagadó igeként. A különböző szamojéd igeragozási sorokat HALÁSZ IGNÁC közölte (NyK. XXIV, 463). Ezekre a tanulmányokra K. SAL ÉVÁNAK az obi-ugor tagadó névmásokkal foglalkozó dolgozata (NyK. LIII, 210—9) hívta fel figyelmet. Nincs szándékomban, hogy szembeszálljak e dolgozat végső következtetéseivel. Azonban ezek ellenére sem érzem időszerűtlennek, hogy felhívjam a nálam illetékesebbek figyelmét a felvetett lehetőség megvizsgálására. Én a feltehető uráli tagadó ige és a mai magyar *nem* tagadószó közötti folytonosságot még akkor is el tudnám képzelni, ha a magyar *nem*-mel és *ne*-vel eddig egyeztetett finnugor nyelvi elemek: a tagadó névmások előtagjaként szereplő tagadó partikulák (vö. NyH.⁷ 159) valóban kései eredetű orosz jövevényeknek bizonyulnának. — A tagadó igének a jelentését transzitivnak gondolom. illetőleg ilyennek is. Az első személyű igealak bizonyos helyzetben tárgyi mellékmondatnak fölérendeltje lehetett, és azt fejezhette ki, hogy a beszélő tagadja azt, amit a mellékmondat tartalmaz. Általános tagadószó szerepét úgy kaphatta, hogy önálló mondatjellegét elvesztette, minthogy a közlendő negatívum: valamilyen dolognak, minőségnek, történésnek nem létezése, le nem folyása volt a lényeges, nem az, hogy ezt vagy azt a közlő tagadja. A *nem*-nek ilyen új szerepben való elszigetelődését a tagadó ige többi ragozott alakjának kiveszése csak elősegíthette, és viszont: az, hogy a tagadó ige leggyakrabban használt alakja igei jellegét lassan levetkőzte, gyorsíthatta a paradigma egyéb tagjai kihalásának folyamatát. Az utóbbiak eltűnését érthetőnek látom: természetszerűleg már kezdetben is sokkal ritkábban szerepelhettek, másoknak a beszélő által közvetített tapasztalatát, állásfoglalását fejezhették ki. — Az igei eredettel való magyarázat talán abban a kérdésben is segítségünkre lehet, hogy a tiltásban miért alkalmazunk *ne*-t és nem *nem*-et. Az első személyre utaló személyrag hiányát könnyen megértjük (az első személyű felszólítás későbbi fejlődés eredménye). A *ne* vagy toldalék nélküli tő: a felszólítás jeltelen és ragtalan formával történik általában, — vagy esetleg felszólító módjeles alak lappang benne.

E kérdéssel tovább nem foglalkozom. A mi szempontunkból fontosnak látom, hogy az igei eredetű tagadószó eredetileg mindig állítmányi szerepű lehetett, s e szerepe miatt erős nyomatékkal ejthették.

2. Régi megfigyelés, hogy a *nem* tagadószó a mondatban általában erős nyomatékú, hangsúlyos szokott lenni, — régi, közismert és általánosan elfogadott nézet, hogy tartalmi fontossága miatt hangsúlyozzuk erősen.

A *nem* szó hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltára vonatkozólag eléggé új és tudomásom szerint eddig nem igen vitatott vélemény SCHLACHTER WOLFGANGÉ (Megjegyzések a magyar szórendhez : MNy. XL, 49—56, 100—10*). Célkitűzésének ismertetése kedvéért idézem : „[A tagadó szó] Mindig a tagadott állítmány előtt áll és ennek ellenére bizonyos helyzetekben mégsem hangsúlyos. Ebből látszik, hogy általában erős hangsúlyát nem fontosságának köszönheti, hanem valamilyen más körülménynek, amelyet a következőkben igyekszünk megtalálni.” (100—1.) Mielőtt az eredményt közvetíteni próbálom, meg kell vallanom, hogy e dolgozat szerzője számomra rendkívül szokatlan módon fejezi ki gondolatait. Fejtegetéseinek végigtanulmányozása valóságos szellemi tornát jelentett nekem. Amennyiben mégis jól értettem, úgy veszem észre, hogy a hangsúly, hanglejtés, szórend, ritmus kérdését nemcsak hogy egymással összefüggésben vizsgálja, hanem kissé keveri is, különösen ami a hangsúlyt és hanglejtést illeti. Ezt nem elítélő véleményként mondom, mert ennyire bonyolultan összeszövődő jelenségek vizsgálatában ez aligha kerülhető el teljesen. Azonban nem érthetek egyet a végső eredményként levont gondolatokkal, — az igaz, hogy részben nem is értem őket. Abból, hogy a tagadószó előtt álló határozó főhangsúlyt kaphat a tagadószó rovására (például : *M i é r t n e m j ö t t é l ?*), SCHLACHTER ezt a következtetést vonja le : „...a magyar szórendet első sorban mondatmelódikus és tartalmi, s csak másod sorban nyelvtani tényezők szabályozzák.” (109.) Tisztázni kellene, mit ért a szerző azokon a „nyelvtani tényezők”-ön, amelyek az „első sorban” említettekkel szembehelyezhetők. Ha az egyes szavak szófaji hovatartozását kell értenünk ezen, meg azt, hogy e szavak milyen mondatrészként szerepelnek, — akkor fölöslegesnek találom új eredményként közölni ezt a megállapítást. Nem is volt komolyan kezelhető és megdöntendő vélemény a magyar szórend kutatásának történetében, amely szerint általában elsősorban ezek volnának döntőek a szóelemek mondatbeli elhelyezkedésében. Ez a megállapítás egyébként nem a tagadószó, hanem a tagadott állítmány határozói bővítményének mondatbeli helyére vonatkoznék. — Egyáltalán nem értem a következő mondatokat : „Az a tény, hogy rendszerint a leghangsúlyosabb szó az állítmány előtt áll, az állítmánynak attól a képességétől függ, hogy elveszítheti-e hangsúlyát. Ha pedig más mondatrészek vannak, amelyek ugyanazzal a sajátossággal bírnak, ezek is következhetnek az erős hangsúlyú szóra.” (Uo.) — Végül a tagadószó hangsúlyára vonatkozó részlet : „...mivel a tagadó szó többnyire az állítmányra vonatkozik, s így meghatározza az állítmányt, rajta van a főhangsúly. Ha pedig egy másik mondatrész vonja magára a főhangsúlyt, a tagadó szó hangsúlytalanává válik.¹ A tagadó szó erős hangsúlyozása tehát nem tartalmi fontosságának, hanem mondatmelódikus funkciójának következménye.” (109—10.) Ezt a felfogást alapjában

* E tanulmányra *Elekfi László* hívta fel a figyelmemet.

helytelennek tartom. A nyelv lelki tartalma közlésének eszköze. Ennek az eszköznek különféle alaki sajátságai közvetve vagy közvetlenül mind a tartalom kifejezését szolgálják, tehát a jelenségek vizsgálatában is mindenféle szempontot a tartalminak alárendelve kell érvényesítenünk. Különösen vezérelvünk ez a mondattani kutatásokban, minthogy a mondatot megjelenítő hangsor egészének érzékeléssel felfogható sajátosságai is a tartalom szempontjából jelentősek, közvetlenül a mondat tartalmának kifejezésében van funkciójuk. Ezek alapján azt hiszem, az idézet utolsó mondatával nem szükséges részletesen foglalkoznom. Csak megemlítem, hogy szerintem „mondatmelódikus funkciója” semmilyen szónak nincs. A szónak is, a mondatmelódiának is a lelki tartalom közlése szempontjából van funkciója, — pillanatnyilag mindegynek veszem, hogy egy tartalmi elemnek a jelölője, vagy résztartalmak egymás közötti viszonyának, vagy teljesebb tartalom egészéhez fűződő árnyalatnak, esetleg magának a valósággal szemben tanúsított állásfoglalás mikéntjének kifejezésére szolgál. Hogy egy szó egy bizonyos hanglejtésű, nyomatékeloszlású, ritmikus tagolású hangsornak mikor melyik szakaszába rendeződik bele, az a szó által kifejezett tartalomnak a teljesebb tartalom szempontjából való jelentőségétől függ. Hiszen prózai beszédben soha nem az a célunk, hogy egy bizonyos hanglejtésű, nyomatékelrendeződésű, ritmikus tagolódású hangsort megvalósítsunk, hanem hogy egy mondanivalót közöljünk, a neki legjobban megfelelő, legkifejezőbb formában. Hogy formai sajátságok is alakítólag befolyásolhatják a tartalmat, azt nem tagadjuk. Alább, a *sem* kialakulására térve rá, olyan esetet vizsgálhatunk majd, amelyben alaki indítékokból, alaki változások révén módosult tartalom fejeződik ki. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nyelvi kifejezést, így a hangsúlyozást és a hanglejtést is, nem elsősorban tartalmi indítékok szabályozzák.

Tehát SCHLACHTER felfogásával szemben igenis azokhoz a régi véleményekhez csatlakozom, amelyek szerint a tagadószónak általában erős hangsúlya tartalmi fontosságának következménye. Természetesen, ha más mozzanat fontosabb a tartalomban, mint a tagadás, az azt kifejező elem főhangsúlyos voltát szintén nem „mondatmelódikus tényezők” okozzák. Például a *Miért nem jöttél?* esetében a kérdező előtt a nem-jövetel ismert dolog, s ezt a hallgató is tudja róla, vagy kérdéséből tudomásul veszi. Az új, a „lélektani állítmány” a *miért*-ben van, ez a fontos. Ezért hangsúlyos a *nem*-mel szemben a *miért*, ezért van a legerősebb nyomatékú helyen. De amint a „tartalmi fontosság” nem állandó tulajdonsága egy bizonyos mondatbeli funkcióban a szónak, hanem csakugyan az alkalmi lelki tartalomtól függ, éppen úgy egy bizonyos szórendű kifejezésnek nem állandó sajátossága egy bizonyos hangsúlyozás és az ezzel összefüggő ritmikus tagoltság, vagy egy bizonyos hanglejtés. Bizonyos tartalmi egészbe ágyazva, nem pusztán egyszerű kérdésként alkalmazva példamondatunk is más hangsúlyt, más tagolást, más hanglejtést

mutat. Példák: Társaitól félrehúzódo gyerekről: „Félt, hogy azt találják mondani: »Miért jöttél?«, arról álmodni sem álmodott, hogy valakitől azt is hallhatja: »Miért nem jöttél?«”. Régen látott, kedves vendégnek, aki látogatási szándékait emlegeti: „Miért csak a k a r t á l, miért nem j ö t t é l ?” Beszédbeli helytelenséget kijavítva: „Ebben az esetben nem azt kellett volna mondanod, hogy miért nem j ö t t é l. hanem hogy miért nem m e n t é l.” A példák sorát lehetne folytatni.

A legutóbb idézett részlethez fűzött lapalji jegyzetben SCHLACHTER a *sem* kérdését érinti. Erre vonatkozó megjegyzéseit később fogjuk megnézni.

Az írásban fel nem tüntetett nyelvi jelenségek múltjára vonatkozólag csak feltevéseink lehetnek, a mai nyelvállapot alapján. Különösen nehéz helyzetben vagyunk, ha már kihalt, a régiségben is esetleg csak szórványosan vagy éppen egyszer felbukkanó fordulatokról szeretnők kideríteni, hogyan: milyen hangsúlyozással, tagolódással illeszkedhetek bele egy nagyobb egészbe, amely egésznek nélkülük később másmilyenné fejlődhetett a hangsúlya, tagolódása. Az ilyenfajta vizsgálatnak eredménye mindig bizonytalan, értéke, értelme nem sok. Néha mégis szükség van rá, például egy ilyen fordulat értelmező átírásánál. — A Halotti Beszéd *et num iggy ember mulchotia* adatában erősen hangsúlyozottnak gondolom a tagadószt. A mondatban igen erős tagadás van. Ennek a nyomatékos tagadásnak stilisztikai értéke lehet. Lehetne már önmagában is, még inkább lehet az erre következő mondat mellett (*yfa mend ozchuz iarov vogmac*), mely tartalmilag ritmikusan ismétli e mondat gondolatát, de — ennek tagadó formájával szemben — állító alakban. (L. alább is.)

3. A *num* mondatbeli helyének kérdését jelenleg nem látom teljes bizonyossággal tisztázhatónak.

Általában egész gondolatot tagadó *nem* az állítmány előtt, az egy mondattagot tagadó a tagadott fogalom neve előtt áll. Kérdés, mire vonatkozik a tagadás a Halotti Beszéd kis részletében.

RÉVAI MIKLÓS (*Antiquitates Literaturae Hungaricae* I, 226—8) a *num iggy*-et a latin *nullus* < *non ullus*, tkp. *non unus* fordításának magyarázta. Példákat hozott a *sem egy* és *sem egyik*: *nullus* megfelelésekre későbbi fordításokból. Foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy a *nem*-nek szokásos szórendi elhelyezkedése miatt az ilyen fordulatot úgy lehetett volna félreérteni, mintha a *nem* csak a közvetlenül utána álló szóra vonatkoznék, tehát jelen esetben a számnévi mennyiségjelzőre. A félreértés kiküszöbölése végett, ha *nem* az *egy*-et tagadjuk, hanem a minden emberrel, így az egy emberrel kapcsolatban is felmerülő lehetőséget, akkor az *egy ember sem* kifejezést alkalmazzuk. — Az utóbbiban helyesen ítélte RÉVAI, de a *num iggy*: *nullus* esetében nem egészen bizonyosan jól.

Tisztáznunk kell — persze csak mai nyelvérzékünk és tudásunk alapján lehet —, mit tartalmaz az ilyen *et num*-ös mondat típust megelőző mondatnak

alanyi és állítmányi része. Ha az *ef num igg ember mulchotia ez vermut*-ben a *num*-öt a *mulchotia*-ra vonatkoztatjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a mondat mindkét felében van egy-egy kirekesztés. A szöveg megfogalmazója azt akarta kifejezni, hogy minden ember a sírba jut, a sír elkerülése lehetetlen. Ez a tartalom egyszerű szerkezetű tagadó alakú mondatban megfogalmazva: „Az ember nem kerülheti el a sírvermet.” Ebben kirekesztő, mégpedig tagadó kifejezés az állítmányi rész. A Halotti Beszédben levő forma abban különbözik ettől, hogy ott nem egyszerűen *ember* az alany. A minden emberrel kapcsolatban fennálló törvény kikerülhetetlenségének hatásosabb kifejezésére egy bonyolultabb fordulatot alkalmaz a szöveg szerzője. A nagy közösség tagjai közül kiemel egyet; ennek az esetét nézi (másokra nézve *kirekesztés*), de ugyanakkor ezt az egyet az összes többihez hozzákapcsolja egy nyomatékosító (hozzátoldó vagy megengedő árnyalatú) *és*-sel (*összefoglalás*). A mondat alanyi részében tehát kirekesztő és összefoglaló kifejezés fonódik össze.

Persze ez az okoskodás csak mai szempontból nézve helyes. Mi megszoktuk azt, hogy a teljes gondolat tagadását tartalmazó mondat állítmányi része tagadó alakú. Csakhogy mindig így volt-e természetes?

Ha helyes RÉVAI feltevése, tehát a *num igg ember* a későbbi, személyre vonatkozó tagadónévmásnak (*senki*) a helyettesítője, akkor más magyarázathoz kell folyamodnunk. Ebben az esetben az alanyon belüli kirekesztést találjuk tagadásnak: a tagadószó eredetileg az alanyi részhez tartozik (*num igg ember*). Az állítmány viszont nem tagadó alakú, mivel a kettős tagadás későbbi fejlődés során jött létre, az *és*-t és *nem*-et magukba olvasztott szavak kialakulása után, elsősorban a beolvadt tagadószó elvesztett nyomatékának pótlására (l. alább).

Hogy RÉVAI feltevéséről bírálatot mondjunk, az csak úgy volna jogos, ha a tagadó névmások kialakulását, illetőleg a későbbi tagadó névmások szerepét betöltő szerkezeteket alaposan megvizsgáltuk volna a kérdés szempontjából érdekes korszakok minden ránk maradt emlékében. Tüzetesebb tanulmányozás nélkül csak azt mondhatjuk, van alapja RÉVAI elgondolásának, de nem látszik olyan erősnek, hogy kizárná más magyarázat lehetőségét. Nekünk kényelmes volna ezt elfogadni, mert egy *num igg ember* szerkezet meglétekor nem okozna gondot sem a *num*, sem — mint már fentebb mondtam — a nyomatékosított fogalom kifejezőjét közvetlenül megelőző nyomatékosító *ef* helye. Csakhogy nem mindig az egyszerűbb magyarázat a helyesebb.

Még egyszer tisztázzuk a másik feltevés alapját: A tagadás a mondatban kifejezett teljes gondolatra vonatkozik, a tagadószó logikailag közvetlenül a puszta állítmányhoz kapcsolódott eredetileg. Mikor a tagadószó különösnek látszó mondatbeli elhelyezkedését akarjuk megmagyarázni, szinte megoldhatatlan nehézségekbe ütközünk, ha azt gondoljuk, hogy a *num* valamiképpen beékelődött az alanyi részt alkotó *ef . . . igg ember* szerkezetbe.

Az *és*-nek ilyen elszakadására is bajosan találunk példát. Úgy látszik, hogy megszokott használat révén már valahogy összetartozónak érzett *es num* szókapcsolattal, a két szó együttesével kell számolnunk, ha mondatbeli elhelyezkedésük problémáját akarjuk megoldani. Az alábbiakban ez lesz egyik kérdésünk.

Igen — mondhatná valaki, a Révától idézett *sem egy, sem egyik* 'nullus' szerkezetekre, sőt esetleg a *senki*-re és tagadó névmás társaira gondolva —, de az egybekapcsolódó *és nem* még inkább lehet tagadó kifejezés előtagja, mint a *nem*, tehát még távolabbra kerültünk attól a gondolattól, hogy a *num* eredetibben a *mulhotia*-hoz tartozott. Valóban ez a látszat, azonban más-képpen fog alakulni véleményünk, ha magának az *és nem*-nek a kialakulását megvizsgáljuk.

A kérdések megoldásának keresése tehát átvezet bennünket a *sem*, illetőleg az *is ~ és*-t és *nem*-et magukba olvasztott egyéb szavak vizsgálatának területére.

III. Az *is ~ és* és a *nem* összeolvadásával kapcsolatos kérdések

Mikor a *sem* kialakulására térek rá, tehát arra a fejlődési folyamatra, amelynek két különböző tartalmi mozzanatot kifejező két önálló szó teljes alaki összeolvadása lett az eredménye, előre közlöm, hogy a tagadás és nyomatékosítás, illetőleg kapcsolás mondatbeli találkozásának nem minden fajtájával akarok jelenleg foglalkozni. A részletesen most nem tárgyalandó esetek közül azonban meg kell említenem kettőt, mivel a rájuk vonatkozó kutatások eredményei meg az én alábbi fejtegetéseim eredményei véleményem szerint támogatják egymást.

Az egyik eset azok közé tartozik, amelyekben a tagadás van nyomósítva. A tagadás nyomósítására több mód kínálkozik. Leggyakoribb az, hogy értelmi vagy érzelmi indítékokból az általában szokottnál is erősebben hangsúlyozzuk a tagadószt. De éppen annál az oknál fogva, hogy az említett tartalmi indítékokból kifolyólag a *nem* rendszerint egyébként is hangsúlyos, gyakran élünk más módokkal is. Például határozót alkalmazunk: *Nagyon nem szeretem. Kicsit sem szeretem* < *Kicsit is nem szeretem* (itt a megengedő árnyalatú *is* nyomósítja a *kicsit* szót, a *kicsit is* nyomósítja a *nem*-et), vagy a tagadószó mögé *is* nyomósító szócskát teszünk, amely esetleg a kétkedés, gúny stb. árnyalatát is tartalmazza: *Nem is igaz!*, „Ne menj el hozzá! — Hát nem is!” — Az enklitikus *is*-sel nyomósított tagadószóból bizonyos mondatbeli szerepben egy új szó alakult. Tagadó igénkre gondolok, a *nincs*-re, amely a névszói állítmányként szereplő, *is*-sel nyomósított *nem i-ző* változataból jött létre. Ennek történetével legeredményesebben KLEMM foglalkozott (MNY. XVI, 72—8). Dolgozatából még arra a lapalji jegyzetben közölt, igen

fontos észrevételére utalok, amely szerint a tagadó mondatok jobban megőrizték a nominális szerkezetet (74). A mi szempontunkból azért érdemel különösebb figyelmet ez a megjegyzés, mert gyökerében rokon azzal a feltevessel, hogy a tagadószó eredetileg állítmányi szerepű volt. — A *nem*-nek a névszói állítmányi szerepéről, illetve a tagadó mondatok erősen nominális jellegéről a tagadószónak igéből való származtatása mellett is beszélhetünk, de csak viszonylagosan, amennyiben ez a magyar nyelv történeti korában nem-igeként kezelt szónak eredetiben ragozott igealak lehetett.

Az *is*~*ē* *s*-nek és *nem*-nek egy másik sajátos mondatbeli találkozása az, amelyben — mint SIMONYI mondja — „a kapcsolat van tagadva” (MKöt. 53). SIMONYI szerint az *is* és *nem* együttes előfordulásánál tulajdonképpen csak az előzményekből tudjuk megérteni, hogy a kapcsolat van-e tagadva, vagy a tagadás kapcsolva. Egy Balassi Bálinttól vett idézet példáján mutatja be a kétféle értelmezés lehetőségét: „majd kétségbe esem, ha *ő is* szerelmét énhozzám *nem* mutatja”. Itt az egyes gondolatízületek közötti kapcsolat van tagadva, mert az előzmény ez: én szeretem, és nem látom, hogy *ő is* szeretne. Viszont a tagadás lenne kapcsolva, ha az előzmény ez volna: többen nem szeretnek és *ő sem* szeret. [Csak zárójelben jegyzem meg, hogy SIMONYI többi példája közül a legutolsó, a Károlyi-bibliából idézett, nem jó (i. m. 54): „Nemde nem megölted-é és nem el is foglaltad-e: occidisti insuper et possedisti”. Itt ugyanis két tagadószóval bevezetett kérdés van egymáshoz kapcsolva a mindkettőre vonatkozó *nemde* után, az *is*-sel jelölt kapcsolat nincs tagadva. Akkor lett volna jó a példa, ha a kérdező tapasztalata szerint csak az ölés történt volna meg, de valaminek az elfoglalása már nem.] — Fontos számunkra az a példákön alapuló megállapítás, hogy amikor a kapcsolat van tagadva, az *is* és *nem* összeolvadása nem következik be (i. m. 63), pedig a két szó ilyenkor is sokszor áll közvetlenül egymás mellett.

Ezeket kellett előre közölnöm.

Minket jelenleg a nyomósítás és tagadás együttes előfordulásának azok a fajtái érdekelnek közelebbről, amelyek a *sem*-et megteremtették.

1. Amit ma a *sem*-et tartalmazó szerkezetekről tudunk, azt röviden összefoglalja KLEMM történeti mondattanának a tagadó mondatról foglalkozó fejezetében (a 33. laptól). Ha az *-es*, *-is* nyomósító elemmel ellátott mondatrészre közvetlenül a tagadószó következik, rendszerint összevonódik a kettő: *snem* > *sem*, — egyébként külön maradnak. A régiségből és a nyelvjárásokból sok adat idézhető, amelyekben az összevonás nem történt meg semmilyen helyzetben. Röviden foglalkozik KLEMM azokkal az esetekkel is, amelyekben a mai köznyelv, a régi nyelv és a nyelvjárások külön megismétlik a tagadást vagy a nyomatékosítást, vagy — esetleg összeolvasztva — mindkettőt, illetőleg e lehetőségek kontaminációjából létrejött fordulatokat alkalmaznak. Hasonló kérdéseket vet fel és hasonló eredményekre vezet az *ēs*-nek és a tagadó igeének az összeolvadása is.

Az itt felmerült kérdéskörökhöz igazodva a következőkben A) az *is* ~ *és*-t magukba olvasztott szavakról, B) az *is* ~ *és* és *nem* különmaradásáról, végül C) a fölöslegesnek látszó tagadásról és nyomósításról fogok mondani valamit.

A) A *sem*-mel és *se*-vel mint kötőszókkal legbehatóbban SIMONYI foglalkozott (MKöt. 53—81). „A tagadás van kapcsolva” (54—60) és „Az egyszerű *sem* és *se*” (63—7) című fejezetekben végigvizsgálja az *is*: *és* meg a *nem* együttes előfordulásának és esetleges egybeolvadásának lehetőségeit. Több szempontot is érvényesít vizsgálódásaiban, így például hogy milyen szófajtára vonatkozik a tagadás, milyen a tagadott fogalom nyelvi kifejezőjének szórendi elhelyezkedése. és — a kellőnél nagyobb fontosságot tulajdonítva neki — azt, hogy *és* *nem* vagy *is* *nem* összeolvadásával van-e dolgunk. Az a finom elemzés, az a sokféle szempontot figyelembe vevő, körültekintő gondosság, bonyolult jelenségek tiszta rendszerezésére való törekvés, amellyel itt találkozunk, ma is mintaszerű, igen tanulságos. A végeredményt azonban nem fogadhatjuk el. Egészen röviden összefoglalva a lényeget: SIMONYI megfigyelése az, hogy a hangsúlyos *sem* az *és*-ből és erős nyomatékú *nem*-ből alakult, a hangsúlytalan pedig *is*-ből és gyöngébb nyomatékú tagadószóból (67). Az eredmény helytelenségének forrása SIMONYI-nak az *és* eredeti szerepéről vallott nézete, amelyről fentebb már beszéltem, s amely egyébként a jelenségnek fejezetcímül adott megjelöléséből is kitűnik: „A tagadás van kapcsolva” (54). (A kiemelés tőlem származik. — H. E.)

Teljességgel nem tagadom az *és*, helyesebben a mai *és*-hez hasonló szerepű *is* ~ *és* szócska meg a *nem* összeolvadásának lehetőségét. Úgy látom azonban, hogy a *sem* előzményéül szolgáló *is* ~ *és* *nem* előtagjául az esetek elég jelentékeny részében egyszerű nyomósító elemet, a legtöbbször pedig hozzátoldó jellegű kapcsolósztót tehetünk fel. Persze az *is*-nek meg az *és*-nek a kapcsoló szerepe között ma is csak árnyalati különbség van, így igen nehéz volna azt bizonyítani, hogy mikor hangalak és szórend tekintetében sem különült el a két elem, abban az állapotban egy bizonyos árnyalatú alkalmazás mellett nem történt meg az összeolvadás a tagadószóval. Mégis megemlíthetünk valamit. A kétféle kapcsoló szerep különbségét SIMONYI fogalmazta meg (MKöt. 22). Rámutatott, hogy az *is* hozzátoldó jellegénél fogva csak egymással bizonyos mértékig rokon tartalmakat köthet össze (*hívtam, jött is*), szemben az *és*-sel, amellyel ellentétes tartalmakat is kapcsolhatunk (*hívtam és visszautasított*). Ha ennek a szempontnak a figyelembevételével megnézzük a *sem*-et tartalmazó mondatokat, azt tapasztaljuk, hogy ahol kapcsoló kötőszóul csak a mai *és* szerepelhetne, olyan példákat nem találunk. Például nem mondhatom: *Hívtam, sem jött*, csak: *Hívtam, és nem jött*. Nem ellentétes tartalmak esetében viszont: *Nem hívtam, magától sem jött*. Az *is*-sel még fő- és mellékmondatot elválasztó szólamhatár eltüntetése árán is megtörténhetett az összeolvadás: *Ha hívtam, sem jött*. A tartalmi rokonság hiánya volt az oka,

hogy állító előzmény után nem következhetett hozzátoldó kötőszó, amely a *nem*-mel rendszeren egybe szokott olvadni. A régiségből ugyan vannak példák összevonásra olyan esetekben is, amelyekben állító előmondathoz kapcsolódik a tagadás (MKöt. 64), de ez a használat igen szórványos lehetett, nem is terjedt el. Egyébként némelyik példát másképpen is lehetne magyarázni, mint: „hozzád öleled, sem hagyod el addig mígnem...”: itt az elől álló *is* ~ *és* hozzátoldást, illetőleg pusztá nyomósítást is fejezhetett ki: 'nem is hagyod el', vagy 'el sem hagyod...'

Azokban az esetekben, amelyekben SIMONYI szerint *és* + *nem*-ből alakult *sem* általános használatúvá lett, szerintem mindenütt legalább olyan joggal tehetünk fel hozzátoldó—nyomatékosító szerepű előtagot. Sőt bizonyos esetekben csakis ilyet tehetünk fel, — annak ellenére, hogy a *sem* szórendi elhelyezkedése így sokszor magyarázatot kíván.

Annál, hogy *és*-t vagy *is*-t tegyünk fel előtagnak, sokkal fontosabb SIMONYI eredményeiből az, hogy a hangsúlyos *sem* a „kapcsolt” szó vagy mondat előtt helyezkedik el, szemben a hangsúlytalanal. Erre ő külön nem is hívja fel a figyelmet, mivel szerinte az *és* eredetileg kapcsolószó és természetesen elől áll.

Vannak esetek, amelyekben az *és nem* előtagja pusztá nyomósítást fejezhetett ki. Legtöbbször mégis hozzátoldó jellegű ez a nyomósítás, tehát a *sem* úgy kezelhető, mint kötőszó. A kötőszókról tudjuk, hogy általában nem hangsúlyosak. SIMONYI (MKöt. 2) említ egy-két kivételt, főleg páros kötőszókat, például *vagy ... vagy ...*, *ha ... ha ...*, *sem ... sem ...*. Az utóbbiról megjegyzi, hogy „itt voltaképpen a lappangó *nem* van hangsúlyozva”.

Nézzük meg, hogy SCHLACHTER WOLFGANG, aki a tagadószó hangsúlyáról olyan furcsán vélekedik, mit mond a *sem*-nek többnyire hangsúlytalan voltáról (MNY. XL, 110, lapalji jegyzet): „Ha összefoglaló kifejezés áll a tagadó szó előtt, ez veszi át a hangsúlyt: *ezt nagyon nem szeretem* (SIMONYI 59) ... Ugyanannál az oknál fogva, úgy látszik, a *sem* szó többnyire hangsúlytalan. Olyan állapotra mutat vissza, ahol a kiemelt szó és a (mindenesetre nem hangsúlytalan) állítmány között hangsúlytalan *is* és hangsúlytalan *nem* volt. Szabad ebben a kifejezésben abból az időből való maradványt látni, amikor a tagadó szó még nem volt olyan gyakran hangsúlyos, mint ma? Akkor a mostani alakot a nagyon általános »hangsúlyos határozó + állítmány« típus mintájára keletkezett változataként [Miért bírtokos személyragos? — H. E.] lehet tekinteni. — A *sem* szó pleonasztikus használatát tagadott névmások és határozók mellett talán a *sem* hangsúlytalan volta segítette elő: így jobban lehetett a tagadott szót kiemelni.” Ami a *sem* szó pleonasztikus használatát illeti, arra vonatkozólag egyet értek SCHLACHTERREL. A félig vallott, kérdés alakjában megfogalmazott feltevést azonban nem tartom helytállónak. Nem szabad a *sem*-nek többnyire hangsúlytalan volta miatt arra gondolni, hogy a tagadószó eredetileg nem volt olyan gyakran hang-

súlyos, mint ma, s mai hangsúlyos volta a „hangsúlyos határozó + állítmány” típus mintájára alakult. SIMONYI helyesen mondja, hogy a hangsúlyos *sem*-ben a benne lappangó *nem* hangsúlyos volta érvényesül. Nyugodtan tovább is vihetjük ezt a gondolatot. A hangsúlytalan *sem*-ben nem eredetileg gyöngébb hangsúlyú *nem*-et keresünk, mint SIMONYI, hanem eredeti hangsúlyát csak a fejlődés során elveszített tagadósztót.

Hogy az eredeti *is* ~ *és* + hangsúlyos *nem* részben hangsúlyos, részben hangsúlytalan *sem*-mé fejlődött, az szórendi helyétől függött, illetőleg ezzel együtt attól, hogy a nyomatékositás – hozzátoldás és a tagadás összeszövődésének milyen fajtájával kapcsolatban alakult ki a *sem*. Tudnunk kell ugyanis, hogy a két tartalmi mozzanat találkozásának, egybeolvadásának nem egy fajtájával van dolgunk a *sem*-et eredményező fejlődési folyamatok esetében. Mégpedig a hangsúly és a szórend tekintetében teljesen egyforma *sem*-ek előzményei sem voltak feltétlenül azonosak. Megpróbálok megkülönböztetéseket tenni azokon az eseteken belül, amelyeket SIMONYI így jelöl meg: „a tagadás van kapcsolva”. (Meg kell újra jegyezni, hogy itt *sem* törekszem teljességre. *Sem* a történeti példák típusait, *sem* az elgondolható lehetőségeket nem vizsgáltam meg, csak azt írom le, ami a Halotti Beszédbeli adat vizsgálata közben szemembe ötlött.)

a) Tagadó előzményhez egy másik tagadás van hozzátoldva: *Nem lát, nem hall*. A tagadást nyomosító, illetőleg a tagadás ismétlődését kifejező *is* elemmel: *Nem lát, nem is hall*. Ha a nyomosító elem a nyomosított szó előtt állt: **Nem lát, és nem hall*, ebből az erős hangsúlyú *nem* szakaszelőzőjének redukálódásával: *Nem lát snem hall*, ebből: *Nem lát, sem hall*. A nyomosító elem páros használatával: *Se(m) lát, se(m) hall*, vagy a *sem*-ben már nem eléggé eleven tagadósztó megismétlésével: *Se(m) nem lát, se(m) nem hall*. -- Ennek a szerkezetnek a képlete eredetileg ez lehetett: t a g a d á s v a l a m i r ő l + [h o z z á t o l d o t t t a g a d á s (v a l a m i r ő l)].

Magyarázatot kívánnak az olyan mondatok, amelyekben a hozzátoldott tagadás több szóval kifejezett teljes gondolatra vonatkozik. Példa: *Sem Péter nem örült a hírnek. sem Pálnak nem tetszett a dolog*. Az ilyen esetekről feltehetjük azt is, hogy a *sem* – *sem* csak később került a két hasonló tagadást kifejező mondat élére. De vannak adataink, amelyek alapján arra következtethetünk, hogy a teljes gondolatot tagadó *nem* a mondat élén is állhatott, az állítmánytól elszakadva. Ilyekor a tagadást a *nem* utáni rész egészére vonatkoztatták. (Vö. MOLE CZ BÉ LA, A magyar szórend: NyF. 70. sz. 49.) Ilyen előzmény is lehetséges tehát: **és nem (Péter örült a hírnek) + és nem (Pálnak tetszett a dolog)*. Az *és-nem*-ek hangsúlyos *sem*-ben olvadtak össze. A tagadósztók megismétlése a mondatok belsejében később, a kettős tagadás kialakulása után történt.

Az elől álló *sem* nem feltétlenül hangsúlyos. Sokszor ugyanis az egymáshoz toldott mondatoknak egymással párhuzamos részei vannak kiemelve.

esetleg egymással bizonyos mértékig szembe is állítva: *Sem a házban, sem a kertben nem volt.*

β) A ma leggyakrabban szereplő, nem elől álló, rendesen hangsúlytalan *sem* kialakulása olyan esetekben történt, amikor nem a tagadás ismétlődését, hozzátoldását akarták jelezni, tehát az *is ~és* nem a tagadószt nyomósította, hanem egy nyomósított — hozzátoldott fogalommal kapcsolatban szerepelt tagadás. A nyomósító szó itt többféle árnyalatú is lehetett, így megengedő, hozzátoldó stb. Példák: *Egy is nem volt ott > Egy sem volt ott. Nem látogatta meg, levelet is nem írt neki > Nem látogatta meg, levelet sem írt neki. Péter otthon maradt, Pál is nem jött el > Péter otthon maradt, Pál sem jött el.* — Ezt a szerkezetet így lehetne vázolni: (nyomósított valamire vonatkozólag) tagadás, — illetőleg: nem feltétlenül tagadó alakú, de az utórósszel tartalmilag ellentétben nem álló előzmény + [(hozzátoldott valamire vonatkozólag) tagadás].

Az *és nem* összeolvadásának ilyen eseteiben a *nem* eredeti hangsúlyát elvesztette. Mint fentebb is említettem, azt gondolom, hogy a tagadószt eredetileg mindig hangsúlyos volt. Hangsúlyos volta mondatbeli szerepével függött össze. A *nem*-et használatainak többségében ma már nem tartjuk önálló mondatrésznek, többnyire csak más szóval együtt tölt be szerepet a mondatban. Azt a kapcsolatot, amely ezzel a „más szó”-val összefűzi, nyelv-tanaink nem jelölik meg közelebbről, nevet sem adtak neki. Nyelvtörténeti tanulmányokban az igei állítmány mellett álló *nem*-et „az állítmány legközelebbi meghatározója”-ként kezelik. A kapcsolat történeti alakulásának vizsgálata igen fontos lenne. Persze a kérdés nagyon nehéz, többek között a *nem* eredetének tisztázatlan volta miatt is. Az eredeti szerkezetbeli szerep felderítésének megkísérléséről mégsem szabad lemondanunk. — A fentebb előadott igei származtatás alapján azt gondolom, hogy a tagadószt és a tagadott tartalom nyelvi kifejezője eredetileg obiectalis viszonyban lehettek egymással: *nem igaz*: 'tagadom igaz voltát', 'tagadom, hogy ez igaz'; *nem megyek*: 'tagadom menetelem', 'tagadom, hogy én megyek'. A tagadószt igei jellegének elhomályosultával névszói állítmányként bánhattak a *nem*-mel, amely mellett a tagadott tartalom mint alany állott: *nem igaz*: 'nincs igazság', 'az nincs, hogy ez igaz'; *nem megyek*: 'nincs menetelem', 'az nincs, hogy én megyek'. Az eredeti szerep tehát mindenképpen állítmányi lehetett. E feltevés mellett tanúskodik elsősorban tagadó igénk, a *nincs*. Támogatja az elgondolást KLEMMnek az az említett megfigyelése is, hogy a tagadó mondatok a nominális szerkezetet jobban megőrizték. Az a szórendi jelenség, hogy teljes gondolat tagadásánál a tagadószt állhat a mondat legelején is, az „állítmány”-nak tartott egy szótól messzire szakadva (l. fentebb), szintén jogossá teszi egy ilyen tagolás feltevését: állítmányként szereplő tagadószt — az igei állítmány tárgyaként, illetőleg alanyként szereplő minden más együtt.

Mint állítmány, fontosságánál fogva erősen hangsúlyos lehetett a tagadószó. Hangsúlyát rendesen megőrizte akkor is, amikor nagyobb összefüggésekbe, bonyolultabb egészekbe beleágyazódva önálló szerepét elvesztette.

Hogyan lett az *is* ~ *és*-ből és a hangsúlyos *nem*-ből hangsúlytalan *sem*?

Egymás mellett több egyaránt erős nyomatékú hangszakasz nem maradhat meg. A második szakasz hangsúly szempontjából beleolvad az elsőbe, és még akkor sem kezdődik újabb nyomatékkal, ha az eredeti külön szakaszok közt némi szünet vehető észre (SIMONYI, A magyar szórend : NyF. I. sz. 19). A szakaszok határának ilyen elmosódása, a második szakasz erős hangsúlyának elveszése bekövetkezett azokban az esetekben is, amelyekben az *is* ~ *és* nyomósító vagy hozzátoldó elemmel végződött az elől álló, *nem* tagadószóval kezdődött a következő szakasz. Ezzel létrejött a feltétele az *is* ~ *és* *nem* egybekapcsolódásának, majd teljes összeolvadásának. Mindezt az eddigi kutatók részletesen és többször is kifejtették. Nem hangsúlyozták azonban eléggé azt, hogy e fejlődési folyamatban alaki és tartalmi változásoknak milyen érdekes kölcsönhatásai figyelhetők meg, illetőleg tehetők fel. A szakaszhatár elmosódása, ez az alaki változás megteremtette a lehetőséget arra, hogy az *is* ~ *és* által és a *nem* által — eredetileg két külön szakaszba és egyszersmind két külön szólamba, két külön szerkezethez (például: *Péter is | nem ment el*) tartozó elemek által — jelölt tartalmi mozzanatok összeolvadjanak. Ez a nyomósítás és tagadás sajátos vegyülékét magában foglaló, egyetlenné váló tartalmi mozzanat azután elősegítette a két elem teljes alaki egybeforrását is: az *is* ~ *és* *nem* > *sem* változást.

Két eredetileg hangsúlyos szakasz közül a második beleolvadása az elsőbe teljesen függetlenül történt attól, hogy a hangszakaszokba belerendeződő szólamok közül tartalmilag melyik lett volna a fontosabb. Így a második szakasz élén álló, legtöbbször tartalmilag igen fontos tagadószó hangsúlya elsikkadt. Természetesen az eredeti hangsúly elvesztése nem hirtelen történt. Erre vall az *is*, hogy a *sem*-ben az előtag végül is magánhangzóeleme nélkül szerepel. Ennek elvesztését ugyanis csak úgy érthetjük meg, ha feltesszük, hogy a nyomósító szócska olyan utána következő elemhez simult hozzá, amely nálánál jóideig sokkal erősebb hangsúlyú volt, ha nem indított is már újabb hangszakaszt.

Voltak olyan esetek, amikor a tagadószó eredeti hangsúlyának megőrzése végett a beszélők más formát alkalmaztak. Például szórendi változtatással éltek: előre helyezték az egységesülni kezdő *is* ~ *és* *nem*-et: **Nem látogatta meg, és nem levelet írt neki*. Ez a forma nem vált általánossá. De majd mindjárt rátérek, milyen nyomai vannak. Ha a *nem* hangsúlyát meg akarták menteni, gyakran a hangsúlyos tagadószót tartalmazó egész fő hangszakaszt előre helyezték: *Nem látogatta meg, nem írt neki levelet is*. A kettős tagadás kifejlődésével, illetőleg azért, hogy a „kapcsolat van tagadva” (példánkban: valamit írt neki, de levelet már nem) esettől alaki különbség is elválassa az

ilyet, így alakult a mondat : *Nem látogatta meg, nem írt neki levelet sem.* A szakaszok ilyen elhelyezkedése egyébként is szokásosabb, mint a másik ; ugyanis a kérdő, felkiáltó, tagadó mondatokban többnyire a főszakasz áll elől (Tört. Mondt. 645).

Az „*ef num* igg ember *mulchotia e*; *vermut*” típusú mondatokban a tagadószó eredeti hangsúlyának megőrzése céljából (persze nem valami tudatos célkitűzésre gondolok) kerülhetett előre az *ef num*. A Halotti Beszédbeli *ef num*-höz a nyomósítás, hozzátoldás, megengedés és tagadás sajátos vegyülékének : valamiféle teljes kirekesztésnek a tartalmi mozzanata fűződhett. — Mikor a teljes kirekesztést szolgáló *ef num* helyével foglalkozunk, nem lehet előttünk közömbös, hogy a Halotti Beszédben a teljes összefoglalást kifejező *مند* szintén a megszokottnál előbb helyezkedik el : *Ef mend paradifumben uolov gimilcictul . . .* 'És a paradicsomban való összes gyümölcsből . . .' *مند w foianec* 'az ő egész fajtájának' *ef mend w nemenece* 'és az ő egész fajtájának'; *hug ovga mend w bunet* 'hogy bocsássa meg az ő összes bűnét' *مند w szentii* 'az ő összes szentje'. Ezekben az adatokban persze az összefoglalást kifejező *مند* nem azért került előre, hogy nagyobb nyomatékot kapjon. Ha elfogadjuk azt a feltevést, amely szerint a felsorolt adatok többségében a *مند* szerepe határozói volt (vö. MNY. XLVIII, 162), akkor ezt az elhelyezkedést természetesnek találjuk. A határozói jellegű *مند* nem szakíthatta szét közbeékelődésével a jelző és jelzett szó kapcsolatát. Nem kell tehát feltennünk, hogy a *مند* az előnyös hangsúlyozási lehetőség miatt áll elől. Mégis az összefoglalásnak ilyen szakaszok élén álló, hangsúlyos kifejezései analógiás indítékokat szolgáltathattak a teljes kirekesztést kifejező *ef num* előrehelyezésére. — Ezen kívül a beszédben egy kirekesztő fordulat 'csak', 'csupán' jelentésű szava is a ma szokásos elhelyezéssel szemben előrébb áll : *Heon tilutoa wt ig fa gimilce tvl*'. — E kifejezések mellett tehát a Halotti Beszédbeli *ef num*-nek az előrekertülését akkor is megértenők, ha nem találnánk főbb példát az ilyen szórendi változásra. De szerintem találhatóunk.

Az *is ~ és nem*-nek az előrekertülése szabályszerűen végbement a tagadó névmások kialakulása esetében. SIMONYI (MKöt. 78) ezt írja : „. . . a *sem-mi*-féle szavakban a határozatlan névmáshoz a kiemelő *sem* járult (illetőleg kiemelő *is + nem*), csakhogy még olyan korban, mikor az *is* kötőszó s az ennek megfelelő *sem* elül is állhatott . . .” Ugyanott : „Valószínű, hogy ezek az összetételek olyan új időben keletkeztek, mikor már használatban volt az *és-nem is-nem*-ből összevont *sem*, vagyis hogy e kifejezések mindjárt kezdetben így hangzottak : *sem-ki*, nem pedig *és-nem-ki*, vagy *s-nem-ki*”. Egy későbbi kis munkájában (A tagadásról : Alexander-Emlék. 1910. 613—27) ezt olvassuk (617—8) : „Mikor a *nem* szócska a 'non' jelentést vette föl, a főnévi 'nihil' jelentését úgy frissítették föl, hogy újra hozzátették a főnévi *mi* névmást, lett **nem-mi*, s időközben az eredeti **ne-ki-t* is kiszorította a **nem-ki*.

Csakhogy ezek elé nyomósítás céljából és szócskát tettek (a mai *is* értékével) s azt mondták: **és-nem-ki*, **és-nem-mi*, ezekből lett végre a mai *senki*, *semmi* stb. A HB. korában talán még a teljes **és-nem-ki*-féle alakok divatoztak, mert akkor még a mai *egy-sem* is így hangzott: *és nem egy ember (is num iggy ember mulchotia ez vermut)*; a BécsiK.-ben *semegy*, ma *egy-sem*.”

Nem mintha túl nagy jelentőséget tulajdonítanék az adatok első feltűnése idejének, de a *sem*-nek és a tagadó névmásoknak első előfordulásai alapján (*semmi* először a JókaiK.-ben, *sem*, *senki* először a BécsiK.-ben; I. SzófSz.) szerintem nem kell arra gondolnunk, hogy már egységes *sem* járult a névmások elé. A későbbi feltevésből helyesnek találom a Halotti Beszéd korára vonatkozólag egy **és nem ki*-féle fordulat kikövetkeztetését. Azt azonban nem fogadhatjuk el, hogy a *nem*-ben már nem eleven névmási elem megismétlésével keletkezett volna az **es nem mi*, **es nem ki*. Nemcsak azért nem, mert tagadósavunk eredete tisztázatlan, s így nem lehetünk meggyőződve a SIMONYI-féle származtatás helyességéről, hanem mert nem a tágabb mondat-szerkezettől független „tagadószó + névmás = tagadó névmás” változásra gondolunk. Szerintem a *nem* eredetileg a megengedő—nyomósító *is*-sel ellátott szóval kapcsolatos állítmányhoz tartozott. Például: **ki és nem volt ott* 'csak egy valaki is nem volt ott', ebből az *és nem* előrehelyezésével: **és nem ki volt ott*, ebből: **senki volt ott*, illetőleg a kettős tagadás kialakulása után: *senki nem volt ott*.

Hogy a szórendi változás a tagadó névmások kialakulásának történetében általános törvényszerűséggé emelkedett, annak megvan a maga oka. Az ilyen esetekben a tagadás nagyon fontos (nem ezt vagy azt a lehetőséget, hanem általában a lehetőséget tagadjuk, például a *sehol* nem egyszerűen 'itt nem' vagy 'ott nem', hanem 'csak egy valahol is nem', 'nincs hely, ahol...'), — tehát az *és nem*-nek tartalmi fontossága miatt feltétlenül erősen hangsúlyozható helyen kellett állnia. Viszont a rövid hangtestű névmás és nyomósító szó után a *nem*-mel kezdődő második szakasz összeolvadása az elsővel, s így a *nem* hangsúlyvesztése különösen elkerülhetetlen volt. Nagyobb hangtestű, s általában később jelentkező tagadó névmások kialakulása persze történhetett a *sem* + névmás mesterségesebb összetételével, a korábbiak kész mintájára.

Feltevésünket talán támogatja a *senki*, *semmi* mellett meglevő, bár jóval ritkábban használatos *ki sem*, *mi sem*. Ezek nem olyan nyomatékos és határozott tagadást, nem teljes kirekesztést fejeznek ki. Jelentésük nem 'senki' és 'semmi', hanem 'alig valaki', 'alig valami', 'majdnem senki', 'majdnem semmi'. (Alexander-Emlék. 618, TörtMondt. 29—30).

B) Meg kell néznünk azt is, hogy az *is* ~ *és* meg a *nem* milyen esetekben nem olvadt össze. A két elem nyilván akkor maradt meg önállóan, amikor a gondolatközlés szempontjából fontos volt az eredeti két külön tartalmi mozzanat feltüntetése.

Mint fentebb említettem, SIMONYI megállapítása szerint nem történik meg a két elem összeolvadása akkor, ha a kapcsolat van tagadva (. . . *levelet is nem írt neki*: valamit írt, de levelet nem, vagy valami szívésséget tett neki, de megnyugtató értesítést már nem írt stb.). Itt a tagadás jóval fontosabb, a tagadószt nem lehetne az értelem megcsorbitása nélkül egybeolvasztani a kapcsoló szócskával. — Láttuk azt is, hogy ha nem tagadó előzmény után van kapcsoló tagadás, akkor a mai *és*-nek megfelelő, tehát nem hozzátoldó jellegű kapcsoló kötőszó szerepel, amely mellett a tagadószó megmarad különállónak: *Péter ment el, és nem Pál*. Természetes is, hogy mikor nem tagadó előzmény után következik tagadás, akkor a kapcsolás és tagadás mozzanatainak az a sajátos színezetű tartalmi együttese, amely a tagadáshoz hozzátoldott tagadás esetében kialakul, itt nincsen meg. Így a tartalom nyelvi kifejezésében sem tűnnek a külön elemek összeolvadását. — Nem olvadt egybe a megengedő jellegű *is* és a *nem* akkor, ha a megengedő *is*-t tartalmazó szerkezet megszorító *csak* szócskával van bevezetve. Például: *Csak egy is nem jött*. Az *is*-nek a sajátos szerepére figyelmeztetett, azt elhomályosulni nem engedte, s ezáltal a két tartalmi mozzanat és a két szó összeolvadását megakadályozta a *csak*. — Nem történik összeolvadás, ha lassú folyású, tagolt gondolatsor kifejezésekor egy-egy szakasznak jól érezhető határa választja el az *is*-t és a *nem*-et tartalmazó két szerkezetet. Néha pontos megkülönböztetés eszköze lehet a különmaradás vagy összeolvadás. Például: *Te is nem jártál tőle messze, mégsem látogattad meg*. (Lemondó szemrehányással, eltűnődve, lassan, tagoltan.) *Te sem jártál tőle messze, mégsem látogattad meg*. (A felelősségnek másokról, esetleg magáról a beszélőről a hallgatóra háritásával, talán vitatkozva vagy feleselve, gyorsan.)

Az egymás mellé kerülő nyomósító—hozzátoldó *is* és *nem* általában egybeolvadt. Különmaradásukat régiességek vagy nyelvjárási sajátságoknak szokták tekinteni (például TörtMondt. 33—4). Annak megítélésére, hogy ma valóban csak nyelvjárásiak mondhatjuk-e az össze nem olvadt változat használatát, nem érzem magam alkalmasnak. Nekem természetes nyelvem a pesti nyelvnek az irodalmihoz közeli változata. Nyelvjárások tartós hatása soha nem érhetett, viszont régi irodalmi olvasmányaim befolyásolhatták nyelvérzékemet. Részemről az *is nem* nyelvjárásiak mondott használatát nem mindig érzem ilyen jellegűnek. Amennyiben az ennek eldöntésére hivatottabbak mégis annak találják, akkor pedig olyannak tartom, amilyennel hasznos volna gazdagítani köznyelvünket. Hogy az *is nem*-et vagy a *sem*-et használja valaki, az nem egészen mindegy. Tartalmi, hangulati, stílusbeli különbséget érzünk a kettő között, s ezeken át a gondolat különböző formálódását.

Van úgy, hogy több, egymással bonyolultan összeszövődő tartalmi mozzanat kifejezésére aránylag egyszerű nyelvi forma alakul. A kifejezés a tartalmi mozzanatok végiggondolása nélkül, az újra-keresés és újra-teremtés nélkül

rendelkezésünkre áll. A gondolkodás és a nyelv fejlődése szempontjából igen fontos ez: mintegy rövid utalással bonyolult tartalmi együtteseket tudunk felidézni. Értékelnünk kell azonban az így kialakult sablonokkal nem élő nyelvi megnyilatkozásokat is. Mégpedig nemcsak azért, mert mint régebbi fordulatok megőrzői a gondolkodás és a nyelv fejlődésének tanulmányozásában segítenek. Nem lehet közömbös számunkra az sem, hogy a fejlődés különböző fokát képviselő változatok árnyalati megkülönböztetéseket tesznek lehetővé. Ez pedig nem kevésbé jelentős a gondolkodás és a nyelv fejlesztése szempontjából, mint a fejlődés legmagasabb fokán kialakult változat megléte. A bizonyos szempontból kezdetlegesebb vagy fejlettebb nyelvi formák alkalmazása a beszélő egyénre, pillanatnyi lelkiállapotára rendkívül jellemző: feltárhatja gondolatai alakulásának folyamatát, szemléletmódját, a kifejezések közül valamelyiknek a kiválasztásában megnyilvánuló nyelvi kultúráltságát.

Mit tükrözhet az *is nem* használata azokban az esetekben, amelyekben többen csak a *sem*-et tartják köznyelvinek? A gondolat lépésről lépésre alakítását, a tartalmi mozzanatok külön-külön átélését, részletezést, bizonyos fajta tagolást, esetleg eltűnődést. A gondolatok formálásának olyan módját látjuk az ilyen használatban, amilyenhez hasonlókról HORVÁTH JÁNOS írt, amikor a gondolatformák népiességét vizsgálta Petőfi népdalaiban (Petőfi Sándor 88–96). A gondolkodásnak említett vonásaiban pedig ugyanazokra ismerünk, amelyek a mellérendelő szerkesztésmód kedvelésére is vezetnek (vö. PAIS DEZSŐ, Magyar szóalaktan. I. Szóösszetétel. 1949. 20–1).

Nem gondolom, hogy a különálló *is nem* használata zavarólag hatna ezzel a formával való egyezése miatt, amelyhez a kapcsolat tagadása fűződik (MKöt. 76). Az előzményeknek a helyzetből vagy a szövegösszefüggésből származó ismerete biztosítja, hogy félreértés nem történik. Úgy találom, hogy a gondolkodás a távolabbi tartalmi változatok alakai megkülönböztetésének rovására, annak elhanyagolásával is előnyben részesítette az alig különböző árnyalatok szétválasztásának szükségét. Ez egyébként is megfigyelhető a nyelv életében. Például a homonimia sem zavar nagyon különböző fogalmak megjelölői között, viszont egészen kis jelentéstartalmi különbségek kifejezésére külön alakváltozatok jöttek létre, illetőleg foglalódtak le a meglévők közül.

(C) Az eredeti tartalmi elemeknek, elsősorban a hangsúlyos tagadásnak a megőrzését nemcsak a két szó különmaradása szolgálhatta, hanem az elemek megisméltése is. Kettős, sőt még többszörös tagadások és nyomósítások jöttek létre.

Hogy a kettős tagadás nem logikátlanság, azt az addigi tanácstalan-kodó kutatókkal szemben SIMONYI tisztázta először (MKöt. 70–7). Ugyanis nem vonatkoztatjuk az egyik tagadást a másikra, hanem mindkettőt arra a fogalomra, amelyet tagadni akarunk. Nyomósítás végett alkalmazunk

kettős tagadást. SIMONYI fontos megállapítása az is, hogy kettős tagadást találunk szinte kivétel nélkül a hangsúlyos *sem*-ek esetében, a hangsúlytalanok mellett viszont csak bizonyos feltételekkel jelentkezik külön is a tagadószó. Tehát mikor a tagadás nagyon fontos volt, de már a hangsúlyos *sem*-ben sem tudták megérezni a benne lappangó *nem* önálló szerepét, akkor megismélték külön a tagadószót. A hangsúlytalan *sem*-ek példáit vizsgálva úgy látom, hogy a tagadás nyomatékos volta itt is fontos sok esetben. Minthogy a *sem* ilyenkor hangsúlytalan, látszólag indokoltabb lenne a tagadószó külön alkalmazása. Ezt azonban sokszor az teszi szükségteenné, hogy az ilyen mondatokban az erős tagadásnál szokásos szórend már magában kifejezi a tagadó jellegét. Például: *Odaveti szemét, el sem vevé könnyen* (MKöt. 64—5, a Toldi Szerelméből), *be sem jönne azóta*.

A *sem*-be beleolvadt és elevenen már nem érzett másik elem, az *is* ~ *és* szintén előfordul önállóan megismételve a régiségben, mai nyelvjáráásokban (például a moldvai csángók nyelvében is: *is sem, sem is, sincsen is*), azonkívül a költői nyelvben, ritkán még a köznyelvben is (TörtMondt. 29).

A tagadószó külön ismétlése helyett sokszor a két elem együttesen szerepel újra. Tagadó névmások után például ma már általánosabb a *sem, se*, régen inkább *nem-et, ne-t* használtak ilyenkor (i. m. 31). Az utóbbit manapság egyesek hibáztatni szokták, szerintem teljesen indokolatlanul.

A tagadást és nyomósítást többszörösen ismétlő, vagy az eddig említett kifejezések keverését mutató típusokat itt most fel sem soroljuk. A mi szempontunkból csak az a lényeges, hogy az eredeti elemek feltüntetésére való törekvés ismétlésekben is megnyilvánulhatott.

2. Az elmondottak után a Halotti Beszéd *ef num* adatával már nem is kell részletesen foglalkoznom, mivel a *sem* kialakulásához vezető egyik út ismertetésekor a szórendváltásra vonatkozó feltevésem bizonyítására éppen ezt az adatot használtam fel a tagadó névmásokon kívül. Röviden mégis összefoglalom erre vonatkozó mondanivalómat, minthogy tulajdonképpeni céloom ennek a szövegrészletnek teljesebb megértése volt.

Szerintem az ilyen típusú mondat fejlődésének egy korábbi szakaszában az alanyi rész nyomósító elemmel végződött, az állítmányi pedig tagadószóval kezdődött; tehát: *iggy ember és | nüm mülxottyá* tagolódást tehetünk fel. A szakaszhatárnál — ami itt egyben szólamhatár is, sőt az alanyi és állítmányi rész határa — találkozó *és* és *nüm* elemek a határ elmosódása és ennek következtében a nyomósítás és tagadás tartalmi mozzanatának sajátos összefonódása révén lassan kezdtek egymáshoz kapcsolódni. Az *és nüm* a tagadás hangsúlyozása, illetőleg a teljes kirekesztés kiemelése céljából került előre arról a helyről, ahol a tagadószó eredetibb hangsúlyozott volta veszélyben forgott.

Az így előre került *és nüm*-ben az *és* hangsúlytalan szakaszelőző, a *nüm* igen erős nyomatékú. Az ilyen *és nüm* folytatása nem lehetett hangsúlytalan

sem. Elképzelhető viszont, hogy az *és nem egy*-ből hangsúlyos előtagú *semegy* alakult, amilyennel későbbi nyelvemlékeinkben találkozunk. A tagadó névmásaink előtagjaként jelentkező *sem*-et is így magyarázom, ahogyan a Halotti Beszéd *es nüm* adatát.

RÉVAI tehát nem járt rossz utakon, mikor az *es num igt* vizsgálata során a *sem egy*, *sem egyik*-kel, illetőleg tagadó névmásokkal kereste a kapcsolatot. Szerintem azonban csak lényeges fejlődési előzmények számbavétele után kanyarodhatunk erre az útra, nem valami egyszerű fordítás feltevésével. Azonban újra hangsúlyozom, hogy az *es num igt ember* körüli problémák végleges megoldása csak tagadó névmásaink, illetőleg az ezeket megelőző szerkezetek történetének alapos áttanulmányozása után válik lehetségessé. A kutatások esetleg RÉVAI feltevését fogják igazolni, nem az én elgondolásumat.

Önálló alkalmazású (tehát nem névmásban lappangó) mai *sem*-jeink között szerintem egy sincs, amelynek olyan típusú *és nem* volna az előzménye, mint amilyen a Halotti Beszédbeli. Figyelemre méltónak találom ezt azért, mivel első szövegemlékünknek számos adata olyan változatot őrzött meg számunkra, amellyel a későbbi és a mai változatok nem úgy hozhatók kapcsolatba, mint egy egyenes vonalú, egyszálú fejlődés különböző állomásai. Nem érthetetlen kivételek, magyarázhatatlan ritkaságok a Halotti Beszédnek ilyen adatai sem. A nyelvi fejlődésben általában megfigyelhető törvényszerűségek érvényesültek az egyenes folytatást nem mutató változatok létrejöttében is. Más nyelvi elemekkel kapcsolatban vagy szűkebb, sajátosabb jelenségekben meg éppen szabályszerű lehet egy olyan fejlődésmozzanat, mely a ritkaságnak látszó változatot megteremtette. Legegyszerűbb példa erre a Halotti Beszédből a *vogymuk*, amely a közismert magánhangzó-kiesési törvénynek szabályosabb, tipikusabb érvényesülését mutatja, mint a mai *vagyunk*. A hangsúllyal való kiemelés jobb lehetősége végett előre helyezett *ef num* szintén ritka és kihalt változat, de az ugyanilyen indítékú szórendváltozás szabályszerűen végbement a tagadó névmások kialakulásának folyamán.

I V. E r e d m é n y e k

Vizsgálódásaimban nehezen kitapintható árnyalatok megkülönböztetésére hívtam fel a figyelmet, s az eddigi kutatók eredményeinek inkább kiegészítése, mint bírálata volt a céloom. Ha néhol mégis lényeges pontokban eltért magyarázatom a korábbiaktól, azt az egyes részleteknél világosan jeleztem. Az összegező ismétlést nem érzem szükségesnek. Befejezésül összefoglalás helyett egy-két olyan szempontra utalok, amelyek révén a Halotti Beszéd megvizsgált adatára vonatkozó részletkutatásom általánosabb kérdéskörök-

höz kapcsolódik. Voltaképpen ezeket is érintettem már, most inkább csak jelentőségekre kell felhívnom a figyelmet.

1. Kérdezhető valaki: Minthogy az *egy ember sem* és a *csak egy ember is nem*... fordulatok értelme csupán árnyalatilag különbözik egymástól, nem mindegy a Halotti Beszéd szövege szempontjából, hogy melyikkel próbáljuk megközelítőleg kifejezni az *es num igg ember*... értelmét? — Nem mindegy — válaszolhatom —, éppen a Halotti Beszéd szövegének egésze szempontjából nem mindegy.

Illesszük bele az eddig kiragadottan vizsgált részletet a teljes szöveg szerkezetébe!

A beszéd első részében a szerző egy haláleset kapcsán a halál okáról és kikerülhetetlen voltáról általánosságban elmélkedik, — a gondolatmenet második szakaszában visszatér az aktuális esethez, imára szólítva a gyászolók gyülekezetét az éppen akkor temetett ember lelkéért. A mi részletünk az első szakasz végéről való. Mint tudjuk, a magyar beszéd szövege a latin eredetinek szabad átírása, és éppen ezen a ponton is eltér attól. A magyar beszédben nincs meg a megváltás vigaszát tartalmazó rész, viszont tovább időzik szövegünk szerzője annál a gondolatnál, hogy a halál törvényszerűsége az egész emberi nemre érvényes. Ez a gondolat, melyre ma is természetesen döbbenünk rá mindannyian halálesetkor, a fordítót hosszabb eltűnődésre készítette, lekét mélyebben megragadta, ihletett hangulatba emelte. Ez meglát-szik a stílusán is. Az első bűnesetnek és következményének részletezése után most kérdez, felel, szigorú tömörséggel: *Kic oꝛvc. niv vogmuc*, — elgondolkoztat, újra megszólaltatva a hatásos bevezető szavakat: *Hug ef tiv latiatuc zumtuchel*, — majd eltűnődve, nyomatékosan két mondatban ugyanazt a gondolatot fejezi ki: *ifa ef num igg ember mulchotia ez vermut. yfa mend ozchuz iarov vogmuc*. Most csak a két utolsó mondat művészi szépségeire hívom fel a figyelmet. A gondolatritmust ismétlő szóhasználat is kiemeli: *ifa... yfa...*: 'Bizony... Bizony...'. Ez az ismétlő szóhasználat ugyanakkor mondatszerkesztési párhuzam alkotásának eszköze is: mindkét mondatot a szerkezetbe bele nem illeszkedve, eltűnődő közbevetésként vezet be az igenlő módosító szócska. A gondolat azonossága és a szerkesztésbeli párhuzam mellett művészi ellentét is van beletömörítve e mondatokba. Ellentét a mondanivaló megfogalmazásának különböző módja miatt, az által, hogy az egyik mondatban tagadó, a másikban állító alakban fejezi ki az író ugyanazt a tartalmat. A második mondat egyszerűbb. Ebben az állítás nyomatékos voltát, mindenkire kiterjedő érvényességét az fejezi ki, hogy az alanyi rész összefoglaló fordulat. Az összefoglalást a *mind* jelzi. Ez mai nyelvérzékünk szerint a külön szóval ki nem fejezett alany értelmezője. Fel lehetne fogni esetleg határozónak, mint néhány fentebb idézett adat esetében annak fogható fel (vö. BALÁZS JÁNOS értelmezései: MNy. XLVIII, 162; ő egyébként a mi adatunkkal kapcsolatban „alanyyszerű szerep”-ről beszél). — A másik mondatban nyoma-

tékosan tagadó formában szintén az a gondolat van benne, hogy a halál felé haladunk, a sír elkerülésének lehetősége nincs meg, még csak egy ember számára sem. Ebben a mondatban a lehetőség tagadása a lényeg, és közvetlenül akár az *igy ember*-hez, akár a *mulchotia*-hoz kapcsolódónak magyarázzuk a *num*-öt, e tagadószó mindeképpen erős hangsúlyú. A fokozott tagadásban és a két mondat ellentétében rejlő stilisztikai szépség elmosódik, ha az értelmező átírásban egy hangsúlytalan *sem*-ben összeolvasztjuk a tagadószót a nyomósító szócskával. Ha a tagadás hangsúlyozottságát híven akarjuk tükrözni az értelmező átírásban, a *nem*-et vagy külön kell hagynunk, vagy kettős tagadást alkalmaznunk, vagy más módon alakítanunk a mondatot. Lehetőségek például: *Bizony, csak egy ember is nem kerülheti el . . .*, — *Bizony, nem kerülheti el egy ember sem . . .*, — *Bizony, egyetlen ember sem kerülheti el . . .* (itt a *sem* hangsúlytalan volta ellenére nyomatékosnak érezzük a tagadást, a főhangsúlyos *egyetlen* fosztóképzője miatt), — *Bizony, ember nem kerülheti el . . .*, *egy sem*, — *Bizony, ember — csak egy is — nem kerülheti el . . .*

2. Tanulságos volt foglalkozni ezzel az adattal azért is, mert vizsgálata olyan általános törvényszerűségekre irányítja rá figyelmünket, amelynek a mondattani jelenségek területén való érvényesülését eddig nem igen vizsgálták. Arra az esetre gondolok, amikor a fejlődés során létrejött több alak- és több jelentésváltozat egy ideig differenciálatlanul váltakozva szerepel, majd ezt az állapotot lassú rendeződés követi: az egyik alak az egyik, a másik alak a másik jelentéssel vagy szereppel társul. Ez az a jelenség, amit szóelemekkel kapcsolatban már régebben párhuzamos alak- és jelentésbeli megosztásnak neveztek, vagy BÁRCZI GÉZÁNAK a használatban lassan meggyökeresedő műszavával hasadásnak nevezünk. Mellékesen vagy egyes esetek vizsgálata során többen érintették ezt a kérdést. Általános jelentőségére tudtommal éppen BÁRCZI mutatott rá (hozzászólás SATYERNYIKOVA „A nyelvfejlődés belső törvényszerűségei” című előadásához, a Magyar Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Tudományegyetem közös ünnepi díszülésén, 1952. június 21., és elszórt megjegyzések egyetemi szemináriumi gyakorlatokon, 1952—1953. I.). Az edigi részletkutatások azonban inkább csak a szótan körébe tartozó példákkal foglalkoztak, egyes szópárokon kívül legföljebb még az igeragozás alakrendszerének némely közös eredetű tagjaira terjedtek ki.

Az *és* < *és*: *is* esetében egy szóelemmel történt hasadás, de ez a folyamat a szavak szerekezetbeli szerepénél fogva mondattani szempontból sem közömbös. Mégsem erre céloztam, amikor az általános törvényszerűségnek a mondattani jelenségek körében való érvényesülését említettem, hanem az *és*-sel kapcsolatban megfigyelhető szórendi ingadozásra, illetőleg megállapodásra, amelyről dolgozatom első szakaszában írtam. A szórend a nyelvi jelenségek rendszerében a jelszerű kapcsolatok közé tartozik, a szószervezetekben, mondatokban megfigyelhető alak- sajátosság. Az alakhoz mindig sajátos tartalom

fűződik, — így van ez a szórend esetében is. Különböző alakváltozatok mellett itt is különböző tartalmi árnyalatok szerepelhetnek, s az ingadozás, a differenciálatlanság állapota után itt is bekövetkezhet a hasadás.

Az *és* < *és: is* szórendjének vizsgálata során csak véletlenül lyukadtunk ki ennél a kérdésnél. Úgy gondolom, a szerkezetek körében a hasadást nemcsak szórend terén lehetne megfigyelni. Ha ezt a szempontot eleve figyelembe véve folytatnánk vizsgálódást, akkor számos szerkezet kialakulását és változását tudnók megmagyarázni az említett általános törvényszerűség megnyilvánulásaként.

3. Az *es num igg ember mulchotia*-val kapcsolatban felmerült kérdések mindannyiunkat meggyőzhetnek arról, hogy a nyomatékositásnak és a tagadásnak, úgyszintén mondatbeli összefonódásaiknak magyar nyelvi kifejezései, melyek már nem egy kiváló kutatónkat foglalkoztatták, további vizsgálatokat érdemelnek.

*

A tárgyalt kérdések legjelentősebb kutatója, SIMONYI ZSIGMOND a magyar kötőszókat tárgyaló, általa „munkácská”-nak nevezett nagy művét ezekkel a szavakkal bocsátotta útra: „Vajha volna másokra nézve olyan gyümölcsöző, olyan elmemozdító, a milyen kedves volt nekem a vele való foglalkozás” (MKöt. XIII.). Mikor dolgozatomat az ő emlékének ajánlom, a nyelvészeti kutatómunkára készülő fiatalok háláját fejezem ki iránta azért, hogy írásai minket is tanítanak, nevelnek, kedves foglalkozásra ösztönöznek.

EÖTVÖS JOZSEF

VÁLASZ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF AKADEMIKUS
OPPONENS VÉLEMÉNYÉRE

Azt hiszem, tudományos munkát s általában, bármiféle alkotó tevékenységet nem érhet nagyobb megbecsülés, mint a bírálat alaposága, elvi távlatokba és részletproblémákba hatoló következetessége. Ugyanezek miatt érzem megbecsülőnek opponensem, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF akadémikus bírálatát is, — habár főtézisével és számos mellék-megállapításával vitába kell szállnom. Megbecsülést látok abban is, hogy opponensem egy terjedelmes, 72 oldalas tanulmányban foglalkozott könyvemmel.

Vitámban három csoportba akarom osztani azt a gazdag anyagot, amit opponensem munkája felszínre hozott. Az első csoportba tartoznak azok a megállapítások, melyeket az Eötvös-probléma jelentős továbbfejlesztéseként tekintek. A második részt képezze az a tézis, melyet TURÓCZI-TROSTLER az én egyik tézisemmel szemben felállít; végül, a harmadik csoportban foglalom össze azokat a részletkérdéseket, melyekkel szintén vitatkozni kívánnék.

Kezdem opponensemnek azokkal a megállapításaival, melyek továbbfejlesztik az Eötvös-kérdést, s új, eredeti gondolatokat tartalmaznak. Ilyen pl. a Goethe-hatás kérdése is, valamint a Byron-kérdés. Ezek közül legalább is az elsőnek megoldását, — magától opponensemtól várnám, — ő erre a leg-hivatottabb. Módszertani kérdésként akarom megemlíteni, hogy a hatásvizsgálás *bizonyos formáját* továbbra sem tartom idejétmúltnak. A továbbiakban még foglalkozni fogok opponensemnek azzal a kritikájával, hogy a polgári hatás-kutatók csapdjába kerülök. Most csak arra kívánok rámutatni, hogy a mi irodalomtörténetünknek nem utolsó sorban nagy áramlatok, elméletek, ars poeticák, költői iskolák, stb. kibontakozásával, kisugárzásával is foglalkoznia kell. Nyilvánvaló, hogy amikor Goethe, vagy Byron kisugárzásával foglalkozunk, nem holmi kisfilológiai hatáskutatást végzünk, hanem egy egy nagy, világnézeti, illetve esztétikai áramlatnak tovaterjedésével foglalkozunk, — áramlattal, melynek nagyonis jelentősek a történelmi-társadalmi forrásai. És ennél a vizsgálódásnál a szövegfilológiai munkának a legszorosabban össze kell kapcsolódnia a világnézeti és esztétikai elemzéssel. Tárnyi okok miatt én a Goethe- illetve Byron-hatás érvényesülését nem dolgozhattam ki. Meg vagyok győződve róla, hogy a byronizmus történeti feldolgozása irodalmunkban

előbbreviszi az Arany János-kutatást, de fontos adalékokat szolgáltat majd Gyulai Pál, Arany László stb. bizonyos műveinek megértéséhez is, — hogy Petőfi Felhők-korszakának megértéséről ne is beszéljünk. Kívánatosnak tartom a Goethe- és a Byron-kérdés általános megvizsgálását, — és meggyőződésem, hogy az Eötvösre vonatkozó megállapítások *összhangban lesznek* a könyvemben kialakult Eötvös-kép fővonásaival.

Fontosnak érzem Turóczi-Trostler akadémikusnak azt a megállapítását is, hogy Horváth Mihály 1841-es tanulmánya részes Eötvös Dózsa-regényének kialakulásában. Ezt a gondolatot érdemes lenne felhasználni egy olyan kutatás alapjául, mely a Dózsa-téma fel-felbukkanásaival foglalkoznék a reformkorban. Kölcsey becsületes és haladó szavai Dózsáról, egymagukban még nem magyarázhatják meg azt a Dózsa-érdeklődést, mely a reformkorban Sárositól Eötvösön át Petőfiig megnyilvánul. A Dózsa-motivumra egyébként Bisztray Gyula kritikai kiadása tartalmaz érdekes, új adalékokat, melyekre most nem lehet kitérni. De nyilvánvaló, hogy a reformkori — sőt, a későbbi — Dózsa-tematika forrását a Horváth Mihály-tanulmányban kell keresnünk.

Perdöntőnek érzem opponensem egy másik észrevételét is, amikor ő A falu jegyzője Völgyesyjének modeljét Kölcsey önarcképszerű Andaházyjában, a Vadászlak fiatal megyei alügyészében találja meg. Az az egyébként helyes irodalomtörténeti sejtés, hogy Völgyesy alakja és Kölcsey egyénisége közt valami kapcsolat van: így szövegszerűen bizonyíthatóvá válik. Ezt a kérdést is ki kellene dolgoznia a részletkutatásnak.

Nem akarok kitérni opponensem néhány olyan élesszemű észrevételére, aminő pl. az Eötvös—Bajza ellentét, vagy A falu jegyzője jelentőségének olyan megérttetése, mely a „nemzeti szükségletek kielégítésére” hivatkozik. Ezekben is, akár a fentiekben, az Eötvös-téma továbbfejlesztését látom, és örülök, hogy munkám adhatott erre alapot.

Nem kívánok mentegetődni, amiért a Goethe- és Byron-hatás, a Horváth-tanulmány, a Bajza-kérdés, stb. nem nyertek munkámban alapos megvilágítást. Arra sem kívánok hivatkozni, hogy nagy részlettanulmányok, a kérdéseket egészükben, történeti fejlődésükben feltáró monografikus munkák tanulságaiból lehetett volna csak gazdaságosan merítenem. Elvégre, az Eötvös-kutató kidolgozhatná a magyarországi Goethe- vagy Byron-hatás egy részletét is. (Persze, kérdéses, lehet-e eredményes az ilyen részletmunka, az egész hatásfolyamat ismerete nélkül?) De nem hiszem, hogy az Eötvös kutatásnak azon a fokán, melybe monográfiámba belekezdtem, ez megvalósítható lett volna.

Legyen szabad itt megemlítenem: nem érzem egészen méltányosnak azt, ahogyan opponensem napirendre tér a feladataim olyan nehézségei felett, melyeket, talán mégis sikerült valamennyire leküzdenem. Elismerem, a Goethe- és Byron-probléma mellett még foglalkoznom kellett volna a Heine-, a Lamartine-, a Musset-problémával, a nagyönis fontosnak látszó Vajda Péter-

kapcsolattal, a Petrarca-utalások jelentőségével, az egyébként vitatható Dickens-párhuzamosságok kérdésével, melyeket egyidőben szintén emlegettek stb., stb. De ne feledjük: megoldásra vártak az ezeknél fontosabb kérdések is. Hogy csak egy példát említsek: ki kellett dolgoznom az összefüggéseket Eötvös írói és politikusi, jogászai működése között. Meg kellett világítanom kapcsolatait a centralista körrel, — s magának ennek a centralista körnek működését, a Szalay-féle Pesti Hirlap irányát, s kapcsolatát A falu jegyzőjével, vagy a Dózsa-regénnyel, — ki kellett kutatnom az Uralkodó Eszmék hátterét, melyet a jószemű Halász Imre is csak sejtett, s melyre felvilágosítással csak az Eötvös-kutatásban eddig nem ismert müncheni vázlat szolgálhatott. Mi több, a eddigi, ún. pozitivistá monográfiákat, a Ferenczi-félét és a Vojnovich-félét is lépten-nyomon korrigálnom kellett, annyi volt bennük a pontatlanság. Csak két példát említek: Eötvös külföldi utazásának időpontját a Waldapfel-kiadta, Szemere-tárbeli levelek, és Trefortnak az Eötvös-kutatásban eddig fel nem tárt, kéziratoss naplója alapján újból kellett meghatározni — szemben Ferenczi és Farkas Gyula teljesen pontatlan adataival. A Vojnovich-kiadás adatait pedig még olyan részleteknél is fenntartással kellett fogadnom, mint pl. A zászlótartó c. költemény dátuma, melyet ő 1863-ból származtat, holott épp a birtokában volt, és általa nyilvánosságra nem bocsátott jegyzetkönyv tanúsága szerint a költemény a 30-as—40-es évek fordulóján született meg. Vojnovich pl. mit sem tud a „Teendőink” c. cikksorozatról, mely pedig a Reformnál is fontosabb és így tovább.

Munkámban úgyszólván semmiféle monográfikus *részletkutatásra* nem támaszkodhattam. Az opponensem által említett szakirodalom javarésze: Eötvös műveinek, működésének megértéséhez kevés támpontot nyújt. Kivételt csupán Eötvös közoktatási alkotómunkájának feldolgozása képez. Hajdu János kitűnő monográfiája, és Andics Erzsébet átfogó elemzése etéren valóban hathatós segítséget nyújtottak. Igaz, hogy ugyanakkor Eötvös második, s talán még tanulságosabb miniszterségének munkássága eddig feldolgozatlan. Ezt a feladatot csak külön, terjedelmes monográfiában, alapos levétári kutatás után lehet megoldani. De legyen szabad megkockáztatnom azt, hogy e kutatások gazdagítani, elmélyíteni fogják, nem pedig lényegesen megmásítani a könyvem nyújtotta Eötvös-képet. Hisz azok a lépten-nyomon előbukkanó új adatok is, melyek Kemény G. Gábor és Bikácsi László kutatásaiból legújabbán származnak, pl. a nemzetiségi kérdés, vagy az ultramontán-ellenesség területén, összhangban maradnak a kezem alatt lévő adatok nyomán kialakított Eötvös-portréval. Külön akarok utalni a centralisták kérdésének politika-történeti kidolgozatlanságára, mely ugyancsak megnehezítette feladatomat, s önálló kutatásra kényszerített olyan területen, mely pedig nem szakmám. Ezen a téren még mindig csak Beksics Gusztáv nem teljes könyvére támaszkodhatunk; Zayzon Sándor tanulmánya igen szűk körben, a megye-kérdés körében mozog, s hozzájárulhat annak a tévhitnek elterjedéséhez, mely szerint a centralisták

működése kimerül a megye-ellenességben, a központosítás követelésében. Szekfü Gyula érdekes fejtegetései a Forradalom utánban, előtérbe állítják ugyan a szabadság-gondolatot és az egyesülési jog eszméjét, de érthetetlenül-mellőzik a kapitalista jövővel foglalkozó írásokat, s Lukács Móricz előadása, illetve tanulmánya mellett Trefort és Csengery talán fontosabb cikkeire nem fordítanak figyelmet e téren. Pedig csak a P. H. anyagának megvizsgálása nyújthatja magyarázatát Eötvös értelmiségi rokonszenvének, szociális elképzeléseinek, vagyis A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben alapeszméinek.

Általános megjegyzésként felelhetem tehát opponensem nem egy fejtegetésére: az extenzív teljességet magam is kívánatosnak érzem egy monográfiánál, — de e célt elérendő, fontossági sorrendet kell tartanunk, — még a kidolgozatlan, feltáratlan kérdések kikutatásában is.

Rátérek most feladatom második részére: TURÓCZI-TROSTLER akadémikus főtézisének elemzésére s a vele való polémiára.

Opponensem helyteleníti, hogy én ellentétet, „szakadékot” látok a 48 előtti és 48 utáni Eötvös között. Opponensem szerint egy *osztthatatlan* Eötvös áll előttünk 48 előtt és után. Mielőtt e tétel cáfolatába fognék, megpróbálom következetesen végiggondolni azt. TURÓCZI-TROSTLER tételéből következnek, hogy feltehetően a 48 előtti Eötvös is rendkívül problémátikusán vélekedik a nép felemeléséről, az emberiség jövőjéről, az ország polgári átalakulásának távlatairól. És opponensem több ízben szól is Eötvös *történelmi pesszimizmusáról*, melyet ő még az egyes regények befejezéséből is kiolvashatni vél. Opponensem tételéből következnek az is, hogy Eötvös politikai pályája *már* 48 előtt az ingadozás jegyében áll. És például, opponensem le is szögezi, hogy Eötvösnél *permanens* világnézeti válságot lát, — válságot, mely osztályhelyzetéből származik, osztályhelyzetből, mely csupa konfliktus-lehetőséget tartogat Eötvös számára.

De, ha *mindez* így van: teljességgel érthetlenné válnak Eötvös életművének azok a jelenségei, vonásai, melyek őt hozzánk leginkább közelítik. Mert kérdezhetjük: *miért mutatja be Eötvös a nép helyzetét vérlázítóan embertelennek* (gondoljunk A falu jegyzője statáriális jelenetére) *48 előtt*, és miért idillinek 48 után, holott ez a helyzet a jobbágyfelszabadítás ellenére sem változott lényegesen? Miért látja meg az ír nyomor gazdasági okait 48 előtt, — és miért keresi az alföldi nép erkölcsi „romlásának” okait a szegénység helyett inkább a vallástalanságban, a hatvanas években? Miként lehetséges, hogy Eötvös, aki a vármegye ellen oly kíméletlenül harcolt 48 előtt, — közvetlenül megfutamodása után amiatt sajnálkozik, hogy Magyarországon „*minden közhatalom és igazgatás eszközei gyűlöletessé*” tétettek, — amikor pedig ő maga is ugyancsak hozzájárult gyűlöletességük megmutatásához? Hogyan lehet összeegyeztetni az ország polgári átalakulásáért oly következetesen küzdő Reformot és Teendőinket — az összbirodalmi gondolatot elfogadó *Garantien-*

nal és *Gleichberechtigunggal*? Hogyan lehet összegyeztetni a népforradalom jogosságát mégis csak elismerő Dózsa-regényt, — a koleralázadást *csak* visszataszító színekben bemutató Nővérekkel? Hogyan lehet összegeztetni a *Bucsu* Eötvösét a 48 utánival, aki amiatt panaszkodik, hogy „1806 óta nem történt semmi, hogy az eddig csak mechanikus együttlét (t. i. a Habsburg-monarchia országainak együttléte) organicus egységgé váljék”, és: „*A birodalmi patriotizmusnak még támadnia kell*”. Ugyancsak különbözhetik a reformkor patrióta Eötvösétől az az Eötvös, aki — habár átmenetileg — a birodalmi patriotizmus „feltámasztásán” töpreng. Vagy állítsunk szembe két idézetet, melyek ugyancsak szemléltetik a 48 *előtti* és *utáni* Eötvös ellentétét. Az első, Eötvös kiadatlan jegyzetkönyvéből származik, a 30-as 40-es évek fordulóján: „Ott, hol mondhatja szabad vagyok, ott hazáját fogja találni minden ember. Van egy közhazája minden emberi szívnek, melyhez vágyódva feldobog: a szabadság! Csúnya a zsarnokság, de fortélyos elnyomás még undokabb. Egyre legalább joga van a nemzetnek, hogy ha szabadságától megfosztatik, az nyilván mondassék ki.” Állítsuk most szembe ezzel a szabadságeszméért rajongó idézettel, melyhez hasonlót még *nem egyet* találunk 48 előtt, a *megfutamodás után* írott ugyancsak kiadatlan Müncheneri vázlat egy mondatát: „Korunkban sok *szerencsétlenségnek* vagyunk tanúi . . . S ha mindennek okát vagy jobban mondva alkalmát tekintjük *és azt tagadhatatlanul a szabadság és egyenlőség körüli eszmék létesítésére tett törekvésekben találjuk*, az emberbarát-nak szívét aggodalom tölti el s úgy látjuk *mintha ezen eszméknek nem kellene realizáltatniok soha e világon*, s mintha az idő nem lenne távol, melyben az emberek hamarosan *le fognak mondani e fényes ideálokról*, mely őket csak *szerencsétlenséghez* vezették.” (Kiemelések tőlem. S. I.)

Nem lennék igazságos, ha e 48 utáni idézetekhez hozzá nem tenném, hogy Eötvös csak átmenetileg vallott ilyeneket. Világnézeti válságának mélypontja, 48 előtti elveivel való legteljesebb szakítása, a Müncheneri vázlatban figyelhető meg. Még az Uralkodó Eszmék is előrehaladás ebből az állapotból, mert ott Eötvös legalább elfogadja a szabadságeszmét, ha az egyenlőségét feladja is. Mi több, Eötvös Solferino után szakít az összbirodalmi gondolattal, s a 48-as törvények talajára áll. De ennek ellenére, lehetetlen észre nem vennünk, hogy *szöges ellentét* van a 48 előtti és 48 utáni Eötvös között. Eötvös 48 után csak fokozatosan jut el odáig, hogy legalább *egy részét vallhassa* ismét, az ifjúságában vallot elveknek. És ha opponensem a fenti adatok nem győznék meg, hadd mutassak rá arra, hogy a 48 előtti Eötvös magasrendű, kritikai realista művészetének — csak halovány nyomait lelhetjük fel 48 után, még legjobb darabjaiban, a novellák egyrészében is!

Mielőtt opponensem ellentételének behatóbb cáfolatába kezdenék hadd térjek ki bizonyító érveinek megvizsgálásába. Opponensem egyik érve amellet, hogy Eötvös *már* 48 előtt is ingadozó, pesszimista, hogy permanens válságban él: regényeinek befejezése, mely szerint a Karthausi óta „hát-

rálással, vagy visszavonulással, vagy megfutamodással” zárul. Szerinte a mégis fellelhető optimista záradék úgy viszonylik az egész műhöz, mint Az Ember Tragédiája végmondata, — magához a Tragédiához. Sőt, Eötvös-nél e záradék, ha lehet, még váratlanabbul ér bennünket.

Opponensemnek ezzel a felfogásával egyáltalán nem érthetek egyet. A Karthausi nagy reménnyel, optimista távlattal zárul. A regénynek nem a megfutamodás a végtanulása. Gusztáv, kolostorba vonul ugyan, — de ott végig-gondolva életét. *rátalál* a keresett útra, s már megbánja visszavonulását. Késő bánat ez, hisz nemsokára meg kell halnia. De a magány ráébreszti őt az igazságra, és reményt támaszt ha nem is a saját, de az emberiség jövőjét illetően. Eötvös a regény é befejezésével épp a Gusztáv életmódja *ellen*, — de ugyanakkor a felismerte életcélok követése *mellett* kíván mozgósítani. „*Oh, s az emberi nem el fogja érni magas célját!*” — ime, a Karthausi végtanulása. De ez a tanulság szorosan a regényből, a helyes útra ha mégoly későn, *de rátalált* Gusztáv felismeréséből fakad.

Optimista, a mi jelenünk felé tárul A falu jegyzője záróképe is, az átalakult, megújhódott magyar táj látomását megmutató. És ennek a képnek nem mond ellen az, hogy Viola meghal, Tengelyi pedig gyümölcsfákat ápol a regény befejezésében. A falu jegyzője befejezését sokan vitatták már, Eötvös kortársai közül is. De hisz a befejezés hangulatát meg kellett szabja az, hogy a regény létrejötté idején a feudális viszonyok még változatlanul fennáltak. De bele játszhatott Tengelyi rezignációjának ábrázolásába a visszavonulás is, melyre a centralisták 1845-ben, az ellenzéki egység érdekében kényszerültek. Arról azonban szó sem lehet, hogy Eötvös a regény befejezésével a megye-ellenes harcnak fúj takarodót.

Eötvös regényei nem a meghátrálás ideológiáját fejezik ki, — még a Dózsa-regény sem, pedig ott Lőrincz alakja ugyancsak megtörik. De Eötvös még itt is a szubjektíve helyesnek látott utat jelöli meg, s bízik a jobb jövőben, az igazság érvényesülésében. „Várd bé a jövőt — mondja Lőrincz Szaleresi-nek — s látni fogod, hogy e síma út a bűnöst csak vesztéhez vezet!” — „Várd be a jövőt Szaleresi Ambrus s az meg fog bosszulni elleneid fölött. A legigazságosabb ügy, a legjobb ember legyőzethetik az élet küzdelmei között; de kik azt legyőzék, nem fogják élvezni diadalukat.” *V a j j o n a m e g h á t r á l á s a t ö r t é n e l m i p e s s z i m i z m u s s z a v a i e z e k?* És a Szegénység Irlandban is a jövő micsoda reményteljes megidézésével zárul: „az ember, bármily gátak állíttassanak elébe, szükségeit végre mindig eléri. Mikor, hány század után? — ki tudja ezt! De hogy el fogja érni, hogy késő ivadékainkra jobb napok várnak, teljes meggyőződésem. Az emberi nemet nem tarthatja fel senki haladásában. Bármi dühöngve rohanjon az egyes folyam a tenger dagálya ellen, a lassan emelkedő végre visszanyomja ellenét, s medrébe el fogja önteni árjait.” Ez a valóban fenséges körmondat, melynek kiszélesedése ritmikailag is oly híven érzékelteti a lassan emelkedő tenger, — a nép. —

látomását : ez a mondat is vajjon történelmi pesszimizmust, permanens váltságot, meghátrálást fejez-e ki?

Keserőséget, fájdalmat, panaszt nem egyszer láthatunk a 48 előtti Eötvösnél, — de ez mindig csak a haladás áhításából, s a haladásellenes erőkké váló összecsapások sérüléseiből származik. Mind 1847-ig, Eötvösnél töretlen, fölfelé emelkedő vonalat láthatunk : a Karthausitól kezdve, Eötvös következetesen harcol a feudális Magyarország ellen, tanulmányban, cikkben, jogászai munkában, regényben, színdarabban és költeményben egyaránt. Opponensem ellenvetését tehát nem tudom elfogadni.

Hangsúlyozva könyvemben kifejtett felfogásomat, hogy Eötvös, valamint a centralista csoport tevékenységének csúcspontját 1847-ben látom, elismerem, hogy a 48 utáni Eötvösnek megvannak csirái a 48 előttiben is. Eötvös e fordulatát nem holmi csoda művének tekintettem, s egy teljes fejezetet fordítottam az előzmények megmutatására. Éppen ezért nem érzem jogosnak opponensem megjegyzését, mintha az én elemzésem szerint a „régí haladó Eötvös hirtelen átsapott volna egy reakciós Eötvösbe.” Hisz idézem Eötvös egy 1848 febr. 28-iki levelét Széchényihez, melyben azt írja : „*Lehet-e a viszonyokon segíteni? az egészen attól függ, követni akarja-e az uralkodó ház eddigi (t. i. reakciós, abszolutista) irányát.* Ha igen, akkor hozzám hasonló emberek legfeljebb visszavonulhatnak, s a dolgok vezetése Kossúth s társai kezében marad.” Azt hiszem, a hét hónappal későbbi események ebben a levélben már valósággal bennfoglaltatnak. Azt is bőven kifejtem könyvemben, hogy a forradalomtól való kétségtelen félelemnél döntőbb oka volt Eötvös megfutamodásának : felfogása a nemzetiségi kérdésben és a monarchia fennállásának kérdésében. Ezt, valamint vívódásait számos levél, naplórészlet, stb. felhasználásával illusztrálom.

De ha mindez így van, kérdezhetné opponensem, miért nem fogadom el az ő tételét, miért nem szüntetem meg az éles határvonalat a 48 előtti és utáni Eötvös között?

Eötvösnek 48 előtt túlnyomórészt haladó, feudalizmus-ellenes magatartásában ott rejlenek 48-tól kezdődő válságának csirái. *De ezek a csirák nem vezetnének szükségszerűen szeptemberi megfutamodásához.* Eötvösnek 1848 szeptemberében választása nyílik arra, hogy továbbjuthasson. Ezt az alkalmat nem tudja megragadni. Nem pusztán arról van szó, hogy Eötvös ingadozott, 1848 szeptemberében. Hanem arról, hogy az új helyzetet elfogadni nem tudta, — nem volt képes továbblépni a maga liberális, reformista szemléletéből. És az, hogy akkor, abban a helyzetben továbbjutni nem tudott, — v i s s z a c s u s z á s t is jelentett, — és válságot, mely a Müncheneri vázlatban, az Uralkodó Eszméjében és a két németnyelvű röpiratban nyer kifejezést. És amikor ezt leszögezem, azt is hangsúlyozni kívánom, hogy a 48 előtti Eötvösben a *továbbjutás lehetőségei is megvoltak.* Nagyobb mértékben, mint akár Széchényiben, akár Kemény Zsigmondban, akikhez már 1847 végén közeledett.

Ez volt röviden összefoglalva az a tétel, melyet disszertációmban kifejtettem s melyet opponensem szemben változatlanul fenntartok.

Rétérek most opponensem egyéb ellenvetésére, melyek sorában elsőnek a romantika kérdésével kívánok foglalkozni. Opponensem hiányolja, disszertációmban a „magyar történeti romantika exakt megvilágítását” a Dózsa regénnyel kapcsolatban. Ez, úgy érzem, némiképp ellentétben van azzal a megtisztelő mondatával, hogy fenntartás nélkül csatlakozik ítéletemhez, mely szerint a Dózsa-regényben a magyar realista történelmi regény első példáját látom. Behatóbban szeretnék azonban vitázni opponensemnek azzal a véleményével, hogy a „fiatal Eötvös és Szalay érzelmes, világfájdalmas romantikáját mint külön személyhez, testhez szabott romantikát” kiemelem az „átfogó magyar romantikából,” s szembeállítom velük, sőt „lefokozom” a fiatal Vörösmarty és Jókai romantikáját. A magyar romantika kérdéseit mielőbb tisztáznunk kellene, — persze, a mostani alkalom ezt nem teszi teljességgel lehetővé. Disszertációmban annak megmutatására törekedtem, hogy a romantikának különféle típusai találhatók meg irodalmunkban. Kétségtelen, hogy a fiatal Vörösmarty romantikájában megtalálhatók nemesi szemléletvonások — ebben én, az adott történelmi helyzetben, semmi „lefokozót” nem látok — és az is kétségtelen, hogy Eötvösök romantikus korszakát az a konfliktus telíti tartalommal, mely az ő haladó, felvilágosodott-liberális eszmeiségük és *egyrészt a feudális valóság, másrészt a nyugaton már megvalósult kapitalizmus valósága* közt jön létre. Eötvösök nem menekülnek e konfliktus elől a romantika álmai, illúziói közé, — hanem a világfájdalom legkülönféle változataiban élik át ezt a konfliktust. Romantikus korszakuk legtipikusabb érzésállapota: az illúzióvesztés fájdalma (ld. Gusztáv, Armand, Arthur, stb.) Azt hiszem, nem holmi „testreszabott” romantikát akarok szerkeszteni: amikor rámutatok arra, hogy Eötvös és Szalay, akiknek romantikája nem a menekülés, hanem az útkeresés jegyében áll, útuk megleltével (ld. Karthausi végtanulsága) „kilépnek” romantikájukból, világfájdalmukból, s „belépnek” a kritikai realizmusba, illetve, a közéleti, a jogászai tevékenységbe. Ebben, azt hiszem, Eötvös éppúgy különbözik Vörösmartytól, mint Jókaitól. És ezeket a különbözőségeket, ezeket a típus-eltéréseket akkor is — sőt, különösen akkor kell számontartanunk — ha a magyar romantikát mint nagyjából egységes történeti folyamatot vizsgáljuk.

Hadd világítsam meg kissé Eötvös romantikájának különbözősését a fiatal Jókaiétól. — amire egyébként *könyvemben* részletesebben is kitérek. Jókai, — aki irodalmi fegyvertársa Petőfinek, — vele együtt programmszerűen folyomodik a romantika legszélsőségesebb, „franciás” változatához, — romantikához, melynek nem elsősorban a világfájdalom, hanem inkább a hiperbólikus, a meghökkentő, a szertelen a főjellemezője. Ezzel ismét csak nem „lefokozni” kívánom a fiatal Jókait, hanem csupán emlékeztetni a Hétköznapokra, a Nepeán-szigetre, az Egyiptusi rózsára, stb. Ne feledjük: Petőfinél épp a

Felhők körüli válságkorszakban, de később, 48-ban is: a romantikának egy sokban hasonló hiperbólikus, szenvedélyes, szertelen formáját találjuk meg (Az örült, Tigris és hiéna. A hóhér kötele, stb). Petőfinél a romantika ilyen változata *megfér* a népies-plebejus tematikával, a genreképpel, a népdallal. Mikép férhet meg? Úgy, hogy Petőfi a maga plebejus dacával, lázadásával programmszerűen választja a népi és a szélsőségesen romantikus témákat, illetve formákat, — és ezekkel is a maga plebejus lázadását, különállását, a feudális Magyarországtól való tüntető elkülönülését kívánja kifejezni. Népiesség és romantika bizonyos mértékben ugyanazt a célt szolgálják Petőfinél. Nyilvánvaló, hogy ez a romantika elsősorban funkciójában különbözik Eötvösétől, — még ha halovány filológiai egyezéseket helyenként ki is mutathatunk köztük. És a fiatal Jókai romantikája is egy új költői iskola — a Petőfi-mögé sorakozó költői iskola — merészen újatmondási igényéből született meg. A fiatal Jókai radikalizmusa — és romantikájának jellege közt: *összefüggés van*. Ugyanolyan összefüggés, aminő Petőfi radikalizmusa, — és népiessége, illetve romantikája közt. Tegyük mindehhez még hozzá, hogy a fiatal Jókai első népies novellái (Sonkolyi Gergely, A serfőző) Petőfi genreképeivel rokonok, melyek egy-egy típust, a mindennapi élet egy-egy drámai jelenetét elevenítik meg. Tehát Jókainál is összefüggés van a népies és a romantikus témák, illetve formák között. És azt hiszem, ebben minden „testreszabási” törekvés nélkül, — Eötvös és Jókai romantikájának alapos különbözését kell észrevennünk.

Mellesleg utalok most csak arra, hogy eddig meglehetősen alaposan foglalkoztunk Jókai anekdotái realizmusával. De nem vetettünk számot azzal, hogy Jókai sokkal többet köszönhet Petőfinek, mint ahogy ezt eddig kimutattuk. Gondolok itt nem csupán Petőfi prózai stílus-újításának sugalló hatására, romantikája hősi jellegének befolyására, — hanem Petőfi genrekép-realizmusára is, melynek nyomai csaknem mindvégig megmaradnak Jókainál. Jókai sikeres írói kibontakozását elősegítette, hogy építhetett a Petőfi vetette alapon, — mégha maga az épület néhol rosszul igazodott is az alaphoz.

Ha eddig vitáztam opponensemvel, most el kell ismernem, hogy teljesen jogos a bírálata, amikor szememre veti, hogy Fáy, Petrichevich Horváthot, s általában, a Karthausi és A falu jegyzője írói előzményeit nem vizsgálom meg eléggé. Ez a kérdés behatóbb elemzést igényelt volna. Egyébként a további opponens-vélemény kapcsán még visszatérek rá. Nem értek azonban egyet azzal a hiányolással, hogy nem hasonlítom össze Eötvös kritikai realizmusát a Balzacéval, Stendhaléval, Gogoléval, stb. Nem teszem ezt, mivel ezt az összevetést nagyonis erőszakoltnak érzem, s csak lényeges különbségekre, eltérésekre tudnék mindvégig rámutatni. Ezek a külföldi kritikai realitások kortársai ugyan Eötvösnek, — de valójában alig léteznek számára. És a reformkor számára sem Stendhal a *létező* kortárs, hanem: Hugo, Sue. Ugyanez áll Gogolra is. Találtam ugyan egy motívumot a Karthausiban, mely mintha a Veszett illúziókra utalna, — de bizonytalan volta miatt disszertáciomban

meg sem említem. Eötvös írói módszere, kritikai realista eljárása gyökeresen eltér a fentebb idézett írókétől.

Opponensem hiányolja, hogy nem mutatom ki, mily mértékben ismerte Eötvös már az Uralkodó Eszmék előtt az utópista szocialistákat. Disszertációmban felsorakoztatok minden rendelkezésemre álló adatot: a Szegénység Irlandban Sismondi utalását, az úo. fellelhető célzást a különböző szocialista elméletekre, a jegyzetkönyv egyik utalását, stb. Ehhez hozzátehetem, hogy megvan Eötvös könyvtárában Saint-Simon összes műveinek egy 1841-es kiadása is. De azt hiszem, ha itt most hivatkozom Lukács Móricz akadémiai előadására, a Szalaynál elég sűrűn előforduló és általam idézett saint-simonista, stb. utalásokra, a Pauperisme c. Eötvös kéziratra, valamint Trefort idézeteire Chevalier-től és Pecqueur-tól: disszertációm bizonyító anyagát a lehetőségig teljesnek érezhetem.

Opponensem joggal veti szememre, hogy disszertációmban nem foglalkozom eléggé Eötvös műveinek stílusproblémáival. Ezt magam is éreztem, s könyvemben próbáltam is ezen a hiányosságon segíteni, — kibővíttem a stílussal foglalkozó egyik fejezetemet. Ennek ellenére, nem hallgathatom el, hogy stílusát és nyelvét Eötvös legkevésbé erős oldalának érzem. Többízben utalok arra már disszertációmban is, hogy Eötvös demokratikus szándékai, törekvései ellenére, — stílári demokratizmusnak nyomát sem találhatjuk nála. Eötvösnek nem utolsó sorban nyelve és stílusa képez korlátot ahhoz, hogy valóban népszerűvé válhassék. És Petőfi valamint Jókai stílusa, nyelve szomszédágában az övét idejétnulnak is érezhetjük. Nyelve szürkébb a Keményénél is, akinél helyenként egy-egy tömör, erdélyies fordulat, szóhasználat ad szépséget a kifejezésnek. A fiatal Eötvös stílusának kétségtelen zeneisége, verszerűsége is inkább csak arra figyelmeztet, hogy — a Vajda Péternél adódó stílusproblémákkal komolyan foglalkoznunk kell. Eötvös stílusművészete csúcának változatlanul a Magyarország 1514-bent érzem. Az alábbiakban szeretném összefoglalni az Eötvös stílusát vizsgáló elemzéseimet, s majd ezzel is zárni az opponensemnek adott válaszomat (v. ö.: Sötér István: Eötvös József. Akadémiai Kiadó 1953. 228—31. o.). (Több olyan ellenvetésre, melyek elfordulnak másik opponensemnél, Bóka László lev. tagnál is, — ez utóbbinak adandó válaszomban fogok kitérni.)

NAGY PÉTER

MÓRICZ ZSIGMOND ÉRTÉKELÉSÉNEK PROBLÉMÁI

(VÁLASZ KIRÁLY ISTVÁN OPPONENSI BÍRÁLATÁRA)

I

Köszönöm KIRÁLY elvtárs tüzetes és elmélyült bírálatát, amely egyes pontjain megegyezik BÓKA elvtárséval, más pontokon pedig ellentétes első opponensem állásfoglalásával; meggyőződésem, hogy a felmerült kérdések feletti vita mindnyájunkat előbbre fog segíteni.

1. Mindenekelőtt egyetértek azokkal az észrevételekkel, amelyek a történelem és a móríci mű, Mórícz Zsigmond és irodalmi előfutárai viszonyáról hangzottak el. Mórícznak nagy elődeivel: Keménnyel, Jókaiával, Mikszáthtal, Tolnaival való kapcsolatára több helyütt utalok munkámban, azonban ezeket a kapcsolatokat részletesen nem fejtem ki sehol, s ez kétségtelenül művem legnagyobb gyengéi közé tartozik. E téren azonban — úgy vélem — a hallgatás sokszor jobb, mint az elhamarkodott, kellő kutatásokkal alá nem támasztott, felületes általánosítás. Ahhoz, hogy pontosan meg tudjuk jelölni: mi az, amiben Móríc adósa nagy elődeinek, mi az, amiben esetleg ma még előttünk is rejtett vonásaikat fejleszti tovább, s mi az, amiben túllép rajtuk, — ahhoz meggyőződésem szerint egy ember egyetlen munkája nem lehet elegendő. Ezeknek a kérdéseknek felelős megállapítása feltétlenül nagyobb tömegű részletkutatás, nem kis mértékben filológiai kutatás eredménye kell, hogy legyen. Ezek hiányában sokszor csak hézagosan körvonalazom elképzelésemet arról, milyen Móríc Zsigmond viszonya elődeihez. De remélem, hogy azzal is funkciót teljesíthet ez a könyv, ha hiányos voltán keresztül felhívja a figyelmet arra a nem kis és nem kevésbé érdekes munkára, amely előttünk, irodalomtörténészek előtt áll, ezen a téren is. S ehhez még hozzátennem: nem hiszem, hogy elvi, magatartásbeli hiba rejlenék azok mögött a kijelentéseim mögött, amelyekben megpróbálom körvonalazni Móríc és prózáiró elődei viszonyát. Igaz, hogy a hangsúlyt elsősorban a különbségekre, s nem az azonosságokra vettem, mert döntőnek tartottam mindvégig, hogy kimutassam, mennyi és milyen újat hozott a móríci próza a magyar irodalomnak, milyen gazdagodása ez az életmű nemzeti művészetünknek, kultúránknak. Ezt azért tartottam különösen fontosnak, mert míg Jókai és Mikszáth nagy-

ságát — ha helytelen alapokon is — de a múlt rendszere is elismerte és elég széles körökben átvitte a köztudatba. Móricz nagyságát és értékét nekünk kell először elfogadtatnunk, megértetnünk diákjainkkal, olvasóinkkal. Ezért hangsúlyozom elsősorban különbségeiket, azt a többletet, amit a móríci próza jelent; de világos, hogy eközben egyszer-egyszer helytelen, elhamarkodott fogalmazásra ragadtattam magam, amely opponensem éles szemét nem kerülte el. Köszönöm a figyelmeztetést, s az ezekkel kapcsolatosan elkövetett hibákat ki fogom javítani.

2. Nem értek ilyen mértékben egyet KIRÁLY ISTVÁNNAL abban, amit Móricz és a Nyugat esztéta szárnyának viszonyáról, illetve az arról művemben adott képről állít. Mondatom, amelyet kiemel, kétségtelenül helytelen; ugyanakkor azonban továbbra is fenntartom, hogy helyes volt élesen meghúzni a határvonalat Móricz és az esztéta szárny között. Egyáltalán nem hiszem — amint az opponensem szavaiból közvetett módon kitűnik — hogy Móricz valahol középen állt volna, Ady és Babitsék között. Nem, Móricz mindvégig szorosan Ady mellett állott a Nyugat belső kérdéseiben is, még akkor is, amikor Ady már régen halott volt; ennek a kimutatása, igazolása volt egyik főfeladatomban. Ugyanakkor meggyőződésem szerint közel sem húzom meg a határvonalat oly élesen Móricz és Babitsék között, mint Móricz és az akadémiai reakció között; sőt a Nyugattal való kapcsolatai első idejének tárgyalásánál részletesen felsorolom azokat az indítókat, amelyek Móriczot — Adyval együtt — egy táborba parancsolták a Nyugat polgári íróival. Opponensem meggyőződött arról, hogy ezt világosabbá, félreérthetlenebbé kell tennem; de ez a világosság nem mehet odáig, hogy az elvi határvonalat elmossam Móricz és a Nyugat esztéta szárnya között. Ugy érzem, hogy ezzel csak az olvasó tisztánlátását homályosítanám el egy, modern irodalmunk megítélése szempontjából kardinális kérdésben.

3. Ugyancsak nem érzem bűnösnek magamat abban, hogy művem tárgyalása során Babitsról lényegében kedvezőlenebb kép alakul ki, mint amelyet valójában — egész működését számbavéve — megérdemel. Nem a Nyugat s a század első fele irodalmi mozgalmainak történetét írtam meg, hanem Móricz Zsigmond életét. Nem én tehetek arról, hogy Móriczhoz való viszonyában Babits működésének több sötét foltja van: elég talán a Nyugat szerkesztése körüli harcokra, a Kisfaludy Társaság tagságára és Babits 1933-as, általam idézett cikkére hivatkozni. S még ezek idézésétől is szívesen eltekintettem volna, ha nem lett volna jelentőségük Móricz élete, művészete alakulása, illetőleg művészete megítélése szempontjából. A teljes Babits kép magrajzolása, a költő érdemeinek és hibáinak helyes egyensúlyú kialakítása e munka során nem volt célom; de hogy erre sürgős szükség van, hogy ez irodalmunk modern korszakával foglalkozó irodalomtörténeisének egyik, már soká nem halogatható, elsőrendű feladata, arról meg vagyok győződve, s ennek a fontosságára szerintem ez a vita is élesen rámutat.

II

1. Opponensem észrevételeinek egy jelentős része foglalkozik Móricz Zsigmond fejlődésének kérdéseivel. Kifogásolja azt az összképet, amelyet Móricz írói pályájának első szakasza — művem második fejezete — végén adok. Észrevételével teljesen egyetértek. Ez az összefoglaló valóban helytelen: ahelyett, hogy Móricz művészetének bizonyos állandó elemeit hangsúlyoznám, itt élesebben és világosabban kell meghatároznom éppen ennek az első korszaknak a jegyeit, sajátosságait, elsősorban azt, hogy mit jelent — világnézetileg, művészileg — Móricz fejlődésének általános demokratikus szakasza, mit jelent ezen belül, hogy fellépésétől kezdve a parasztság írója.

2. Ugyanakkor nem érthetek egyet abban, hogy e szakaszban túlhangsúlyozom Móriczban a kritikai realistát. Nem tagadom, e korszakában is már határozottan keresem és igyekszem kimutatni azokat az elemeket, amelyek majd Móricz fejlődésének második korszakában, 1920 és 30 között fognak kibontakozni. De ugyanakkor már itt is keresem és hangsúlyozottan mutatom ki azokat az elemeket, amelyek valóban széles kibontakozáshoz, általános érvényhez csak a harmadik periódusban, 1930 után jutnak.

Erre az eljárásra kettő kötelez: egyfelől a monográfia műfaja, másfelől a tárgyul választott íróhoz való hűség. Opponensem maga is elismeri, hogy Móricz egész életében, lényegében kritikai realista volt; ha tehát kritikai realizmusának elemeit mutatom meg — azok változásában, fejlődésében — életműve tárgyalása során, akkor hitem szerint helyes úton járok.

S ugyanakkor: ha meg vagyok győződve — mint ahogy meg vagyok győződve — arról, hogy Móricz fejlődését három korszakán keresztül a történelem változásai, a magyar nép helyzete determinálták, de ez a fejlődés szerves fejlődés is, éles törések nélkül, hogy az egyik korszakból a másikba való átmenet lehetőségének az elemei az előző korszakokban mindig felfedezhetők, akkor mint monográfiaírónak kötelességem ezt a meggyőződésemet az olvasónak direkt és indirekt módszerrel egyaránt átadni: erre nyíltan is utalnom kell — mint nem egyszer meg is teszem — de hogy állításom hitelét eleve bizonyítsam, az egyes korszakok tárgyalásában világosan is ki kell emelnem azokat az elemeket, amelyek kibontakozása majd a következő korszakban következik csak el.

KIRÁLY ISTVÁN hangsúlyozottan kiemeli *A fátylából* az öreg paraszt kiáltását a tűzvész helyén: »Pongó Ferenc huszár fiam, hol vagy?« A tehetetlen kétségbeesésnek valóban megragadó lírai kifejezése ez, lírai felhangja annak a témának, amelyet a regény utolsó mondata, az »elvégeztetett, de semmi sem tisztázott« fejez ki logikailag. Minden irodalmi művet, sőt művészeti alkotást nemcsak az alkotója teremt, hanem kissé a közönsége is: az olvasó minden alkalommal ujjíateremti saját fantáziájában az alkotást, s a mű adott anyagából lelkialkata, hajlamai szerint ezt vagy azt emeli ki,

ez vagy az a vonás hat rá erősebben. Ezért megértem, ha KIRÁLY elvtárs az idézett mondatot kívánja a maga részéről kiemelni; ugyanakkor azonban nem tartom hibámnak, hogy én ugyanebből a jelenetből azt a csöndes paraszti szót emeltem ki, amely a hangos zokogás, a fájdalomtól tébolyult ordítás motívuma alatt húzódik, de amely ennek a motívumnak igazi mélységét adja: »Itt voltak az urak! Nekik nem lett baj! Az uraknak sosincs baj...« Mert ez a csöndes, de gyűlölettel teli hang az, amely majd a következő korszakban, az ellenforradalomban kibontakozik Móricz kritikai realista művészetében.

3. Oponensem kifogásolja azt, hogy Móricz fejlődését 1920 és 30 között töretlennek, egységesnek ábrázolom, holott abban hullámhegyek és völgyek vannak. Különösen kifogásolja, hogy az 1920—23 közötti krízis nem kap elég súlyt tárgyalásomban. Azt hiszem, hogy e kérdésben nem vette elég tüzetesen szemügyre művem kéziratát. Igaz: magam Móricz fejlődését 1920 és 30 között lényegében egységes, egyenesvonalú fejlődésnek látom, amely megállás nélkül felfelé ível, ha kisebb jelentőségű műveiben van is — hol világnézeti, hol művészi megformálásbeli — visszaesés nála. Egyetlen kritikus periódust látok e korszakban, az 1925—27 közötti válságot, amelyet magánélete viharai határoznak meg, s amelyet részletesen tárgyalok. Ez a megtorpanás azonban nem visszaesés, és ilyen válság melyik művésznél nincsen? Az ilyesmi csak olyan a művész alkotói útjában, mint a szeizmográf grafikonrajzán a kis remegések: a föld belső életének tanulmányozói sok érdekes következtetést vonhatnak le belőle, de nem változtatnak ezek azon a tényen, hogy a vonal, amelyet a tű kirajzol, lényegében egyenes.

Persze, ez a lényegében egyenes vonal ekkor Móricznál igen mélyről indul: a húszas évek elejének belső válsága férfielete legnagyobb megrázkódtatása. De meggyőződésem szerint én erre a válságra nem egyhelyütt s kellő erővel rámutattam. Rámutatok az ekkori versek elemzésénél, rámutatok a Dózsa-dráma befulladására kapcsán, s nem utolsó sorban a »Vérigvágó erkölcsi sarkantyú« című cikk ismertetésekor, amelyet opponensem az *Erdéllyel* kapcsolatosan számon kér rajtam, holott éppen az *Erdély* előtt tárgyalom, s abból a szempontból, hogy az abban kifejtett nézetek hogyan tükröződnek később a *Tündérkertben*.

III

Móricz helyes fejlődésrajzának és irodalomtörténeti helye megfelelő kijelölésének kérdését együtt is felveti opponensem, amikor Móricz írói nagyságának problémájáról beszél. Véleményem szerint ez a kérdés azonos azzal, amelyet első opponensem, BÓKA LÁSZLÓ, mint a művem által keltett összbemutató és a végkövetkeztetések közötti ellentétet vetett fel. A probléma helyes válasza szerintem RÉVAI JÓZSEF elvtárs levelében (1. Társ. Szle 1953. 1251—1256. 1.) adva van, de hadd tegyem hozzá, hogy nem tudom

elfogadni sem azt, hogy fölényes lettem volna témámmal szemben, sem azt, hogy értékelésben a szájpártosságnak áldoztam volna. Ha bármelyik jellemző lenne Móricz Zsigmonddal szembeni magatartásomra, önmagában is lehetetlenné tenné, hogy irodalmunknak erről az eredményeiben és ellentmondásaiban is óriási alakjáról lényegében helyes képet alakíthassak ki, amit pedig éppen nem von kétségbe.

IV

1. Az *Erdély* kérdésében nem ma kezdődik vitánk KIRÁLY ISTVÁNNAL. Bár meg kell mondanom, hogy mi tulajdonképpen nem az *Erdélyről* vitatkozunk egymással, hanem a *Tündérkertről*: hiszen éppen nem minden egyes kérdést a regénnyel kapcsolatban a *Tündérkert* oldaláról vet fel, valójában szava sincs a másik két kötetet illetően. S azt hiszem, hogy vitánk alapoka is ez: KIRÁLY ISTVÁN nem a három kötet perspektívájában nézi a felmerülő problémákat, hanem kizárólagosan az első kötetre korlátozva. Magam is azon a véleményen vagyok, hogy a *Tündérkert* a leginkább remekbesikerült a három közül, hogy ahhoz képest már a második, *A nagy fejedelem* is esik, s *A Nap árnyéka* sokkal gyöngébb, mint a második. Ennek ellenére azonban — mert megtalálom a közös, vezérlő gondolatot bennük — elfogadom az író szempontját, aki e három művét mindig egynek látta, kezelte — sokkal inkább, mint pl. tanulóéveiről szóló regényeit, amelyek között majdnem ilyen nagy a nívókülönbség — s magam is együtt tárgyalom a három regényt, annak ellenére, hogy azok hat-hét évi időközökben jelentek meg, annak ellenére — s erről részletesen beszélek munkámban — hogy a regény megírása közben jelentősen megváltozott az író világszemlélete, hiszen a második és harmadik kötet közé esik a nagy gazdasági válság. Mondom, mindennek ellenére egységben kell látnom a művet, mert tudom, hogy egységes alapeszme kifejezésére alkotta az író trilógiáját. Tehát erényeit és gyöngéit is az egész mű egységében kell vizsgálnom. Ezen a meggyőződésen alapulva merem az 1935-ös Cobden-szövetségi beszédből kiindulva elemezni a regény alapgondolatát, s hogy ez esetben jó nyomon járok, azt az is bizonyítja, hogy az itt vitán lévő szöveg elkészülte óta került a kezembe Móricznak egy kilenc évvel korábbi, 1926-os cikke, amely lényegében ugyanezeket a gondolatokat mondja el Bethlennel kapcsolatosan, egyes helyein még nem annyira tisztázva, más helyein a későbbi fogalmazáson túlmenve, de mindkettőben egy irányba mutatva.

2. KIRÁLY ISTVÁN azt mondja, hogy szerintem „az Erdély Móricz életének egyik legnagyobb, leginkább reprezentatív műve.“ Nem tudom, mire alapozza ezt az állítását? Hiszen — az *Erdély* tárgyalásának összefoglalásában — világosan megmondom felfogásomat erről: „... ez a regény

minden művészi tökéletessége és az író szándéka, meggyőződése ellenére nem tudott Móricz művészi útjának központi alkotásává válni . . .“ Majd valamivel később : „Nem hibátlan és semmi esetre sem központi mű, de hatalmas alkotás . . .“ Itt tehát valójában nem velem vitatkozik. Igaz viszont, hogy a továbbiakban azt mondom : „Eötvös József Magyarország 1514-ben-je óta nem volt még történeti regényünk, amelyet akár társadalmi hordereje, akár művészi eszközeinek gazdagsága szempontjából az *Erdély* mellé emelhetnénk, kivéve a *Rózsa Sándor* köteteit.“ Lehet, hogy ez az állításom hitette el opponensemvel, hogy a regényt Móricz központi, reprezentatív alkotásának tartom, holott itt másról van szó : nemzeti irodalmunk egyik műfaján belül — a történeti regényben — tartom kiemelkedő jelentőségű alkotásnak, ugyanakkor, amikor tisztában vagyok azzal, hogy Móricz életművén belül nem kaphat központi, reprezentatív helyet.

3. A vita lényege kettőnk között Báthory alakja, s az alak jelentőségének értelmezése körül folyik. KIRÁLY elvtárs egy évvel ezelőtti állásfoglalásához képest ebben a kérdésben közeledett az én felfogásomhoz : elfogadja azt, hogy Báthory „tettei undorítóak“, hogy „élete a maga tartalmi meztelenségében visszariaszt.“ Ugyanakkor úgy látja, hogy én elmellőzöm azt a tényt, hogy Móricz „meleg, szépítő lírával vonja be a tények csúnyaságát,“ azt, hogy Báthory tündérkirályfi is, akinek az álmai „Bethlen szívében parancsként élnek tovább.“ Itt már valóban nem értünk egyet.

Tudom, hogy Báthory „tündérkirályfi“ ; de szerintem Báthory csak tündérkirályfiként *indul* a regényben, hogy egyre inkább levetkezze mindazt a csillogó szépséget, amivel az író felruházta őt, s hogy egy reakciós erő megjelenítőjének meztelen csúnyaságában álljon előttünk pályája végén. Így történhetik csak meg, hogy halálát nem tragédiaként fogjuk fel, hanem történelmi szükségyszerűségként, amelynek el kellett jönnie, hogy helyet csináljon annak, aki valóban egy haladó történelmi tendencia kifejezője és diadalra juttatója lehet : Bethlen Gábornak. Ugyanakkor egyetértek opponensemvel abban, hogy Báthory alakjában ez a törekvés nem mindig az író tudatos törekvése ; hogy Báthory alakjának megformálásánál is valamilyen olyan erő működött közre, mint amit a „realizmus diadalának“ szoktunk nevezni : az író bizonyos mértékig saját szubjektív tendenciáin is túlment az alak megformálásában, mert működtek benne az alkotásnak azok az objektív törvényszerűségei, amelyekre maga Móricz mindig oly szívesen hivatkozott : az ti., hogy miután életre keltette magában az alakot, az nem engedelmeskedik többé az alkotó akaratának, hanem egyre inkább saját, szuverén törvényű életét kívánja élni, ki akarja és ki tudja élni a végletekig azokat a latens tendenciákat, amelyek életre hívták. Ezt valóban jobban ki kell domborítanom a mű magyarázatában — erről nem kis mértékben ez a vita győzött meg.

Opponensem a *Tündérkert* értékeléséről mondott végkövetkeztetéseiben lényegében azt állítja, hogy az a kritika, amely a Báthory—Bethlen ellentét-

párban megnyilatkozik. kételű volt: Báthory alakja ugyanakkor vágott a feudális úri osztályok ellenforradalma felé, amikor a nagy álmodók csinálta forradalmak ellen is. S ennek megfelelőjeként Bethlen alakja nemcsak a józan építőmunka, hanem a megalkuvó reformista út is. Ez a felfogása egy lépéssel közelít az én felfogásom felé: korábban csak azt ismerte el, hogy Báthory alakja a forradalmi út kifejezése, ezen keresztül Móricz forradalom utáni megtorpanása nyilatkozik meg. Most már kettőséget enged meg az alakban: a forradalmi út és az ellenforradalmi út kritikája *egyszerre* Báthory alakja, az ő felfogása szerint. Elfogadható-e ez?

Korábbi értelmezését azzal utasítottam el, hogy Móriczról, akiről tudjuk, hogy a forradalomhoz sem szóban, sem írásban soha hűtlenné nem lett, ha nem is nagyon hitt egy forradalmi kibontakozás lehetőségében, erről a Móriczról elhihetetlen, hogy — ha bármilyen súlyos sérülése volt is a forradalom bukása — ennyire szembefordult volna azzal, s hogy képes lett volna mindazt az esztelen kártevést, öncélú pusztítást, amit Báthory alakjára halmoz, áttételesen a forradalomnak tulajdonítani. Ez a forradalom megrágalmazása lett volna, amelyre Móricz sohasem volt képes, és jól tudjuk, hogy az ő prózájára is állott az, amit Ady a maga költészetéről mondott éppen Móricz Zsigmondnak: „Én-fajta versekben az ember nem kertel“ . . .

KIRÁLY ISTVÁN látszólag az én felfogásomnak tesz koncessziót újabb magyarázatával, azonban megítélésem szerint ez a magyarázat még veszedelmesebb, mint a korábbi volt. Ha Báthoryt mint a forradalmi út dezilluzionált kritikáját fognók fel, ez ugyan igen súlyos szépséghibája lenne Móricz fejlődésének, nagy megtorpanása lenne az embernek és a művésznek egyránt, de erről az álláspontonról lenne még mindig út tovább, előre; elképzelhető lenne saját álláspontjának újabb revíziója, újabb közeledés a forradalmi állásponthez. Mint mondtam, erre a felfogásra nincsen szükség, ezt a magyarázatot nem teszi szükségessé és nem indokolja semmi.

Ha azonban azt az álláspontot foglaljuk el, hogy Móricz a forradalmi és ellenforradalmi utat *egyszerre* jeleníti meg és kritizálja Báthory alakjában, ezzel véleményem szerint szinte megrágalmazzuk Móricz Zsigmondot. Opponensem ugyan „a nagy álmodók csinálta forradalmak“ -ról beszél, de nem lehet kétséges, hogy Móricz esetében és 1921-ben ez mást nem jelenthet, mint a vereséget szenvedett proletárforradalmat. Ha Móricz ekkor egy alakban tudta volna látni és megjeleníteni a forradalmat és ellenforradalmat, akkor valójában, belülről egyenlőségjelet tett volna két egymással tökéletesen ellentétes, sőt ellenséges, egymást tagadó és megsemmisítő elv közé; ha ő Báthory alakjában egyszerre bírálta volna „a feudális úri osztályok ellenforradalmát“ és „a nagy álmodók csinálta forradalmakat“, akkor valójában ebben az időben Móricz hitetlen, kiégett lelkű, végzetesen cinikus ember lett volna, aki már nem hisz a népben, nem hisz a fejlődésben, nem hisz abban, hogy a magyar nép végül is eljut saját boldog életéhez, végül meg fogja találni azt a társadalmi

és állami berendezkedési formát, amely nem sárbatiprója, hanem boldogságának emelője lesz. Ez a felfogás valóban élt abban az időben — s mondjuk meg, ha szűkebb keretek között, de él ma is. Jellemző a burzsoázia és a burzsoázia uszályában kullogó értelmiség liberális szárnyára — azokra az emberekre, akik állandóan a „humánus eszményekről“ fecsegnek, de akik mindent megtesznek a humánus elveinek igazi érvényrejuttatása, a szocializmus győzelme ellen. Móricz szerencsére soha ezen a nézetten nem volt; de ha csak átmenetileg is ezt a hitetlen, cinikus álláspontot foglalta volna el, ez valóban kritikai realizmusa kibontakozásának áthághatatlan korlátja lett volna, mert eltántorította volna mindenféle társadalmi, politikai harcától, mert megakadályozta volna, hogy bármiben is higgyen. Az a Móricz, aki egyenlőségjelet tesz 1921-ben a forradalom és ellenforradalom közé, nem harcolhat már társadalmi síkon semmiért, azt már legfeljebb pszichológiai problémák — s rövidesen csak a pszichológiai különségek, aberrációk — érdekelhették volna, s ez valóban művészetének végleges kátyubajutását jelentette volna. Móricz azonban nem ez az ember volt. S hogy nem ez volt, bizonyítják e korból való lírai költeményei, amelyekben szinte teljesen leplezetlenül beszél a forradalomhoz és ellenforradalomhoz való viszonyáról, bizonyítja maga a *Tündérbert* s az egész *Erdély*, bizonyítja egész további életútja, alkotói, művészi fejlődése, s nem utolsó sorban bizonyítja az, hogyan fogadták a regény megjelenésekor a forradalmi értelmiség tagjai a művet, hogyan értelmezték Báthory alakját. Erre értékes tanúsággal bírunk: Gergely Sándor elvtárs egy, a moszkvai „Uj Hang“ 1940 decemberi számában megjelent vitacikkében világosan ír arról, hogy ezek a körök a mű megjelenésével egyidőben Báthoryban „az ellenforradalom vandál szörnyűségének a kritikáját“ ismerték fel és üdvözlözték.

V

Opponensem észrevételeinek jelentős része azzal foglalkozik, hogyan látja művem Móricz Zsigmond népiségét, illetve e téren milyen hibákat követtem el. Legyen szabad először a részletekkel foglalkoznom, hogy azután térhessek rá a kérdés egészére.

1. Bevezetésül lényegében azt mondotta, hogy az orosz irodalom mellett áll a magyar irodalom népisége, amely messze meghaladja a nyugati irodalmak népközelségét, mert a szép népi jellemek megrajzolásában sokkal gazdagabb és sokrétűbb, mint azok. A mi íróink általában véve közelebb éltek mindig a néphez, mint a nyugatiak. Ez a gondolat kétségtelenül tetszetős, hiszen nemzeti büszkeségünkre apellál, s melyikünknek nem esik jól, ha nemzetünket valamiben kiválni látja?

Azonban itt a nemzeti büszkeség mellett egy fontos elvi kérdéstről van szó. Igaz-e az a tétel, amelyet KIRÁLY ISTVÁN felállított? Az én megítélésem szerint nem igaz, nem lehet igaz. Kétségtelen, hogy a 19—20. századi magyar

prózairodalom számos feltűnően hasonló jellemvonást mutat a 19. század orosz irodalmával, ugyanakkor amikor egészében természetesen mögötte is marad — amint ezt opponensem igen helyesen kifejtette. Ezek közül kiemelkedik az, amit atmoszférikus hasonlóságnak neveznék: valamilyen mély azonosság van a magyar s az orosz irodalom alakjai és szituációi között. Ez a mélyebb hasonlóság különben a legtöbb európai népi demokrácia e korszakbeli irodalmában megtalálható. Ez az atmoszférikus hasonlóság a hasonló társadalmi viszonyok következménye: mindezek az irodalmak iparilag fejletlen, vidéki jellegű országokban keletkeztek, amelyekre súlyos teherként nehezdedtek a feudalizmus maradványai, amelyeknek társadalmában az elnyomott, kisemmizett parasztság számbelileg döntő elem. A népiség, a népközelség ezekben az irodalmakban egyet jelentett a parasztsággal való azonossággal, a parasztsághoz való közelséggel, mert nem is jelenthetett mást.

De vajjon azon az alapon, hogy a népiség, a népközelség Oroszországban és nálunk ezt jelentette, szabad-e a népiség fogalmát leszűkíteni erre, s megtagadni a népi jelzőt a nagy nyugati realistáktól? Nem jelenti-e ez azt, hogy a nép fogalmát leszűkítjük a parasztság fogalmára? Azt hiszem, nem kell részleteznem, hogy ez milyen elvi és gyakorlati következményekkel járhat. Valóban, van valamelyes mélyebb hasonlóság Gogol és Mikszáth, Tolsztoj és Móricz között; de egyikük nagyságából sem veszünk el, ha azt a népi jelleget, amelyet felismerünk bennük s kielemezzük műveikből, nem tagadjuk meg Balzactól, Stendhaltól, Dickenstől, Thackeraytól. Persze, az ő népiségük más jellegű, mert más az a társadalmi talaj, amelyen fakad. Más a mi íróink világa, mint az ő regényeikben megrajzolt világ, de levonhatjuk-e ebből azt a következtetést, hogy a „Twist Olivér“ vagy az „Elveszett illuziók“, a „Vörös és fekete“ vagy a „Hiúság yására“ kevésbé színes, kevésbé emberi világ, mint Jókai, Mikszáth vagy Móricz világa? Hogy Dickens és Balzac, Stendhal és Thackeray kevésbé a nép szemével látnak, szívével éreznek? Még egy, ebből a szempontból annyira vitatható írónál, mint Flaubert, sem tudnám kimondani ezt. Elég az emberi forráságában annyira megrázó elbeszélésére gondolni, mint az „Un coeur simple“ vagy Catherine Leroux, az öreg francia agrárproletár-asszony portréjára a „Madame Bovary“-ban, hogy belássuk: igazán nagy, mélyen realista alkotás a néptől távol, a népben való hit nélkül nem lehetséges, nem jöhet létre.

Persze, az egyes korok, országok és nemzetek sajátos viszonyai szerint népen és népközelségen nyilván mást és mást kell értenünk; azonban akár Dickens nagyvárosi plebejus-rétegekre támaszkodó művészete, akár Romain Rolland antifasiszta plebejussága, ha egészen más bázisra támaszkodik is gyökerében, mint mondjuk Móricz Zsigmond paraszti gyökerű népisége — az én véleményem szerint nem jelent kisebb, vagy szűkebb népi bázist.

2. Visszatérve szorosabban Móricz népiségének kérdésére, KIRÁLY elvtárs nem ért egyet Móricz korai idilljeinek, a *Harmatos rózsának* és a *Kerek*

Ferkónak a tárgyalásával. Ugy látja, hogy „szinte maradéktalanul“ elutasítom mind a kettőt. Szerintem ez az ítélet nem igazságos. Mind a kettőben kiemelem a tiszta, szép, emberi érzelmek találó és mély rajzát, amely számunkra ma is élvezetessé teszi ezeket a műveket. Igaz viszont, hogy többet is számon kérek tőlük, s erre a nagyobb számonkérésre kényszerít a művek saját, belső problematikája, de kényszerít az is, hogy megmutathassam azt a fejlődési utat, amelyet — a *Harmatos rózsától* a *Pillangóig*, vagy éppen a *Rózsa Sándorig* — Móricz maga ezen az úton megjárta. Készséggel elismerem, hogy szükséges még megerősíteni művemben azokat a részeket, amelyek éppen e regények idilli oldalával foglalkoznak; azonban amit a művek korlátairól mondtam, azokat ma is állom — s nem felel meg a valóságnak, hogy bármelyiken is a népi nyomor rajzát kértem volna számon. A *Harmatos rózsában* — amelyet Móricz korai művei között sem tartok elsőrendű jelentőségűnek, s ezért nem tárgyaltam különösebb részletességgel — valóban hiányoltam a társadalom akár vázlatos, de valóságos rajzát. Ismétlem: a szerelem rajza valóságos, és igaz a regényben, hiszen ez Móricz és felesége szerelmének alig-alig travesztált története. Éppen a travesztálás gyöngéi keltenek hiányérzetet, mert ekkor még a saját hangját, módszerét próbálgató író nem tudja kellő biztonsággal megadni az érzelmek társadalmi színezetét s ez különösen férfihősének a helyenkénti laposságát, hamisságát eredményezi. Igaz az is, hogy a *Kerek Ferkó*-val elsősorban központi hőse szempontjából foglalkoztam, hiszen ennek az alaknak perspektivikusan hatalmas jelentősége van Móricz életművében: ezernyi változaton át egészen Kopjássig húzódik, csak ekkor égnék ki az íróból azok a makacs illúziók, amelyek Kerek Ferkót születték, s a vele rokon alakokat oly hosszú ideig éltették.

3. A *Jáklya* kérdéséről már más összefüggésben szóltam; de nem tartom indokoltnak azt a szemrehányást, amelyet opponensem a *Szegény emberek* s *A boldog ember* kapcsán tesz. Igaz, a *Szegény embereket* nem a népi jellem szépsége, hanem az eszmei tartalom és az azt kifejező forma egysége szempontjából elemzem — de ezt feltétlenül helyesnek tartom, mert ez talán Móricz művei között a leginkább alkalmas arra, hogy ennek bizonyítását végrehajtsuk, s megmutassuk azt, hogyan áll téma, szerkezet, jellemábrázolás, mesebonyolítás az eszmei mondanivaló kifejtésének szolgálatában, s hogyan válik ezek egységén keresztül valóban egy adott kort tipikusan kifejező remekké ez a nem is nagyon hosszú elbeszélés. Ez a főszempontom, de ezen belül a jellemet, s a *Szegény emberek* hőisében megnyilatkozó szép népi jellemet nem hanyagolom el; azt hiszem a mű tárgyalását siklatnám rossz vágányokra, ha az előbb mondtak kárára a jellem kiválóságait taglalnám.

Ugyanez a szemrehányás talán jogosabban illet meg *A boldog ember* Joó Györgye kapcsán, bár ott sem marad említetlenül — sőt éppen jellemének tipikusságáról és szerelmeinek tipikusságáról két helyütt is beszélek, nem is röviden. De kétségtelen, hogy Joó György olyan remekbe sikerült alakja a

magyar irodalomnak, hogy az elmondottnál több szót is érdemelt volna. Ugyanakkor azonban eljárásom megértése érdekében kénytelen vagyok hivatkozni a monográfia bizonyos belső szabályaira. Ha a fejlődés vonalát akartam megrajzolni Móricz életművében — mint ahogy azt akartam — akkor ez kellett vezessen *A boldog emberről* szóló részlet megírásában is; s ezért mind a jellemformálás, mind pedig az eszmei mondanivaló terén elsősorban azokat a jegyeket kellett kiemelnem, amelyek a megírásakor különösen jellemzőek Móriczra, s amelyeknek fejlődését láthatjuk a könyv további folyamán.

4. Hasonló okokból marasztal el KIRÁLY ISTVÁN az *Árvácskával* és a *Rózsa Sándorral* kapcsolatosan. Ezt az elmarasztalást igaztalannak érzem. Nem szeretnék hosszas részeket idézni dolgozatomból, azonban meg kell jegyeztem, hogy mindkét alaknál a népi jellem egyénített típusainak zseniálisan kiválasztott és megformált jegyeit emelem ki, a magam elemzésének is ez a tengelye és lényege. Ugyanakkor lehetséges, hogy nem kap elég hangsúlyt az *Árvácska* elemzésében az, hogy annak a lehangoltságnak, kiuttalanságának, pesszimizmusnak, amely a regényből árad, pozitív előjele van: ezen keresztül a nép szemével látva mond Móricz ítéletet az akkor őt körülvevő fasiszta világ felett, s ezzel hatásosabban járul hozzá ennek a világnak a megváltoztatásához, mint ezernyi reformgondolatával, amelyekbe annak idején annyi reményét helyezte. Ezt feltétlenül még fokozottabban kell hangsúlyoznom művem végleges változatában.

Ugyanakkor, amikor egyetértek opponensemvel abban, hogy a *Rózsa Sándor* a népi hőségnek modern irodalmunkban példátlanul álló magas foka, hadd tegyem hozzá: ennek elemeit igyekeztem Rózsa Sándor jellemének vizsgálata kapcsán tisztázni. De nem tudom elfogadni azt, hogy a két könyv zárómozanata — az, hogy Rózsa Sándor előbb az égő Szegedről, majd a diadalmámborban úszó Szegedről elviszi lován a csúnya lányt, illetve Selyem Katát, — hogy ez „nagyszerű dolog“, s hogy a nép halhatatlanságának és legyőzhetetlenségének a szimbóluma. Ebben a kérdésben kitartok a könyvemben kifejtett álláspontom mellett: ez a látszólag optimista befejezés valójában mélyen kiábrándult vég, ez a „Kelet Népe“ kiábrándult Móricz Zsigmondjának a hangja, aki állandóan a nép erejébe vetett optimista hit és minden akciót kísérő kiábrándult pesszimizmusa között hánykolódik. Az egész regény az optimista alkotása — de a véget a pesszimista oldotta meg.

Móricznak nincs szüksége arra, hogy szemlélete korlátait, művészete gyöngéit elkendőzzük, hogy a „népdalok lelke“ kedvéért hallgassunk azokról az éppen nem előremutató vonásairól, amelyek műveiben hol itt, hol ott bukkannak fel. Ezeket kimutatni feladatommak éreztem, s feladatommak érzem ma is: éppen azzal szolgálom a magyar irodalom ügyét, ha nem csinállok Móriczból mítikus héroszt, hanem emberi és művészi valóságában ábrázolom: így is olyan súllyal billen a mérleg az ő javára, mint egyetlen más prózaíróknál sem.

5. KIRÁLY ISTVÁN szerint én csak a kritikai realizmust látom a *Légy jó mindhalálíggal*ban, holott lírikus volt itt prózában. Sajnos, saját szövegem ismeretében, nem értem a köztünk lévő vitát. Hiszen egész elemzésem kiindulópontja az a lírai mondanivaló, amelyet Móricz elrejtett a regényben, az a szubjektív sérelem, amelynek objektiválásává lett az alkotás. Opponensem azt állítja, hogy szerintem a regény főproblémája az, hogyan ütközik össze az idealizmus a való világgal; ugyanakkor én magam — bár valóban utalok erre a problémára is, amely szintén megjelenik a regényben — a következőket írom: „A regény belső eseménysora joggal redukálható... a külvilág és Nyilas Misi küzdelmére a körül a kérdés körül, hogy kihez lesz hű Misi: apjához-e, vagy a kollégiumhoz? Más szavakkal: a néphez-e, vagy az uralgó osztályhoz?” S lényegében ebből a szempontból vizsgálom mindvégig ezt a regényt. Mi más ez, mint éppen Móricz népiségének, néphez való hűségének a feltárása? Miben nyilatkozik meg e regényben Móricz népisége, ha nem éppen abban, hogy ezt tette a regény alapkonfliktusává?

Persze, keresem és bőséggel meg is találok a kritikai elemeket a regényben. Erre természetesen vitt saját, már korábban bővebben kifejtett módszerem; de vitt erre maga a regény valósága is. Kihagyni a regény kritikai elemeit annyit jelent, mint önkényesen megcsonkítani a regényt, Móricz szándékát magát. Opponensem maga mondja, hogy Móricz kritikai realista volt egész pályája során. Ez megnyilatkozik idilljeiben csakúgy, mint lírai regényében. Móricznál a kritika és idill, kritika és líra mindig összefonódva jelennek meg, s akármelyiket is letagadni a másik hangsúlyozása érdekében egyet jelent a móriczi mű elszegényítésével, sematizálásával. Sőt: a *Légy jó mindhalálíggal* egyszerűen nem tárgyalható a regény kritikai elemének nemcsak említése, de hangsúlyozása nélkül. Még a lírája sem tárgyalható, mert mint minden igazi kritikai realistánál, Móricznál is az író szubjektív lírai mondanivalója a legvilágosabban, a legtisztábban éppen társadalomkritikájában jut kifejezésre. Van-e líraibb része a regénynek, mint a tanári vizsgálat, s van-e része, ahol az író társadalomkritikája élesebb, kegyetlenebb?

Éppen azért, mert a *Légy jó mindhalálíggal*ban is együtt jelenik meg a líra és a kritika, tartom bizonyos mértékig elhibázottnak a regény befejezését. A regény világa kemény és éles leszámolás azzal a társadalommal amelyet ábrázol, s rajta keresztül azzal, amely ihlette: a századvég úri társadalmával csakúgy, mint az ellenforradalom világával. A regény vége azonban ezt a leszámolást könnyes megbocsátásban oldja fel: nem az anya igaz és meghatározó szavát hibáztatom én ebben a végben, hanem a „légy jó mindhalálíggal” hatalmas gondolata mögött meghúzódó megbocsátást, amellyel az író a János urak, a Bella kisasszonyok, a hercegnék és a tanári kar felé fordul. Ha a regényben ezt nem vesszük észre, akkor éppen azt az elemet nem látjuk meg, amely a legjobban bizonyítja Móricz ekorbeli megtorpanását, belső válságát — azt, amit más összefüggésben éppen opponensem kér rajtam számon.

6. Más összefüggésben emeli ki s hibáztatja KIRÁLY ISTVÁN azt, ahogyan dolgozatom Móricz és a szocialista realizmus viszonyának kérdését tárgyalja. E téren elismerem: fogalmazásaim nem a legszerencsésebbek, adnak lehetőséget a félreértésre és túlzott következtetések levonására. De szükségesnek tartom itt is tisztázni a magam álláspontját.

Teljesen egyetértek azzal, hogy a szocialista realizmus a múlt irodalmának mindkét ágazatát folytatja, s egységbe ötvözve kiteljesíti: a valóságot könyörtelenül látó realista irodalmat csakúgy, mint a hősteremtő romantikus hagyományt. Ha én mégis elsősorban a móríci népi hősteremtést emeltem ki, mint a szocialista realizmus előfutárát, azt azért tettem, mert úgy gondoltam — amit egyéb helyen különben opponensem is elismer, ha negatív előjellel is — hogy a könyörtelen realista látás klasszikusát mindvégig sikerült tisztán és világosan bemutatnom, s a mű egésze magában hordozza az ebből levonható tanulságokat. A népi hősteremtés módszereit pedig különösen fel kell mutatnunk, mert mai irodalmunk éppen ezen a téren botladozik legtöbbször, s meggyőződésem, hogy a móríci hagyomány e téren is sok segítséget nyújthat — természetesen csak mélyen elsajátítva, s nem közönségesen másolva.

Mint mondtam, fogalmazásomban nem egy helyütt több pontosságra van szükség. Az opponensem által idézett részek is mutatták, hogy e kérdésről általában képek segítségével próbáltam kifejezni a gondolataimat. Azt írtam, hogy „ajtót nyitott“, „eljutott a szocialista realizmus küszöbére“. Azt akartam kifejezni ezzel, hogy aki a küszöbre jutott, az a legközelebb jutott a szobához, amennyire csak kívülről lehetséges, de be a szobába még nem lépett. Valóban úgy gondolom: Móricz Zsigmond a legközelebb jutott ahhoz, hogy a szocialista realizmust befogadhassa, amennyire csak ez a kritikai realizmuson belül lehetséges — de a kritikai realizmusból *ki*, vagy a szocialista realizmusba *be* nem lépett soha.

7. Ha túlnyomórészt nem fogadhattam el KIRÁLY ISTVÁN részleteszrevételeit Móricz népiségének művemben való tükrözésével kapcsolatosan, akkor nem fogadhatom el összefoglaló megállapítását sem. Szerinte „nem értem eléggé Móricz Zsigmond népiségét“, nem látom eléggé, hogy „kevés író van, aki annyira közel élt volna a néphez, annyira belülről ismerte volna a népet, s annyira hitt volna a népben, mint ő.“ Ha ez így volna, ha ez igaz volna, akkor lényegében, alapjában helytelen vonalakon mozogna a munkám, akkor az nem érdemelné meg, hogy kandidátusi dolgozatként elfogadják. Móricczal foglalkozni, s nem érteni, nem látni népközelségét, regényeit elemezni, s nem ismerni fel azt, mennyire belülről ismeri a népet, végigkísérni élete útját, s nem látni olthatatlan hitét a népben — ez nem más, mint szellemi vakság, amely eleve alkalmatlanná tesz bárkit arra, hogy Móriczról bármi érvényeset is leírjon. Ha van munkámnak állandóan vissza-visszatérő vezérlő gondolata, ha van elvi vonala, akkor az éppen Móricz és a nép viszonya, az az eltéphetetlen

kapocs, amely Móriczot a néphez fűzte, s amelynek mind szorosabbá tételén ő maga is állandóan, tudatosan munkálkodott. Ezt mindvégig kiemeltem témám tárgyalása közben, s ennek szenteltem a zárófejezet jelentős részét.

VI

Befejezésül szeretném megköszönni még egyszer opponenseimnek alapos munkájukat és azokat az elismerő szavakat, amelyek kíséretében dolgozatomat kandidátusi fokozatra javasolták. Bíráló megjegyzéseikből sokat tanultam, s remélem sokat fogok még érvényesíteni tudni belőlük munkám végleges szövegén ; azok a megjegyzéseik, amelyekkel nem értek egyet, szintén nagy hasznomra voltak, mert hozzásegítettek saját gondolataim, állásfoglalásom tisztázásához, világosabb kifejtéséhez. Válaszomban talán a nálunk megszokottnál nem egyszer élesebb hangot ütöttem meg. Ezt szándékosan tettem, mert itt most az volt a feladatom, hogy megvédjem munkámat, abban kifejtett nézeteimet. Egyben meg vagyok győződve arról, hogy az elvi problémák világos, éles felvetése, amint azt opponenseim tették, s az ugyanolyan világosságra és elvi élességre való törekvés a magam részéről csak elősegítheti azt, hogy ennek nyomán valóban tisztázó vita induljon.

ERDŐDI JÓZSEF :

„AZ ALANY ÉS ÁLLÍTMÁNY EGYEZTETÉSE, VALAMINT
A PLURALITÁS KÉRDÉSE A MARI NYELV TÖRTÉNETI
MONDATTANÁBAN”

C. Kandidátusi Disszertációjának vitája

KÁLMÁN BÉLA opponensi véleménye :

A finnugor történeti mondattan eddig elég kézenfekvő okokból nem részesült kellő vizsgálatban. A finnugor nyelvek szétválása már évezredek óta megtörtént, és noha számos közös mondattani vonás mutatható ki közöttük, a rendszeres összehasonlítás nem alakulhatott ki, mert hiányzott az egyes finnugor nyelvek történeti mondattana, sőt általában történeti nyelvtana. A finnugor nyelveknek ugyanis a magyar, a finn, az észt és a komi kivételével hiányoznak a nyelvtörténet szempontjából olyan fontos régi nyelvmelékei.

Tudjuk, hogy a magyarban az első szórványemlékek a IX. századból, a szövegemlékek meg csak jóval később, a Halotti Beszéddel jelentkeznek. Ezek a finnugor nyelvek legrégebbi szórvány-, illetve szövegemlékei. A komi nyelvnek Permi Szent István óta (XIV. sz.) vannak nem túlságosan terjedelmes, de a nyelvtörténet szempontjából rendkívül fontos emlékei (vö. LITKIN, *Drevneperszkij jazik*, Moszkva, 1952). Finn és észt szórványemlékek a XIII., szövegemlékek pedig a XVI. századtól kezdve ismeretesek.

Sokkal rosszabbul állunk a többi finnugor nyelv emlékeivel. Így a mari nyelvből is tudtommal a XVIII. sz. előttről nem rendelkezünk még szórványemlékekkel sem. STRAHLEMBERG a számneveken kívül nem jegyzett fel jelentősebb mennyiségű mari szót, följegyzései elég hibásak is, és mivel nem mondatokban jegyezte föl anyagát, mondattani kutatásra nem használható föl. Nem értem azonban hogy miért hagyta figyelmen kívül a szerző az 1775-ben névtelenül megjelent mari nyelvtant, amelyről ZSIRAI tesz említést (Fgr. Rok. 252), vagy ha ez nem volt számára elérhető, CASTRÉN nyelvtani vázlatát 1845-ből (vö. i. h. 251, 512). Ezekből — ha mást nem — a többszám jelét és néhány példamondatot meríthetett volna. Anyagát így REGULY 1846-ban följegyzett példamondatain kezdve kíséri végig a mai állapotig, természetesen tekintetbe véve az azóta megjelent szövegeket és nyelvtanokat. Mondattani példáinak zömét BEKE rendkívül gazdag és számos nyelvjárásra kiterjedő kéziratot anyagából merítette.

Dolgozata célját a szerző a következőkben foglalja össze : „Célunk az, hogy a mari történeti mondattan egy kisebb fejezetét kidolgozva mérlegeljük,

milyen lépést jelentett az egységes nemzeti nyelvre (még ha két nyelvre is!) való áttérés a nyelvjárási tarkaság felszámolása útján. Az egységes szabályokba való foglalás nem jelent-e ugyanakkor stilisztikai eszközökben való szegényedést? Beszélhetünk-e egyáltalában történeti mondatanról akkor, amikor a mari nyelvnek csak rövid korszakából állnak emlékek feldolgozás céljából rendelkezésünkre? Mennyiben használhatók fel a mari nyelvjárási emlékek a nyelvtörténeti fejlődés bemutatására? (16)''.

Helyesen vélekedik a szerző abban a tekintetben, hogy valóban lehet történetileg tekinteni a kérdést. PAIS DEZSŐ megfogalmazása szerint: „Nyelvemlék minden írásos feljegyzés, amely a múlt nyelvi megnyilvánulásait rögzíti meg, tekintet nélkül tárgyára és céljára” (MNY. XLV, 310). A továbbiakban PAIS kifejti, hogy a nyelvemlékek korhatára nem kötött, így a XIX. századi följegyzések is a múlt nyelvét örökítik meg, tehát ugyancsak nyelvemléknek lehet számítani őket. Természetes azonban, hogy a nyelvemlékek annál bécsesebbek, minél régiebbek. Így tehát joggal támaszkodhatik a mari nyelvtörténeti kutatás REGULY, GENETZ, RAMSTEDT, WICHMANN és BEKE anyagára, szembehelyezve a mai mari irodalmi nyelvvvel már csak azért is, mert a mari nyelvjárások fölött nem volt az Októberi Forradalom előtt egy a nyelvjárásokat átfogó, azok fölé emelkedő irodalmi nyelv.

Helyesen vonja be kutatásaiba a szerző a nyelvjárások-adta tanulságokat, hiszen a nyelvjárások gyakran őrizhetnek ősi nyelvi formákat, vagy egyes nyelvfejlődési tendenciák egy-egy nyelvjárásban következetesebben végbemehetnek, mint az írásbeliség miatt jobban konzerválódó irodalmi nyelvben.

A szerző vitatkozik RAVILÁVAL (22–3) és azt az állítást tulajdonítja neki „mely szerint a mari nyelvben sohasem volt *-t* pluralisjel”. RAVILA az idézett helyen azonban korántsem tesz ilyen kijelentést, hanem csak azt állítja, hogy a többesjel csak az állítmányon mutatkozott, elsősorban „an die Nominalform des Verbs (FUF. XXVII, 96)”. Amivel a szerző RAVILÁT cáfolni óhajtja, hogy t. i. az igeragozás tsz. 3. személyében mutatkozik a *-t* többesjel, azt a szerző éppen RAVILÁTÓL veszi (i. h. 95), aki erre a tényre ugyancsak hivatkozik. Azt sem tartom nagyon szerencsés dolognak, hogy rögtön utána BRUGMANNRA hivatkozik a szerző, egy olyan idézetre, amely RAVILÁNÁL IS ugyanezen a helyen megvan (i. h. 96). Ekkor már legalább utalni kellett volna arra, hogy pontosan ezt a részletet RAVILA is idézi.

A következőkben (23–31) azt próbálja bizonyítani, hogy a *-t* többesjel megvolt eredetileg a mariban is, csak azért tűnt el, mert több funkciója volt, és így egyik (többesszámú) funkciójában újabb tsz. jelek szorították ki. Számos példán mutatja be (31–55) az egyessz. alany ~ tsz. állítmány eseteit, hogy ilyenkor az alany javarészt genus-fogalmat jelöl, ezért állhat egyesszámban. A jóval kisebb számú többessz. alany ~ egyessz. állítmány példa a szerző szerint török hatásra vezethető vissza.

A 3. fejezetben (55–79) az értelmi egyezést fejtegeti, mikor az alany egyessz. nomen collectivum, az állítmány rendszerint többesszámú. Ez az inkongruencia-típus egyes északi orosz nyelvjárásokba is bekerült és fgr. hatással magyarázható. Az irodalmi nyelv az alaki egyezés mellett döntött ilyenkor is. Azt az állítást, hogy az egyeztetés különböző fajtáinak nincs stilisztikai értéke, kissé merésznek tartom egy nem-mari anyanyelvű ember szájából, mint ahogy furcsának találnánk stilisztikai, szóhangulati megállapításokat a magyar nyelvre vonatkozólag nem magyar anyanyelvűtől. SAUVAGEOT *Esquisse de la langue Hongroise* c. művében tesz ugyan finom stilisztikai megfigyeléseket a magyar nyelvre vonatkozólag, de ő egyrészt magyar írók véleményét is gyakran kikérte, másrészt néhány észrevétele túlzott vagy hibás.

A következőkben (80–96) ERDŐDI a különböző mari többesszámképzőkkel foglalkozik, kimutatja eredetüket, elemzi nyelvjárási elterjedésüket és szerepüket az irodalmi nyelvben.

A dolgozat 6. fejezetének a címe: A határozott számnévvvel kifejezett alany és az állítmány egyeztetése (17). Ebben a fejezetben a szerző kissé összezavarja a mondattani fogalmakat. Egy kalap alá veszi a számjelzőt és az alanyt, pedig mindenképpen különbség van a közt mondattani szempontból, hogy „két kuya járt itt” vagy „kettő járt itt” vagy „ketten jártak itt”. Nem fogadhatjuk el mondattani szempontból az ilyen fogalmazást: „alanyként alkalmazott számnév (+ főnév)” (103), mert az alany itt számjelzős főnév. A jelző az alanynak alárendelt mondatrésze marad akkor is, ha kongruencia szempontjából fontosabb a szófaji felosztás. A fejezet tárgyalásmódja így összefolyik. Helyesebb lett volna ilyen fejezetcímet adni: Egyeztetés határozott számnév mellett. Ezen a fejezeten belül lehetett volna tárgyalni a számjelző (v. számnévi jelző) mellett álló jelzett szó egyeztetését (három fiú, tizenkét apostolok), utána az állítmány egyeztetését, ha a számnév mint alany szerepel (kettő jött), a kihagyásos számhatározós alany mellett álló állítmányt (mi ketten jöttünk), végül a számjelzős alany mellett álló állítmány egyeztetését (két ember jött). Így a valóban összetartozó részek nem kerültek volna egymástól távol, és mégis világos különbséget tett volna az egyes mondattani kategóriák között. Maga a logikai levezetés jó. A többesszámú állítmány elhatalmasodásának és az irodalmi nyelvben való uralomra jutásának történetét és okait meggyőzően fejti ki a szerző.

A fenti terminológiai bizonytalanság jut kifejezésre a következő „Határozatlan számnevek alanyként és egyeztetésük az állítmánnyal” c. fejezetben is (115–140), csakhogy itt a határozatlan számnév még állítmányként is állhat. Amikor a magyar irodalmi nyelvben meglehető ingadozást logikai szempontból tárgyalja, azt is megemlíthette volna, hogy ez az ingadozás magyarázható nyelvjárási reminiszcenciákkal is. A magyar nyelvjárások közül ugyanis a palócság és az északkeleti nyelvjáróterület nagy részében

a *sok*, *több* jelzős főnevek rendszeresen többszámúak és így természetesen állítmányuk is többszámú (*sok emberek, több szókat* stb.). Az ilyenféle kongruenciahasználat így nagyon könnyen magyarázható nyelvjárási hatással is. Ugyanakkor ezek a nyelvjárások is a határozott számnévi jelző mellett csak az egyszámot tűrik meg.

A 8. fejezet az egyszámú tagokból álló alany egyeztetése (141–54). A példák elemzése során rámutat arra, hogy a különböző kapcsolásmódok közül melyik mutat különböző jelentésárnyalatot egyeztetéssel, illetőleg egyeztetés nélkül.

Befejezésében (156–60) összegezi eredményeit, és a nemzeti nyelv és nyelvjárások közti viszony fejtegetésével végzi dolgozatát.

A kérdés irodalmát a szerző úgy látom elég jól ismeri. Különösen előnyére válik a dolgozatnak az orosz és a mari nyelvű nyelvtani irodalom ismerete. Az irodalom ismeretéhez csak néhány kisebb megjegyzésem van. A szerző BEKÉnek tulajdonítja azt a megállapítást, hogy a birtokos személyragok tsz. 3. személyének — *šə* ragja tulajdonképpen az egyszsz. — *šə* + fgr. *t* többesjel (23), holott ezt a tényt már BUDENZ is fölismerte NyK. III. 434). Hasonlóképpen LEHTISALONAK tulajdonítja a mari *-la* kollektívképző összevetését a finn *taloloissa*, rekiölítä *lo ~ lö* elemeivel és a md.-*nal* gyűjtőnévképző *l*-jével (85/b, 86), pedig ezeket már WICHMANN is egybevetette (JSFOU. XXX/6, 17), LEHTISALO csak a szelkup adattal bővíti az összevetést.

Részben az irodalomhoz tartozik az a kérdés is, hogy a szerző fölvesz a rövidítések jegyzékébe (3) két olyan munkát, amelyből nem idéz, tehát fölösleges fölvenni. Ezek BA. és BO., tehát Beke Osloban és az Anthropos c. folyóiratban megjelent szövegei. A budapesti szövegkiadásból is csak egy idézetet találtam (147), ezért szintén fölösleges volt rövidítést kreálni.

A fölhasznált irodalom jegyzékébe (161–4) szerintem nem a Melich-*emlékkönyvet* kellett volna fölvenni, hanem ZSIRAINAK az itt megjelent cikkét. MECKELEIN művét is kár volt idézni itt, mert csak egy lapalji jegyzetben hivatkozik rá általában, nem pedig egyes eredményeire.

Ha a finnugor nyelveknek az orosz szókinszben megnyilvánuló hatását akarja irodalmi utalásokkal alátámasztani, akkor elsősorban nem MECKELEIN meglehetősen gyarló és korszerűtlen munkájára és KÁLMÁN BÉLÁNAK új, de csak elég kis területre kiterjeszkedő tanulmányára kellett volna hivatkoznia, hanem elsősorban KALIMÁRA, aki az orosz nyelv finnségi (MSFOU. XLIV), és komi jövevényszavait (FUF. XVIII.) dolgozta fel, és meg lehetett volna még említeni MECKELEIN és KÁLMÁN mellett ITKONEN kisebb tanulmányát az orosz nyelv lapp jövevényszavairól (Suom. Tiedeak. Toim. XXVII).

Az értekezés stílusa jó, könnyen folyó, olvasható, a szerző jól tudja kifejezni gondolatait. Tudományos szaknyelven ír, de írása sohasem fajul tudományos tolvajnyelvvé. A gondolatmenet megszakítása csak egy helyen okoz a megértésben zavart (42–3), és egyszer nem világos az okfejtése a

már korábban említett helyen, ahol a mondattani kategóriákat összekeveri a szófajiakkal (100). Kisebb stiláris botlásai a *rendszeriszisztematizálódássá* szószörnyeteg (39), valamint a birtokviszonynak egy elriasztó torlódása: „Megfontolandó, hogy itt milyen mértékben játszik szerepet az orosz nyelv folyton erősödő befolyása, amely most a szocializmus országában nem esetleges, ösztönös, véletlen hatásnak tudandó be, hanem az orosz nyelvnek, *mint a szocializmus fejlettebb szellemi és anyagi kultúráját hordozója kifejezőjének* tudatos befogadása” (132—3). Anakronizmus „az egykori orosz imperiumba beolvadt erős finnugor népek lakta országok lakosainak nyelvét”-ről beszélni (79), legfeljebb „területet” lehet mondani.

Az apróbb stiláris botlásokat (a névelő helytelen használata stb.) a kéziratban jeleztem.

Rövidítéseiben nem egészen következetes, keveri a magyar és a latin rövidítéseket (loc. cit.) ~ (i. h.), (ibid.). Nem következetes abban sem, hogy a szelkupokat a 21. lapon osztyákszamojédnak, a 85/b lapon pedig szamojédnak (szelkup) nevezi.

Forrásait néhány kivétellel (26, 38, 40) megnevezi. Az említett helyeken azonban éppen véleményeket mutat be, és így jó volna tudni, honnan veszi adatait.

Kisebb hibák, pontatlanságok: *erza* (h. *erzä* 7), *felébe* (h. *fölebe* 13), a műirodalom nem szerencsés kifejezés a szépirodalomra (17), *oštr* (h. *oštr*), *Trocknen* (h. *trocknen* 31), a második mondat fordítása nem pontos (34), egyeztetlen (h. egyeztetetlen 36), *măjē* (h. *măjē* 38), *măjēž* (h. *măjēž* uo.), nyelvben (h. nyelvbe 40), merész általánosítás, hogy REGULY idejében nagy ingadozás volt a mari nyelvben a névszói pluralis használatában, mikor R. csak egyetlen nyelvjárásból végzett följegyzéseket (42), a chanti N. helyett magyar szövegben az *Ű*-t használjuk, mert az „északi” nyelvjárás rövidítése (74), PÁPAI KÁROLY -i-vel írta a nevét (85/b), *rekiöite* (h. *rekiöitü* 86), *pijlak* (h. *pijlak* uo.), a csuvas szó BUDENZNél *sam*, *sem* alakban fordul elő, és csak RAMSTEDTNél *sem* nyílt *ε*-vel (88), a falu jelentésű *erzä* mordvin szó *vele* (nem *vele* 90), *túško* (h. *túško* 98), a 99. lapon GENETZ fordítását nem idézi pontosan, a 102. lapon WICHMANN mari szövegeinek idézetében három helyen a hangsúly-jelzés pontatlan, *en* (h. *den* 141).

Nem helyeselhető a szerzőnek az az eljárása, hogy néhányszor átír egyes példamondatokat és német helyett magyar fordítást ad GENETZ és RAMSTEDT szövegeihez (34, 55, 56, 106, 107, 136, 149, 153, 154).

A gépelt szövegben a szerző a hosszú ékezeteket csak igen mérsékelten javította ki, ami különösen azért zavaró, mert a gépen nemcsak a hosszú *ü*, *ű*, *í*, hanem az *ó* is hiányzik.

Megjegyzéseimet a következőkben foglalhatom össze. ERDŐDI JÓZSEF kandidátusi dolgozata a mari történeti mondattan egy eddig kevésbé kidolgozott fejezetének részletes kifejtése bő történeti (részben kiadatlan) nyelvi

anyagra támaszkodva. A tárgy megválasztása helyes és időszerű, hiszen a finnugor mondattani kutatásokkal eddig még elég kevés tudósnak foglalkozott. A dolgozat értéke még, hogy a nyelvjárási változatok tárgyalásakor állandóan figyelemmel kíséri a nemrégiben kialakult mari irodalmi nyelveket. A kérdésre vonatkozó irodalmat jól ismeri. Az ezen a téren föllelhető kisebb fogyatékoságokra már rámutattam.

Eredményei közül sok eddig is ismert volt, de a szerző érdeme a rendszerezés, a tényeknek a bő anyagon való bemutatása. Állásfoglalása a különböző véleményekkel szemben elég óvatos.

Mindent összevéve ERDŐDI JÓZSEF dolgozatát a szerző eddigi tudományos munkásságát is figyelembe véve alkalmasnak tartom arra, hogy megvédésével a kandidátusi fokozatot elnyerhesse.

HAJDÚ PÉTER opponensi véleménye :

I. A finnugor összehasonlító mondattan szempontjából a mari többeszám használatának a vizsgálata, elsősorban P. RAVILA fejtegetései óta, különös jelentőségű. Tudvalevő, hogy RAVILA „Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen” című értekezésében (FUF. XXVII), és ezt megelőzőleg „Numerusproblemeja” című cikkében (Vir. 1938) a mari nyelv tanúbizonyására építi következtetéseinek, érdekes és sokszor meggyőző elméletének bizonyos részeit.

Ebből a szempontból is örvendetes, hogy ERDŐDI JÓZSEF a mari „pluralitás” kérdését teszi vizsgálat tárgyává, s jogos várakozást kelt az olvasóban, aki azzal a gondolattal veszi kezébe a tanulmányt, hogy RAVILA elméletére további bizonyosságot vagy cáfolatot szerezhet belőle. Előre kell bocsátanom, hogy az olvasónak ezt a várakozását nem elégíti ki a tárgyalásra kerülő munka teljes mértékben.

ERDŐDI disszertációjának az a célja, hogy a mari nyelv múlt századi szövegelemékei és a mai irodalmi nyelv rendelkezésére álló termékei alapján megvizsgálja, milyen változás történt a mari nyelvben az alany és az állítvány számbeli megegyeztetése s általában a többeszám használata területén a mari irodalmi nyelvek kialakítása után.

Kétségtelenül helyes a szerzőnek az a felfogása, hogy — mint a mari nyelv esetében — száz év rendelkezésre álló feljegyzései alapján is lehet történeti szempontból kutatni e száz év nyelvi jelenségeinek változását, kérdéses azonban, hogy az irodalmi nyelvek létezésének néhány évtizedes korszaka okozhatott-e a mondattan területén olyan változásokat, melyek élesen elválasztják ezt a korszakot az előzőtől. Azt hiszem, az ERDŐDI által bemutatott anyag azt bizonyítja, hogy nem. És pedig azért nem — s erre a szerző is céloz (158 l.) —, mert az irodalmi nyelvek nem a semmiből jöttek

létre, hanem a meglevő nyelvjárási hagyományokra épültek. Minthogy pedig a tárgyalt jelenségek az egyes nyelvjárásokban is különböző formákban fordulnak elő, szükségképpen az irodalmi nyelvben is fennmaradtak bizonyos ingadozások.

2. A szerző a Bevezetés után következő fejezetben az egyesszámú alanyt és többesszámú állítmányt tartalmazó mondatokról szól.

Kiindulásképpen megemlíti, hogy RAVILA a *-t* többesjelre vonatkozó ismert elméletének felállításában az ilyen típusú mondatok tanúbizonyságára támaszkodik. ERDŐDI cáfolni akarja RAVILA elméletét, de fáradtsága felesleges, mert félreértette a finn szerző gondolatait. ERDŐDI azt állítja, hogy RAVILA szerint a finnugor alapnyelv korában a többesi *-t* használata „csak az igék kategóriájára szorítkozott”¹ (20. l.). A szerző vitatkozik RAVILÁNAK ezzel az állítólagos tételével és megállapítja, hogy: a többesi *-t* megvan a mari igeragozás 3. személyű alakjaiban (melyek eredetileg participiális alakok, tehát névszói természetűek) és megvan a birtokos személyragozás többes 3. személyében is. E két bizonyíték alapján cáfolja RAVILÁNAK azt az „állítását”, hogy a mariban sosem volt *-t* pluralis-jel (23. l.).²

RAVILA — az ERDŐDI által is idézett helyen (FUF. XXVII, 96) — azonban azt mondja, hogy a *-t* eredetileg csak az állítmányhoz járult („Das Numeruszeichen *-t* ist ursprünglich nur an das Prädikat angefügt worden, an erster Stelle an die Nominalform des Verbs, an den anderen Satzgliedern wurde die Mehrheit ursprünglich nicht mit formalen Mitteln ausgedrückt”). Ebből az is következik, hogy egyrészt RAVILA tökéletesen tisztában van többek közt a mari 3. személyű verbum finitumok eredetileg nomen verbale voltával,³ — másrészt az is következik ebből, ami egyébként RAVILA tanulmányának más helyéből is kiderül, hogy nem tagadja a *-t* többesjel meglétét sem a mariban, sem a finnugor alapnyelvben. Mindössze azt állítja, hogy használati köre szűkebbre szorítkozott, mint ma, s hogy a névszók paradigmájába csak később, a kongruencia kiterjedése és

¹ Én ritkítottam. — H. P.

² A fentiekén kívül azzal is érvel a szerző, hogy a „névszói jelölt többesszám a legtöbb gazdaságilag és társadalmilag elmaradt nép nyelvében is megvan”. Természetesen lehetne idézni „ellenpéldákat” is. Meg lehetne említeni, hogy az indián nyelvekben igen változatos és olykor bonyolult a pluralis képzése. Az aztékok pl. nyolcféleképpen lehet a főnevek többesszámát képezni, és már ez is inkább a másodlagos, késői eredet mellett szól. Megfigyelhető azonban az aztékokban az a jelenség is, hogy e jeleket gyakran nem használják még akkor sem, ha a többesi jelentés teljesen világos (l. WHORF, *The Milpa Alta Dialect of Aztec: Linguistic Structures of Native America*. New-York 1946. 382). A kaliforniai jökuts nyelvekben nem minden névszónak van többesi alakja, de egyébként a pluralis-jel alkalmazása akkor sem kötelező, ha a szónak van többesi alakja. A chukchansi nyelvben pedig a pluralis — mint nyelvtani forma — ismeretlen (l. Sr. NEWMAN, *Yokuts Language of California*. New-York 1944, 205).

³ Vö. még: „In diesem Zusammenhang ist besonders zu betonen, dass die 3. Person Sing. und Plur. des Verbs in allen finnischugrischen Sprachen eine deutliche Nominalform ist...” i. m. 96.

elhatalmasodása útján hatolt be. Egyelőre nem látok okot arra, hogy RAVILÁ-nak ezt a feltevését elvessük. Igaz, hogy a mari birtokos személyragozás többesi 3. személyében is jelentkezik a *-t* „többesjel”, ezt azonban külön vizsgálat tárgyává kellene tenni. Ez a vizsgálat annál inkább szükséges, mert SZINNYEI nem hiszi, hogy a mari birtokos személyragozás többes 3. személyű *-št* ragjában a *-t* többesi funkciójú elem lenne. Ő a mari *-št* ragot egy eredetibb **-šk* alak folytatásának tekinti s nézetének támogatására más finnugor nyelvek plur. 3. személyű birtokos személyragjaira hivatkozik. Ezek közül számunkra talán az a legfontosabb, hogy a mordvin nyelvben a megfelelő személyragnak egyes nyelvjárásokban *-sk* alakja is van (SZINNYEI: *NyK.* XLV, 281—2; l. még BUBRIN: *Историческая грамматика эзянского языка* 46 és a $k > t$ változásra i. m. 33).

Minthogy RAVILA fenti következtetései során elsősorban olyan mari mondatokra hivatkozik, melyeknek alanya egyesszámú, állítmánya pedig többesszámú, ERDŐDI is áttér ezeknek a mondatípusoknak a vizsgálatára.

RAVILÁval egyetértésben megállapítja, hogy a kongruenciánál ősbibb állapotot képvisel az inkongruencia, s így folytatja: „Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az uráli nyelvekben található nem-egyeztetés némely esetének végső okát abban lássuk, hogy az uráli alapnyelv nem ismerte az egyeztetést...” (25 l.). „Formális az az eljárás, amikor feltételezzük, hogy az (uráli) alapnyelv valami mozdulatlan, minden ízében egyforma, nyelvjárási és egyéni... eltérések nélkül való volt” (uo.). Ezzel még egyetérthetünk. ERDŐDINEK azt a következtetését is el lehet fogadni, hogy az uráli alapnyelvben is különböző korszakokat lehet feltételeznünk. Más kérdés azonban az, hogy ezen az általános megállapításon túl képesek vagyunk-e — hacsak hozzávetőlegesen is — meghatározni ezeket a korszakokat. Szerintem nemcsak az uráli, hanem a finnugor alapnyelv korszakokra osztása számunkra pillanatnyilag még megoldhatatlan feladat. Erre természetesen ERDŐDI sem vállalkozik, de megkockáztatja azt a feltevést, hogy a többesszám fogalma és jelzése az igén és a névszón már az uráli alapnyelv (egy késői) korszakában kifejlődött (26. l.). Ezt persze bizonyítani nem lehet.

A szerző szerint: „... a többesszám *-t* jelének oly sok, ma egymástól távoleső uráli nyelvben kimutatható jelenléte arra a feltevésre ösztökél minket, hogy elfogadjuk BUDENZ tételét: ez a jel... finnugor nyelvi-logikai tény” (uo.). Vajjon arra céloz itten ERDŐDI, hogy a *-t* többesjel már az uráli alapnyelvben az *a l a n y t ö b b s é g é t* is jelezte? Hogyan magyarázható akkor az a jelenség, hogy ez a *-t* plur. nom. csak a finnben, lappban. mordvinban és az obiugor nyelvekben maradt meg, míg máshol a legváltozatosabb, önállóan alakult többesjelekkel találkozunk? Minthogy a *-t* plurálisjel finnugor vagy uráli eredetét még RAVILA sem vonta kétségbe, a probléma kizárólag az: *h a s z n á l a t o s v o l t - e a z a l a p n y e l v b e n e z a f o r m á n s a z á l l í t m á n y t ö b b s é g é n e k j e l z é s é n k í v ü l*

az alany többségének kifejezésére is, azaz: megvolt-e a kongruenciának az a fejlett formája, amely egyes finnugor nyelvekben az alany és az állítmány általános megegyeztetésében jut kifejezésre. ERDŐDI erre a feltevésre hajlamos, de nem világos előttünk, hogyan magyarázza akkor a finnugor nyelvekben még a mai napig is gyakori inkongruencia eseteit, a finnugor nyelvek többesképzésének igen tarka képét és általában az inkongruencia ősi voltát, amelyet ő sem von kétségbe.

A szerző csak arra tesz kísérletet, hogy a mari pluralis nominativusi *-t* elveszését magyarázza. Ennek oka szerinte az, hogy a *-t* formánsnak több funkciója volt a mariban: jelölte a többesszámot, a sg. 2. személyű birtokost, és mint ilyennek determináló funkciója is volt (27 l.).

Ez ellen a megokolás ellen mindjárt hivatkozhatunk természetesen arra, hogy ezek a funkciók nem állanak egymással olyan viszonyban, hogy félreértés történhessék a mondaton belül és bármelyikük is veszélyeztetné a másik létét, pl. a *tónon silaïet koyo* „a te erőd nagy” mondatban senki sem értelmezhetné volna a *silaïet* szót pl. nom.-nak, ha lett volna ilyen a mariban. Vagy az *ätät süden* „atyád azt parancsolta volt” mondat első szava csak 2. személyű birtokos személyragos alak lehet, mert ha lett volna egy hipotetikus **ätät* plur. nom., akkor az állítmány többes 3. személyben állana (*südenat*).

Magyarázatának alátámasztására ERDŐDI bizonyos analóg jelenségekre is hivatkozik. De ezek nem teljesen megfelelő, sántító analógiák. Hivatkozik először is arra, hogy a mari 3. személyű birtokos személyrag (*-žš*) determinatív funkcióban is szerepel, s újabban e funkciót alaki szétválás útján már csak *-ž* látja el.⁴ Ez az analógia csak akkor illene ide, ha a többesszám jele és a 2. személyű birtokos személyrag közt alaki különbség fejlődött volna ki. A magyar nyelvből említett példája jobb lenne (*kicsid*, azaz '1. a te kis gyermeked, 2. aprócska [demiñ.]), ez azonban azért nem helyénvaló, mert a deminutív funkció egyes alakokban a mai napig megőrződött. A mariban viszont a nom. plur. *-t*-je nem mutatható ki.

Nem látom tehát bizonyítottnak ERDŐDI felfogását, hogy t. i. a pluralis nominativus *-t*-je a mariban is megvolt.

ERDŐDI elképzelése szerint a *-t* (alanyi) többesjel nem jelentette a többesszám eltűnését (30. l.). A többesszám kifejezhető volt kollektív képzőkkel, helyettesíthették gyűjtőnevek és a genus kifejező főnevek.

E fejezetben olyan példamondatokat sorol fel, amelyeknek alanyai, alakilag egyesszámú főnevek, az azonos egyedek sokaságát, egészét, genusát jelzik. Ezeknek a mondatoknak egy részében egyesszámú, más részében többesszámú állítmányt találunk. Előfordulnak tehát ilyen mondatfűzések:

- a) *a madár repül*,
- b) *a madár repülnek*,

⁴ Nem világos előttem, hogy a mondatfonétikai okból létrejött rövid alak valóban mindig más funkcióban használatos-e.

s mindkét esetben többesi értelemben. Erre vonatkozólag azt a megjegyzést tenném, hogy a genus-kategória elnevezést nem találom megfelelőnek, mert esetleg az individuális (egyesszámi) jelentés hiányának téves képzetét keltetheti: azt, hogy a *madár* szó csak általában a madár genusát jelenti, de nem egy bizonyos meghatározott madarat. RAVILA helyesen fejti ki, hogy: „Es ist meiner Ansicht nach ohne weiteres klar, dass der Mensch Eines von Vielen unterschieden hat, solange er Mensch gewesen ist” (FUF. XXVII, 66). S valószínűbb is, hogy a kezdetleges fokon élő ember előbb ismerte az egyedet és a többséget, mint a genust, a nemet, amely már bizonyos elvonatkoztató, általánosító tevékenység eredményeképpen jött létre. Ennek értelmében helyesebb, ha az ilyen többértelmű (singularis és pluralis értelmű) főneveket indifferens, neutrális alakoknak nevezzük (l. még LEWY, Tsch. Gramm. § 85/1 és § 110/7).

ERDŐDI szerint a „genus-kategória többségként való értelmezése az oka annak, hogy az alanyként, a nem jelölésére alkalmazott főnév után — a többesszámú *-t* jel elvesztével — is következhetett egy bizonyos korban többesszámú állítmányi alak” (33. l.).

De vajjon, ha már az uráli kortól kezdve rendelkezünk e szavakban a pluralis nominativus formánsával, a *-t*-vel, akkor hogyan maradt meg ezeknek az indifferens, neutrális szavaknak többesi jelentése, és egyáltalán feltehető-e a kongruenciáról az inkongruenciára való visszatérés?

A fenti mondattípusok a XIX. században és a XX. század elején el voltak terjedve, de ugyanakkor ismeretes volt a teljes kongruenciát mutató: *a madarak repülnek* típus is. Sőt olyan példákat is idéz ERDŐDI, amelyekben az alany többesszámú az állítmány viszont egyesszámú áll (*a madarak repül*). A singularis-pluralis típusú mondatokat az utóbbi időben — ERDŐDI megfigyelése szerint — inkább pluralis-pluralis típusok váltják fel. A többesszám általánosabb elterjedésében számolnunk kell a szerző szerint az orosz nyelv hatásával is, de nem kizárólag ennek kell tulajdonítanunk, hanem annak is, hogy a többesjelek (szerinte újból való) kifejlődése hozzájárult az indifferens, neutrális értelmű főnevek (szerinte genus-kategória) megrendüléséhez: az egység és a többség nyelvtani jelölése élesebben különült el. Ez érthető állásfoglalás a szerző részéről, de egyben amellet is szól, hogy a *-t* pluralis-jel eredetileg nem volt az alanyon jelezve, mert különben az egység és a többség nyelvtani formákkal történt elhatárolása már régebben megingatta volna a neutrális értelmű főnevek elterjedtségét.

A mai irodalmi nyelvet vizsgálva megállapítja, hogy az irodalmi nyelv normalizálta a régebbi változatos megoldási lehetőségeket: a mari irodalmi nyelvek már csak az egyesszámú alany — egyesszámú állítmány és a többesszámú alany — többesszámú állítmány típusú mondatokat ismerik (53—54. l.). Ez azonban így megfogalmazva kissé félrevezető. V. M. VASZILJEV írja a Mari Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet nyelv- és irodalom-

tudományi osztályának Ученне Записки című sorozatában (I/1, 98), hogy a mari nyelvben gyakran többesszámban jelentkezik az állítmány — egyszámú alany mellett. Pl. *Ынде кас ушкал [sg.] вашке толым [pl.]* 'тепер, вечер, коровы скоро придут', *Ну, йочажат [sg.] пусе улыт [pl.]*... 'Ну, и дети-то, стремительны...'; *Мыйжат [sg.] каши тўнгальна [pl.] гын*... 'Если мы начнем отпрабляться...'

De ezen kívül meg kellene említenie ERDŐDI JÓZSEFnek, hogy többesszámú állítmány szerepel még a következő esetekben:

a) határozott és határozatlan számnévi jelzős, egyszámú alany után: *Кок ен [sg.] корно дене ошкылым [pl.]* 'Két ember az út mentén lépeget' (I. SZMIRNOV—SZOLNCEV—BORISZOV: Марий йылме 1949, 13);

b) társhatározós szerkezetű alany után: *Ана [sg.] Пепр дене [sg.] институтышто туленым [pl.]* 'Anna Péterrel együtt (vagy: A. és P.) intézetben tanul' (l. i. h. és i. m. 21—22);

c) több egyszámú alany után: *Великийь отечественный война годым кужжат [sg.], изижат [sg.], пөрзегге [sg.], үдрамаште [sg.], — чыланат тушманым сенгаш полшеныт [pl.]* 'В Великую Отечественную Войну и большие и малые, мужчины и женщины, — все участвовали в разгроме врага' (VASZILJEV.: i. m. 31).

Mínthogy azonban e típusokról a későbbi fejezetek folyamán szó esik, érthető, hogy e helyütt részletesen nem tárgyalja őket. De legalább utalnia kellett volna arra már előljáróban is, hogy az egyszámú alany többesszámú állítmánnyal való összekapcsolása ilyen esetekben is lehetséges.

3. A fejezettel kapcsolatos kisebb megjegyzéseim:

22 l.: a nyugati nyelvjárásokban az igék pluralis 3. személyének végződése *-βə*, de a létige pluralis 3. személye: *əł̄əts* — állítja a szerző BEKÉRE hivatkozva. BEKE, CserNytan 324. lapján valóban van ilyen nyugati KB. alak. WICHMANN chrestomathiájában azonban KB. *əł̄ə-βe* pluralis 3. személy szerepel (118. l.). Vajjon honnét származik BEKE adata?

38 l.: „Ugyanerre a jelenségre hívja fel E. LEWY is figyelmünket [t. i. a singularis 1. személyű személynév más pluralis 1. személyű használatára — HP.], nem tudva a BEKE tette észrevételéről”. — LEWY tud BEKE megjegyzéséről: „In anderen Dialekten kommt ähnliches auch vor; s. BEKE S. 262. Anm. . .” (LEWY, Tsch. Gramm. 112. l., jegyzet). S itt lehetne még hivatkozni a fent VASZILJEV cikkéből általam közölt irodalmi nyelvi adalékra is.

44 l.: kár, hogy a mondat típusok ingadozásáról készített táblázat nem terjed ki valamennyi nyelvjárásra, és hogy nincs hozzá egy olyan statisztika, amely az előfordulások relatív gyakoriságát tünteti fel.

46 l.: GENETZTől idézi ezt a mondatot: *süan mari-βlak kosojlec kosoj limašet* 'das Hochzeitsgefolge . . . ist ausserordentlich schieläufig geworden'

és így fordítja : „a násznép [pl.] a sandánál is sandább lett[él]’ [Sg. 2. sz.]” Vagyis a *límašet* szót — úgy látszik a fordításból — singularis 2. személyű verbum finitumnak tartja, holott ez a *-maš* képzős nomen verbale determináló értékű singularis 2. személyű birtokos személyraggal ellátott alakja (I. БЕКЕ, Cser. Nytan. 183).

4. A 3. fejezetben („Értelmi egyeztetés”) azokról a mondattípusokról szól, amelyeknek alanya egyesszámban áll, de többséget jelöl (’nép’ stb.), úgy hogy pluralisi állítmányt vonz. Ilyen alanyként szerepelhetnek a *narot*, *kalšak* ’nép’, *jšη* ’ember(ek)’, *urluk* ’nemzetség’, *mariš* ’ember, nép’, *jal* ’falu’, *süan* ’lakodalom’, *βölšak* ’barom’, *kašak* ’csapat’, *βä-təβo-lkš* ’asszonysereg’ szavak. Hozzávehetette volna a szerző még pl. *roda(n)* ’nemzetség’ szót is, melynek ilyen használatára БЕКЕ birszki szövegei mutatnak példát: *ške rodan rodšakššt purat* ’die jungen Leute selbst gehen jeder zu seinem Verwandten hinein’ (Texte z. Rel. d. Osttscher. 735). Kérdéses továbbá, hogy a *jšη*, *mariš*, *βölšak* szókat ide sorolhatjuk-e, hiszen ezeknek egyedi jelentésük is van.

ERDŐDI ezekután megállapítja, hogy a formai egyeztetésre is található példa e szavakkal kapcsolatban: olykor egyesszámú állítmány követi őket, olykor pedig maga az alany is többesbe kerül. Az erre vonatkozó példákat kissé rendszeresebb felsorolásban tárhatta volna elénk.

Megállapítja, hogy e különböző mondatszerkezeteknek stilisztikai vagy jelentéstani értékük nincs, s azért az irodalmi nyelv nem tartotta meg valamennyi változatot: a ’nép’ jelentésű szavakhoz ma már egyesszámú állítmány járul. Anélkül, hogy ezt a megállapítást cáfolnám (hiszen több példa van erre a használatra), megjegyzem, hogy a szó bizonyos kapcsolatokban — amikor nem az emberek többségét, hanem a népek többségét jelzi — többesszámban áll, s természetesen többesi állítmány következik utána. (Pl. *Индоевропейский калык-шамычын кугу группшыкышмт Индийысе ятыр калык-шамыч пурат . . .* ’az indoeurópai népek nagy csoportjába tartoznak a nagyszámú indiai népek’ (I. ИВАНОВ—ДОВРОВ, Географий 124); *Советский Союзышто ильише калык-шамыч чыланат төр праван улым* ’a Szovjetunióban élő népek egyenjogúak . . .’ (uo. 185). Ez legalább jegyzetbe kívánkozna.

E fejezet végén pedig felveti a szerző azt a gondolatot, hogy az oroszban található ’nép’ (singularisi alany)+ pluralisi állítmány szerkezeteket esetleg a finnugor nyelvek hatásának tulajdoníthatjuk. ERDŐDI nem is akarja bizonyítani ezt a gondolatát, nem is lehet, annyira bizonytalan, hiszen tudomásom szerint constructio ad sensum (intellectum) szerkezetek más nyelvekben is előfordulnak, a finnugor nyelvcsaládon kívül is.

E fejezet első része jól áttekinthető, bár hiányoljuk itt is azt, hogy a feldolgozott példamondatok nem terjednek ki valamennyi nyelv-járásra. A formai egyeztetésre vonatkozó részletet áttekinthetőbben kel-

lett volna megszerkeszteni. Először felsorol néhány példát az alaki idomulás-
ra (65—68), majd a következő lapokon (69—70) részben ugyanezt adja
elő ismételve.

A *marij* szót is felsorolja, mint amely mellett többesszámú állítmány
állhat (60—61), de mondatot nem, csak szótári adatot tud rá idézni. E szó
többesi használatára lehetne idézni a *süjgn-marij* 'Hochzeitsleute' kifejezést
is (PAASONEN: MSFOu. LXXVIII, 167), (bár ilyen használatban is szerepel:
süjän-marij-βlak aman pastrenät 'die Hochzeitsleute verfolgen ihn nur weiter'
no. 227), vö. továbbá a következő mondatot: U. *mari*: [sg.] *ko'ššm tuye tojā*
[sg.]: *mu'škēt* [pl.], *o's βuryè-mām tšikta-t* [pl.]... 'Die Tscheremissen
begraben den Toten so : sie waschen [ihn], kleiden [ihn] in ein reines Gewand...'
(WICHMANN: MSFOu. LIX, 47).

A 62. lapon azt írja, hogy RÄSÄNEN szerint a mari *sörmarij* 'Hoch-
zeit' ,... . eredetét tekintve csuvas szó, melynek előtagja egy csuvas **šor(-a)*
ige, jelentése 'versprechen', -*m* képzős névszói alakja, második tagja viszont
az *ar* 'Mann, Leute' szó (Tschuw. Lw. 197). RÄSÄNEN megismétli magya-
rázatát és arra is utal, hogy alaki hasonlóság alapján hathatott rá a mari
'ember, cseremis' szó is (FUF. XXVI, 140.)".

Szükséges erre vonatkozólag megjegyeznünk, hogy : a) RÄSÄNEN nem
a Tschuw. Lw. 197 fejt ki ezt a magyarázatot, hanem a FUF. XXVI, 140
lapján, következésképp az utóbbi helyen nem megismétli magyarázatát,
hanem ott fejt ki először.

b) A csuvas szó jelentése nem 'versprechen' (a mari szó jelenti azt,
mellyel a Tschuw. Lw. 197. lapján egyezteteti), hanem 'sich versöhnen, ver-
loben'.

c) A kiindulópontul szolgáló csuvas szó negyedik elemét, az -*a* 3. sze-
mélyű birtokos személyragot, amelyről RÄSÄNEN i. h. szól, ERDŐDI nem
említi.

A *sörmari* szóval kapcsolatban meg kell emlékeznünk arról, hogy az
nemesak a *kalšk* szóval, hanem egymagában is lehet pluralisi értelmű :
U. *sörmari toleš βi-k tšerkāškā meñ džejaš* 'die Hochzeitsleute gelangen
geradenwegs in die Kirche zur 'Trauung' (WICHMANN: MSFOu. LIX,
44).

Felületesen, nem híven adja vissza ugyanezen a lapon RÄSÄNENnek
a mari *sü-än* 'násznép' szóra vonatkozó fejtegetéseit. Először is nem mondja
meg, hogy RÄSÄNEN ezt a szót is csuvas jövevényszónak tartja. ERDŐDI
szerint RÄSÄNEN a *sü-än* ,... . előtagjában egy 'Hochzeitsfeier, Beschneidungs-
feier' jelentésű szót lát (vö. *toi* 'Gastmahl, Hochzeit', oszm. *doi*), utótagja
gün 'ember, emberek' . . . Így a mari szó etimonja is gyűjtőnév 'Hochzeits-
leute' jelentésben . . ."

RÄSÄNEN szerint azonban a mari szó egy csuvas **tššvan*, **tšujan*
alakból magyarázható. Ehhez a kikövetkeztetett csuvas alakhoz kapcsolja az

oszm. *düğün, düğün* 'Hochzeitsfeier' szót, amely szerinte összetétel: vö. alt. *toi* 'Gastmahl' + török *kün*, oszm. *gün*, csuv. *kon* 'Tag'. Az összetétel jelentése tehát 'Gastmahlstag, Hochzeitstag'. Hozzáfűzi azonban magyarázatához, hogy az utótag lehet az ujj. *kün* 'Leute'-nek megfelelő alak is, s ebben az esetben eredeti 'Hochzeitsleute' jelentéssel kell számolnunk (l. még uő: JSFOu. L/7,5).

5. A 4. fejezet a *-la* és a *lak* többesszámi jelekről szól. Mindkét pluralisjelről elég keveset tudunk eddig, úgy hogy a dolgozat szerzőjének hálásak vagyunk, hogy a rendelkezésére álló anyagot e jelek használatára vonatkozólag közli. Különösen vonatkozik ez a *-la* jelre, melynek inkább képzői, mint többesjeli funkciója volt eddig ismeretes. BUDENZ megemlékezik ugyan arról, hogy van egy *-la* többesjel, de mindössze egy példát említ, s utána csak WICHMANN idézett rá még egy-két új példát az U. nyelvjárásból. ERDŐDI BEKE kéziratos anyaga alapján más nyelvjárásokból is (J., CK.) mutat ki *-la*-val képzett többesi alakokat. A disszertációnak ezt a részét külön ki kell emelnem, mert majdnem teljes egészében újjal egészíti ki e jeleket, illetve kollektív képzőre vonatkozó ismereteinket. A *-la* többesjelet ERDŐDI — az eddigi kutatókkal egyetértésben — a *-la* kollektívumképzővel azonosítja, és helyesen világítja meg a többesjellel válás folyamatát.

Kimutatja, hogy a *-la* + pluralis állítmány kapcsolatában a többség fogalma domborodik ki, a *-la* + singularis állítmány kapcsolatában pedig a több egyedből való összetettség képzete dominál. Helyes megállapítás, hogy ez a gyűjtőnévképző egyes nyelvjárásokban pluralis-jellel fejlődött, illetve volt fejlődőben. Minthogy sajátos szemantikai funkciója volt (rendszerbe, egységbe tartozó tárgyak együttesét jelezte), az irodalmi nyelvben is megmaradt (pl. *онла* 'mellrész' <: *он* 'mell'; *шахматла* 'sakk'). Persze kérdéses — s kár, hogy ERDŐDI erre nem tér ki, — hogy itt a többesi *-la* maradt-e meg vagy a *-la* kollektívumképző (85 a). Kár, hogy irodalmi nyelvi példamondatokat nem idéz, mert csak ilyen alapon lehetne megvizsgálni, valóban többesi funkcióit tölt-e be ma is a mari (erdei-keleti) irodalmi nyelvben.⁵

Természetesen kisebb tévedések ebben a részben is vannak. Pl. a 80. lapon azt olvassuk, hogy „Már REGULY felhívta a figyelmünket mari példamondataiban arra a tényre, hogy van . . . egy *-la* többesszámjel”. REGULY példamondataiban nem szerepel *-la*-val képzett többesi alak. Csak kéziratos jegyzeteiben tesz róla említést, erről pedig BUDENZ tudósította a szakvéleményt.

⁵ Utólag került kezembe az „Орфография марийского литературного языка. Общая для лугово-восточного и горного наречий” című mari helyesírási szabályzat-tervezet (Joškar-Ola, 1953), melyet az 1953-ban Joškar-Olaban rendezett mari nyelvészeti konferencia alkalmából adtak ki kézirat gyanánt. E kiadvány 12. lapján közöltek kiderül, hogy a mezei (erdei) mari nyelvben olykor a *-la* többesjel is használatos (pl. *ялаште* 'в деревнях').

A 86. lap szerint ezt a képzőt a finn *-lo* többesjellel LEHTISALO vetette össze. Előtte azonban már WICHMANNnál is szerepel ez az egyeztetés (JSFOu. XXX/6, 17).

Hiányoljuk, hogy nem említi meg MUNKÁCSI véleményét e jelről (Budenz-Album 241).

A *-lák* többesjelet WICHMANN csak a M. nyelvjárásban ismeri. ERDŐDI — BEKE anyaga alapján — kimutatja az UP.-ben, sőt nyomait az UJ. nyelvjárásban is.

E többesjel eredetére vonatkozólag véleménye eltér az eddigiektől. Elváltasztja a *-bla*, *-blak*⁶ jeltől (bár összetartozásuk elég kézenfekvő feltevése lenne), s a *-lák* többesjelet a török *-laq* pluralis-jel átvételének gondolja. Ezt azzal próbálja valószínűsíteni, hogy ha két mari többesjel a törökből származik, akkor feltehető, hogy a harmadik is onnét ered. Az igaz, hogy a *-šamâłš* valószínűleg csuvas eredetű, de RAMSTEDTnek a *-blak* csuvas eredetére vonatkozó feltevése éppenséggel nem mondható valószínűnek. S véleményem szerint a *-lák* törökből való eredeztetésének is az a hibája, hogy a csuvasban nincsen ilyen többesjel. De különben is a többesjelek kölcsönözgetése egyik nyelvből a másikba nem a leggyakoribb esetek közé tartozik. Éppen a mari nyelv lenne kivétel? Kár viszont, hogy UOTILÁnak a *-blak* magyarázatára vonatkozó fejtegetései jegyzetbe szorultak, s hogy nem mond véleményt róluk a szerző.

6. Külön fejezet foglalkozik a *-mât* többesjellel (5. fejezet). Érdeme, hogy több példát idéz ennek, az eddig szintén kevésbé ismert képzőnek a használatára. Elveti WICHMANN és RAVILA magyarázatait, s azt igyekszik bizonyítani, hogy ez a többesjel az *-at*, *-ât* nyomósító szócskával alakult egy *mâ-* névmástöbblől. Azonban ezen a ponton egy félreértést kell tisztáznunk.

RAVILA a *-mât* alakot egy *mâ-* névmástőnek és a singularis 2. személyű birtokos személyrag determináló funkciójú kapcsolatának magyarázza (FUF. XVII, 105 és Vir. 1938, 293). ERDŐDI szemére hányja RAVILÁnak, hogy nem hoz példát a névmás *t* ragos alakjára, amivel bizonyítaná annak létezését. ERDŐDI felsorol néhány példát (*meam*) kezdetben (93 l.) RAVILA véleményének alátámasztására, pár sorral lejjebb azonban kideríti, hogy ez a *t* tkp. nem is a 2. személyű birtokos személyrag, hanem az *-at*, *-ât* nyomósító szócska. Csakhogy az *-at*, *-ât* a szerzőtől említett esetekben a pluralis 1. személyű személyes névmáshoz járul, s gondolom, hogy RAVILA igen jól ismeri ezeket a mari nyelvi alakulatokat. Hogy nem idézte, annak az oka, hogy ő a *-mât* pluralis-jel nem személyes névmásból magyarázza, hanem

⁶ ERDŐDI JÓZSEF disszertációjának vitáján, téziseinek ismertetésekor — azt mondta, hogy a *-blak* többesjel ma már nem használatos az irodalmi nyelvben. Az előbb idézett „Орфография...” című füzet szabálya szerint az erdei-keleti *-влак* többesjelet kötőjellel kell a névszóhoz kapcsolni, míg a hegyi *-влă* jelet egybe kell írni a névszóval (i. m. 12).

a 'was, etwas' jelentésű *h a t á r o z a t l a n*- vagy *k é r d ő n é v m á s b ó l*, hiszen tanulmányaiban előzőleg nem egy példát említ arra, hogy a 'mi' jelentésű névmás szerepelhet másodlagos pluralis-jelekben.

ERDŐDI tehát a pluralis 1. személyű személyes névmás és az *-at, -ät* nyomósító szócska összetételének magyarázza a *-mät* pluralis-jelet, de egyrészt hangtörténetileg nincs alátámasztva, hogyan vált a *meat* alakból *-mät*, másrészt pedig jelentéstanilag különös, hogy személyes névmás többesjelle válik.

Azt pedig, hogy a többesjel végződésében birtokos személyragot kell látnunk, bizonyítják az olyan példák, amelyekben e jelet birtokos személyrag előzi meg, és azok, amelyekben a *-mät* jel *-št* 3. személyű birtokos személyraggal jelentkezik (*-мѣум*). Pl. KB. *äkä-v-mə(t)* — *to: k mi'enäm* 'ich besuchte deine ältere Schwester und ihre Familie' (szó szerint: nővéredéket), de vö.: *akä·-mät* 'die Schwestern' (l. WICHMANN: FUF. XIV, 92); *акамѣум* (< : *aka*) 'nővéredék', *уаум-мѣум* (< : *уа*) (l. VASZILJEV, Marij muter).

ERDŐDINEK ezekre a példákra is ki kellett volna térnie, mert ezek az ő felfogásával nem magyarázhatók, sőt egyenesen cáfolják azt.

7. A 6. fejezet címe: „A határozott számnévvvel kifejezett alany és az állítmány egyeztetése“, félrevezető. A példák zöme ugyanis a *s z á m n é v i j e l z ő s a l a n y* és az állítmány egyeztetését tárgyalja. Ezeket az eseteket külön kellett volna választani a számnév mint alany és az állítmány egyeztetésétől. A két kategória itt összekeveredik, és különösképpen zavart okoz, hogy a szerző a számnévi jelzős alanyt is sokszor úgy tekinti, mintha a számnév lenne az alany.

Megállapítja, hogy a mari nyelvjárások ezen a téren is tarka képet mutatnak. A mai mari irodalmi nyelvben azonban szerinte az egyesszámú számnévi jelzős alany — egyesszámú állítmány kapcsolata „a kivételek sorába tartozik; SZMIRNOV, SZOLNCEV és BORISZOV nyelvtana szerint csak akkor használatos, ha a számnév nem az alany csoportjába tartozik, hanem az alanynak csak jelzője“ (104 l.). Ez a beállítás megint zavaros. ERDŐDI maga is az egyesszámú számnévi jelzős alany — egyesszámú állítmány kapcsolatára idéz példákat az irodalmi nyelvből, ellenben azt, hogy „ez az egyeztetésmód a kivételek sorába tartozik“ — példákkal nem támasztja alá, csak később (110 l.) említ 3 példát — az ellenkezőjére.

Az irodalmi nyelvben azonban sok példa van a singularis-singularis típusú mondatszerkesztésre, s ha ERDŐDI idéz is a 110. lapon — egy mari nyelvtan alapján — 3 példamondatot a singularis-pluralis típusú mondat-szerkesztésre, ez még nem jelenti azt, hogy ez a norma.

SZMIRNOV, SZOLNCEV és BORISZOV ugyan így nyilatkoznak: „Az alany kifejezhető számnév és egyesszámú levő főnév szókapcsolatával. Az ilyen szókapcsolat alkalmazása esetén az állítmányt többesszámú igealakokkal fejezzük ki“ (l. ERDŐDI 110 l.), de ugyanők ugyanitt azt is mondják: „Ha ilyen

esetekben az állítmány egyesszámban áll, akkor a számnév mellett levő, egyesszámmal kifejezett névszó lesz az alany, a számnév pedig annak jelzője” (l. ERDŐDI 104 l.). Őszintén szólva, nem értem a különbséget a két jelenség között. Az első meghatározást a következő példa világítja meg: „öt vöröskatona [sg.] felderítésre ment(ek) [pl.]“, a másodikat pedig ez: „az úton öt autó [sg.] haladt el [sg.]“. A szerző foglalkozhatott volna azzal, hogy miben lát különbséget a mari nyelv e két mondat típus között, miért van az egyikben egyes-, a másikban többesszámú állítmány. Mindenesetre az itt elmondottak kétségessé teszik, hogy mi az irodalmi nyelv normája, s hogy egyáltalán, van-e ilyen. Úgy látszik ERDŐDI is érzi ezt, mert a 114. lapon már megállapítja, hogy a mari irodalmi nyelvben ingadozás van ezen a téren. s ezzel ellentmond az előzőleg kifejtetteknek.

A 99. lapon azzal összefüggésben, hogy a számnév után a főnév egyesszámban áll, megemlíti ERDŐDI, hogy csak két kivételt talált, mindkettőt GENETZ szövegeiben. (Később a 104. lapon még egyet említ a J. nyelvjárásból). Találomra idézem még BEKE szövegeiből: B. . . . *kum ülüşän patêr-βâlak lüjkâlenot* 'drei ülüşän-Helden . . . beschossen' (Texte z. Rel. d. Osttscher 6.); . . . *kok . . . marij-βâlak . . . mijenot* 'gingen drei Tscheremissen' (uo. 377); *tu kok jen-βâlak . . . šoyulânôt* 'jene zwei Männer kamen . . .' (uo. 383).

A 103. lapon megállapítja, hogy az egyesszámú számnévi jelzős alany — többesszámú állítmány típusú szerkesztés igen ritka a nyelvjárási szövegekben. Pedig nem is olyan ritka, a 108—109. lapokon még meg is toldja példáinak számát egy párral, s ezeket még sokszorozni lehetne. Ezek a példák is bizonyítékai szerintem annak, hogy amikor szükségessé vált a többség jelzése a mondatban, elég volt azt az állítmányon jelezni, s ez vezetett azokhoz a szerkezetekhez, amelyekben már az alany is megkapja a többesjelet.

8. A 6.-hoz hasonlóan a 7. fejezetben is bizonytalanságot látok a nyelvtani kategóriák meghatározásában. A fejezet címe: „Határozatlan számnevek alanyként és egyeztetésük az állítmánnyal“, de részben erről, részben pedig a határozatlan számnévi jelzős alany és az állítmány egyeztetéséről van szó.

Külön-külön tárgyalja az egyeztetés eseteit a legkülönbözőbb határozatlan számnevekkel kapcsolatban. Legbővebben a *tšâla* 'mind' szóval kapcsolatos egyeztetést tárgyalja. A 'mind' azonban szerintem inkább az általános névmások kategóriájába tartozik, nem a számnevekébe. Ez a részlet különben nem elég áttekinthetően kerül tárgyalásra.

Nem értek egyet a szerzővel abban, hogy a 136. lapon így nyilatkozik: „Mi nem ajánlhatjuk a magyar nyelvben a *sok*, *mind*, *több* számnevek után a többesszám használatát . . . , a mari nyelvre is az irodalmi és a nyelvtörténeti hagyomány követése az ajánlandó”.

A mari nyelv esetében nehéz irodalmi hagyományról beszélni, de egyébként sem a mi feladatunk, hogy a mari nyelvhelyesség kérdéséhez hozzászóljunk.

9. A dolgozat utolsóelőtti fejezetében az egyesszámú tagokból álló alany egyeztetését tárgyalja. Ez a fejezet jól tagolt és könnyen áttekinthető. Kisebb aránytalanságok azonban észrevehetőek. Pl. a *den* névutóval kapcsolt alany tárgyalására az eddigiéhez képest igen sok a példa (főleg BEKE és (HENETZ szövegeiből). Megfontolandónak tartom, hogy lehet-e a mari *den-t* kötőszónak nevezni. Ez ugyanis eredetileg névutó, s a *pire den meran* 'a macska és a nyúl' tkp. így értelmezendő: 'a macskával a nyúl'. A kettősség ma is érződik: ha a társhatározói jelleg domborodik ki, az állítmány egyesszámúban van, ha viszont a *den* 'és' kötőszói jellege dominál, többesi állítmányt találunk a mondatban.⁷

Nem értünk egészen egyet a szerzővel a 8. fejezet c) pontját illetően. Itt azokat a mondatokat tárgyalja, amelyeknek alanya névszói összetétel, s elsősorban az összefoglaló összetételekre gondol. Azt hiszem azonban, hogy az olyan kapcsolatok, mint: *ataž-aβaže* 'apja-anyja' = 'szülők'; *kitše-jolžo* 'keze-lába' = 'végtagjai' nem tekinthetők összetételnek, minthogy mindkét tagon felismerhető a birtokos személyrag. A 154. lapon említ ugyan ERDŐDI *ata-aβaže* 'szülei' alakot, amely az összetétel ismérveinek már jobban megfelel, de ezt a példát nem mondatban találjuk. Az ilyen esetekben az állítmány — minthogy az alanyok egységet foglalnak egybe — egyesszámú, s ERDŐDI csak egy példát tud, melyben többesszámú az állítmány. Azt hiszem, hogy ha jobban utánajár, még találhatott volna példát erre a jelenségre, vö. KB. *βara läktät odərən ütäže äβäže ši-läkšškä* 'Aztán a leány atyja-anyja jön ki az emelvényre; danu kommen die Eltern das Mädchens hinaus, gehen auf das Gestell' (BEKE, A cseremiszek (marik) népkölt. 68); *a tšat aβat 'jörä!*' *mänät* 'Dein Vater und deine Mutter sagen: „gut!“' (WICHMANN: MSFOu. LIX, 32).

A d) pontban az alanyként alkalmazott *-γə* ragos névszók egyeztetését tárgyalja. A *-γə* eredetileg a társhatározó jelölésére szolgált. „Ezt a ragot WICHMANN a komi *-kəd* komitativusi raggal kapcsolta egybe, amelyet eredetileg *-t* ragos névutónak tart (**ke-*, **kə-d*) (FUF. XVI, 152—3). Azonban nem tudja ennek a névszónak az alapszavát kimutatni és így egyeztetése elfogadhatatlan” (152. l.) — írja ERDŐDI JÓZSEF. Az a benyomásom, hogy kissé elhamarkodott ez az ítélet WICHMANN véleményéről. A komi *kəd* eredeti névutó voltát az is mutatja, hogy az U. nyelvjárás *keti* alakulatában a transitívus ragját látjuk, míg a többi nyelvjárási alak prosecutívus ragot mutat (l. még UOTILA: MSFOu. LXV, 101). Már pedig LAKÓ legutóbbi fejtegetései a permi prosecutívusról és transitívusról (NyK. LIII, 14—23; Acta Lingu. Hung. I, 75—118; MSFOu. XCVIII, 219—243) meggyőznek

⁷ A már említett „Орфография...” arra figyelmeztet (12—13), hogy különbséget kell tenni a *денə* és a *ден* között. Az előbbi: névutó (utána egyesszámú állítmány áll: *Петр Иван дене кутыра* 'П. беседа с Иваном'), az utóbbi: kötőszó (utána többesszámú állítmány következik: *Петр ден Йыван каят* 'П. и И. удут').

arról, hogy a *prosecutivus* és a *transitivus* eredetileg is két külön rag, és ha ez így van, akkor a *komi ked* eredeti névutó-volta szinte biztosnak mondható. WICHMANN különben sem hagyja magyarázatlanul ezt a **ke* alakot. Megfelelésképpen a balti-finn *ke* (lúd), *kel*, *kelä* (aun.), *ke*, *ked* (vepsze) névutókra hivatkozik (i. h.).

10. A befejezés (9. fejezet) a következő mondattal kezdődik: „Vizsgálataink bebizonyították, hogy a mari nyelvben a többesszám kategóriája mindvégig élő kategória volt“ (155 l.). Ez a megállapítás nem teljesen egyértelmű, mert nem tudjuk mire vonatkozik. A többség fogalma, mint olyan, természetesen primitív fokon is jelentkezik, legfeljebb nyelvi kifejezései sokfélék és változatosak, amennyiben jelentkeznek. Válaszolatlanul maradt azonban az a kérdés, amelynek a cáfolata vagy megerősítése talán legizgatóbb feladata lehetett volna egy ilyen jellegű dolgozatnak: igaz-e, hogy a *-t* többesjel eredetileg csak az állítmányon jelölte a többséget. ERDŐDI disszertációja erre a kérdésre nem ad választ.

E negatívummal szemben érdeme viszont a tanulmánynak, hogy felhasználta a mari irodalmi nyelvekből rendelkezésére álló anyagot, és ezáltal dokumentálta azt az egyébként is érthető és nem meglepő egységesítő folyamatot, amely a nyelvjárások fölé emelkedő irodalmi nyelvek fejlődésével együtt jár. Természetesen az is kiderül a dolgozathoz, hogy egységes norma nincs minden jelenségre. Ez pedig azzal magyarázható, hogy az irodalmi nyelvek forrásai a nyelvjárások és a nyelvtörténeti hagyomány, s ez szükségszerűen azzal jár, hogy következetlenségek is mutatkoznak az irodalmi nyelvben.

ERDŐDI szerint a nyelvjárások mégis retrográd szerepet töltenek be a mari irodalmi nyelv szempontjából: gátolják az egységes nyelv kialakulásának ügyét. Nem tudom, így van-e ez, de ha így is van, csak addig, amíg az irodalmi nyelv és a köznyelv közötti egészséges kapcsolat ki nem alakul. Ebben az összefüggésben kívánatos lett volna arról is hallanunk egy pár szót, hogy kialakulóban van-e mari nyelvrokonaink között a köznyelv, s milyen viszonyban van ez az irodalmi nyelvvel és a nyelvjárásokkal.

ERDŐDI JÓZSEFFEL teljesen egyetértek abban, hogy az Októberi Forradalom nem jelentett nyelvi forradalmat a mari nyelvben, de azt hozzá kell tennem, hogy mégis csak forradalmat jelentett abból a szempontból, hogy lehetőséget teremtett a nemzeti-irodalmi nyelv megalkotására.

II. Hogy teljes képet kapjunk a disszertációról, szükséges szerkezettel, módszerével és stílusával is foglalkozni. A dolgozat felépítésére, módszerére és stílusára vonatkozólag csak a hiányosságokról tesztek említést.

a) A munkát talán áttekinthetőbben lehetett volna tagolni. Egyrészt a jelenlegi fejezetbeosztás nem látszik elég rendszeresnek, másrészt az egyes fejezeteken belül az anyag közlését is áttekinthetőbben lehetne közrebocsátani. A 2., 6., 7. és 8. fejezet talán szorosabban egymáshoz tartozik, s vala-

milyen más felosztás segített volna azokon a hiányosságokon, amelyek a jelenlegi elrendezésből adódnak. Az egyes fejezeteken belüli ismétlések is elkerülhetők lennének.

b) E helyütt említjük meg azt a hiányérzetünket is, hogy a dolgozat nem tárgyal olyan jelenségeket, amelyek szintén témakörébe tartoznának. Pl. jó lett volna, ha a birtokos személyragozott alanyok, a vonatkozó névmás egyeztetését is tárgyalta volna stb. Nem tér ki az alany és az állítmány személybeli egyeztetésének kérdésére, holott a cím alapján ez is várható volt.

c) Példamondatainak átvizsgálása alapján megállapítható, hogy azok elsősorban az irodalmi nyelvből, BEKE szótárának kéziratosszerű anyagából, GENETZ szövegeiből és REGULY anyagából származnak. PORKKA és WICHMANN szövegeiből, valamint BEKE publikációiból már csak elszórva találunk adatokat, RAMSTEDT kötetéből pedig csak kettőt, hármat. PAASONEN igen tanulságos birszki szövegeit, továbbá BEKÉnek a Mémoires sorozatban (MSFOu. LXXVI) és az Őpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1937. II. kötetében megjelent közléseit, LEWY, Tsch. Texte című munkáját és a LACH által kiadott Gesänge russischer Kriegsgefangenen megfelelő részét egyáltalán fel sem dolgozta.

Anyaggyűjtése így az aránytalanság benyomását kelti, és bizonytalan-ságban hagy arról, vajjon nem más eredményre jutott volna-e a szerző a teljes, rendelkezésére álló szöveganyag feldolgozásával. Ilyen körülmények között nem kapunk képet arról, hogy nyelvjárásonként mi a helyzet. A teljes anyag maradéktalan feldolgozása módot adott volna maga elé tűzött céljának megnyugtatóbb elérésére, t. i. arra, hogy az egyes jelenségeket nyelvjárásonként tárgyalja, s ezáltal hasznos összehasonlításokat tehessen. Ez egyben lehetővé tette volna, hogy az egyes szerkezet-típusok előfordulásának számszerű adatait is közölje, anélkül, hogy minden egyes példát felsoroljon.

d) Az irodalmat általában ismeri, bár teljesség kedvéért fel kellett volna dolgoznia MUNKÁCSI BERNÁTnak az altaji nyelvek számképzéséről írt tanulmányát is (Budenz-Album), SZINNYEMEK a *-k* többesjelről írt tanulmányát (NyK. XLV) és RAVILÁNAK a Vir. 1938. évfolyamában megjelent értekezését. Az irodalom felhasználásában mutatkozó egyéb hibákra — mint pl. egyes szerzők véleményének helytelen tolmácsolása — a megfelelő helyeken rámutattunk. Pontatlan idézetek is előfordulnak (13, 80 l.).

e) A 19. lapon azt írja, hogy a példákban megtartotta az eredeti fonetikai jelölésmódot. Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy RAMSTEDT, GENETZ, REGULY idézeteit rendszerint átírja (pl. 51, 55, 56, 106, 107, 108, 136 l. stb.). Olykor a közlő fordítását megváltoztatja (pl. 51, 57, 102, 117, 127 stb.), olykor magyarul közli GENETZ példamondatainak fordítását (ezek nyilván BEKE, Cseremisiz nyelvtan-ából származnak), olykor a német fordítást közli. Ez más lejegyzők szövegével is megtörténik (pl. 46, 55, 56, 57, 106, 107, 136 stb.).

f) A nem elég egységes tárgyalásmód miatt kénytelen olykor ismétlésekbe bocsátkozni. Pl. a 108. lapon említi, hogy az egyszámú számnévi jelzős alany mellett is van többesi állítmány, holott erre már a 103. lapon is sorolt fel példákat.

g) Az anyag kellő rendszerezésének hiányára mutat pl. az is, hogy a *šuko* . . . *čoderam* 'sok fát' idézetet abban a kategóriában tárgyalja, amelyben a *šuko*-val jelzett szó a l a n y a egyszámú (126 l.).

h) A körbizonyítás példája a következő mondat: „A többesszám elterjedéséhez kétségkívül hozzájárult az is, hogy az egész genusfogalom a pluralitás névszókön is jelzett újabb felbukkanása, majd elterjedése nyomán megrendült és szűkebb térre szorult” (49 l.).

i) Egyéb kisebb pontatlanságok: a 73. lapon jelzett УЗ. rövidítés nem szerepel a rövidítés-jegyzékben (= Ученые Записки?); a 92. lapon közölt szelkup *muat* szó nem a N., hanem a FO. és Cs. nyelvjárásból való; az ugyanott szereplő nganaszan *matam* 'zuhausa' adat helyesen: *matanu*; a 10. lapon a nyugati és keleti nyelvjárásokat két külön csoportban és nyugatról kelet felé haladva kellene felsorolni (minthogy előzőleg is ezt a sorrendet használta); a 11. lapon a VASZILJEV szótárából idézett részlet nincs teljes egészében lefordítva; a 12. lapon idézett БЕКЕ-cikk nem 1925-ben, hanem 1926-ban jelent meg; a 154. lapon VASZILJEV neve tévesen Vaszilij alakban szerepel.

j) A disszertáció olvashatóságát veszélyeztetik és a mondanivalót sokszor homályba burkolják a rosszul megfogalmazott, pongyola mondatok, és egyes helytelen kifejezések. Csak találomra említek néhányat.

12. lap: „az 1925-ös évben . . .” (ugyanígy több helyen: „az 1917-es okt. forrad.“).

13. lap: „Első és előbbrevaló feladat jelenleg az egy-egy irodalmi nyelv területén lévő nyelvjárási sajátságok felébe emelkedő, bár azokból táplálkozó irodalmi nyelv elsajátíttatása, elterjesztése, hogy ez legyen a normatív mind beszédben, mind írásban.“

15. lap: „Ezt kell észbevennünk, amikor jelenlegi dolgozatunk tárgyát, az alany és állítmány egyeztetésének kérdését és evvel kapcsolatban a pluralitás fogalmát a mari nyelvben tanulmányozzuk történeti perspektívában.“

18. lap: „. . . a mari nyelvben végbement fejlődés szemrevételezésével . . .“

27., 29. lap: felesleges és bántó a *néha* után a *nem mindég* kitétele.

39. lap: „. . . csak РЕГУЛЫból idézhetek példát“.

71. lap: „A szovjet korszak magával hozta a mari irodalmi nyelv megteremtését a meglévő nyelvjárási szintaktikai anyag alapján.” (Ez a mondat mondanivalóját tekintve is helytelen, mert az irodalmi nyelv nem kizárólag a mari mondattanra épült.)

71—72. lap : „Felmerült az a kérdés : van-e ezeknek a különböző mondatszerkezeteknek különböző stilisztikai vagy jelentéstani értékelésük. Igenlő esetben az irodalmi nyelv is megőrizte volna funkciójukat, ha nincs, akkor a nemzeti irodalmi nyelv tudatos létrehozása, amely fázis a mari népnek a szocializmusba való belépésével, kulturális életének tudatos centralizálásával — illetőleg a két mari irodalmi nyelv pólusa körül való tömörítésével — magával hozta volna a nyelvtani kapcsolatok integrálását is.“

79. lap : „A felsoroltak mutatják, mennyire fontos a nyelvi hatások vizsgálata a kölcsönösség szempontjából, mert nemcsak azt kell néznünk, miként hatott az orosz nyelv az uráli népek nyelvére az utolsó időben, hanem tekintettel kell arra is lennünk, hogy az egykori orosz impériumba beolvadt erős finnugor népek lakta országok lakosainak nyelve, annak szerkezete milyen nyomokat hagyott hátra a kelet felé elterjedt orosz nyelvben, miközben önmaga benne részben felolvadt.“

91. lap : „A *-лак* jelet — nem lévén különleges rendeltetése — tudatosan kiküszöbölték a használatból.“

100. lap : „... az 1917. év előtt lejegyzett szövegekben az uralkodó nyelvi szokás a tőszámnévre egyesszámban álló névszót sorol be.“

132—133. lap : „Megfontolandó, hogy itt milyen mértékben játszik szerepet az orosz nyelv folyton erősödő befolyása, amely most a szocializmus országában nem esetleges, ösztönös, véletlen hatásnak tudható be, hanem az orosz nyelvnek, mint a szocializmus fejlettebb szellemi és anyagi kultúráját hordozója kifejezőjének tudatos befogadása.“

148—149. lap : „A cselekmény végrehajtásának a módja, az állapot elfoglalásának egyidejűsége vagy különböző időre való dekoncentrált volta az állítmány egyeztetése számbeliségének (pluralis együtteség, egyidejűség esetén, singularis a váltakozás esetében) normatív meghatározója.“

12. ERDŐDI JÓZSEF értékezését — tekintettel a szerző eddigi tudományos működésére — kandidátusi disszertációként megvédésre, megvitatásra alkalmasnak tartom.

ERDŐDI JÓZSEF VÁLASZA AZ OPPONENSEKNEK

KÁLMÁN BÉLA opponens, a nyelvtudományok kandidátusa bírálatára adott válasz:

Mindazt, amit K. B. a nyelvtörténet fogalmáról elvileg és gyakorlatilag mond, teljes egészében elfogadom, hiszen egyezik felfogásommal és dolgozatom a nyelvtörténetnek ilyen elvi szemléletére épült. Csak így beszélhettem a mari nyelvtörténetnek írásban is rögzített egy évszázadáról. Elfogadom K. B. azon megjegyzését, hogy a névtelen szerző 1775-ben megjelent mari (cseremis) nyelvtanát fel kellett volna használnom, de főképp Castrén 1845-ből való nyelvtanát. Ezek a művek :

1. Согинения принадлежащая к Грамматике черемискаго языка (ismeretlen szerzőtől, Szentpétervár 1775) ;

2. Castrén M. A. : Elementa grammatices tscheremissae, Kuopio, 1845.

Mit adhatott volna nekem a K. B. említette két mű? — Felvilágosítást a tsz. jeléről és néhány példamondatot. Ez látszólag nem is döntő a mari nyelv történetének években való meghosszabbítása szempontjából, hiszen Castrén esetében legfeljebb egy évnyi időközről van szó, mivel dolgozatomban Reguly 1846-os anyagával kezdem a mari nyelvnek általam feldolgozott történetét, — mégis közelebb vitt volna a teljességhez és a teljesség határozottan megkövetelte volna ezeknek a műveknek a feldolgozását.

Midőn elismerem, hogy Castrén munkáját fel kellett volna dolgoznom, mégis utalok arra, hogy az oroszok által lejegyzett és feldolgozott Сочинения alighanem russzicizmusokkal telt mű, amely russzicizmusok — különösen a névszói tsz. használatban — teljesen deformálják az eredeti ősi mari mondatant. Dolgozatomban a Budenz által feldolgozott mari szövegekkel kapcsolatban utaltam is erre : az oroszok készítette, illetve az orosz anyanyelvűek sarkalására és ellenőrzésével készült szövegek telítve vannak oroszos tsz.-használattal, bennük a birtok indoeurópai mintára megelőzi a birtokost, a melléknév felsőfokát oroszosan képezik stb. stb. Éppen ezért ezek a szövegek mondattani szempontból nem használhatók, nem adják meg az eredeti mari mondatban elemeit, hanem egy, a gyakorlatban nem alkalmazott hibridet.

Az általam felhasznált anyag a következő történeti képet adja :

1846. Reguly példamondatai NyK 4.

1885—86. Porkka V. : Tscheremissische Texte, herausg. von A. Genetz.

1887. Genetz, A. : Ost.-tscher. Sprachstudien.

1898. Ramstedt G. J. : Bergtscher. Sprachstudien.

1900. Paasonen, H. : Ost.-tscher. Wörterbuch.

1905. Wichmann Y. : Volksdichtung und Volksbräuche der Tschere-missen.

1916—17. Beke Ödön : Szótári anyaga.

Beke Ödön : Tscheremissische Texte zur Religion und Volkskunde.

Beke Ödön : Cseremisiz népköltési gyűjtemény I.

Újabb mari irodalom :

1925—26. Vasziljev : Marij muter, ezenkívül az irodalmi nyelveken írott eredeti mari művek és fordítások.

Mi tűnik ki a felsoroltakból? — Az, hogy az újabb anyagból nem használtam fel Beke Ödön nyomtatásban megjelent minden szövegközlését. *Tudatosan* cselekedtem, mivel munkám során azt tapasztaltam, hogy a Beke kiadta folklór anyag (MSFOu. 76, az *Anthroposban* megjelent szövegközlés, az oslói anyag stb.) mondattani szempontból csupán a példák ismétlését, azok szaporítását jelentette volna. Én a szaporítás helyett kronológiai és

nyelvjárási változatosságra törekedtem, viszont Beke és Lach (Gesänge russischer Kriegsgefangenen) és Lewy (Tscherem. Texte) egyazon időszakból — a XX. század második évtizedéből — valók. Erre az időszakra viszont jobb és változatosabb forrás Beke Ödön készülő mari nyelvjárási szótárának az anyaga: az ebből általam feldolgozott rész kb. 7—800 lapos könyv terjedelmének felel meg, benne 15—20 ezer példamondat található. Előnye ennek az anyagnak, hogy míg a nyomtatásban megjelent szövegközlés nyelvjárásait (C K J U M B P), Beke szótári anyaga megtoldja ezeket a V-val és a Č-val, a J egyik fontos változatával (O), az U egyik fontos változatával (UP).

Természetesen valószínűleg helyeselhető az az elvi felfogás, hogy *kisebb* szöveganyaggal rendelkező nyelvek esetében a *teljes* anyagot dolgozzuk fel. Éppen ezért talán helyesnek vélem H. P. azon megjegyzését, hogy Paasonen 1900-ban gyűjtött szöveg-anyagát (MSFOu. 77) is fel kellett volna dolgoznom. Azonban az általam már megvilágított okokból mellőztem a XX. sz. első és második évtizedében kiadott teljes anyag átkutatását és felhasználást, mivel átkutatásukkor azt tapasztaltam, hogy csupán *isméltődnek* a már ismertetett mondatképletek.

Mindkét opponensem — mind K. B. professzor, mind Hajdu P. kandidátus — a finnugor *tsz. t* kérdésének elégtelen kifejtése miatt ró meg, ill. azért, mert P. Ravilának a FUF. 27. kötetében (1941) kifejtett álláspontjával szembeszállok ugyan, de állásfoglalásomat következetesen megokolni nem tudom, sőt H. szerint Ravila alap gondolatát félre is értettem.

Mit mond Ravila? A *vita* alapjául szolgáló helyen ezt olvashatjuk: „Das Numeruszeichen *-t* ist ursprünglich nur an das Prädikat angefügt worden, an erster Stelle an die Nominalform des Verbs, an den anderen Satzgliedern wurde die Mehrheit ursprünglich nicht mit formalen Mitteln ausgedrückt” (96).

Ravila tehát tagadja, hogy eredetileg, azaz az urali alapnyelvben a *t* mondjuk alanyi, értelmező funkcióban levő névszón a *tsz.* jeleként használatos lett volna. Ezekre csak az idők folyamán terjedt ki az egyeztetés hangsúlyozása céljából vagy ahogy Ravila mondja „als Kongruenzerscheinung”. Szerinte régebben a fgr. nyelvekben (nem az alapnyelvben: „nach unserer Erklärung wäre früher in den finnischugrischen Sprachen gesagt worden **lintu lentävät* 'die Vögel fliegen', wo *lintu* nicht etwa der Singular, sondern die Stammform gewesen wäre, die in bezug auf ihren Numerus völlig indifferent war” [97]: azaz az alanyi *tsz.* jelöletlen volt. A *t* többesszámjel csak később terjedt el.

Induljunk ki a tényekből és az általános nyelvészeti módszertanból.

1. A *t* mint a *névszói tsz.* jele megvan a finn nyelvben *talo* 'ház': *talot* 'házak', a chanti nyelvben: *χαι* 'ház': *χαιət* 'házak', a manysiban, ~ a lappban: *dallo* 'ház', *dalok* 'házak', a mordvinban *kudo* 'ház', *kudot* 'házak', a számojédban stb. Sőt Budenz, Beke és önnön véleményem szerint a mari

nyelvben is megvolt, megőrződött a tsz. 3. sz. birtokos személyragban : *š-t*, és a *šamš* többesjel végső hangjában.

Tehát mind a keleti, mind a nyugati finnugorság némely nyelvében, mind a szamojédban megvan.

2. Nyelvészeti alaptételeink közé tartozik, hogy a több uráli nyelvben előforduló azonos nyelvtani formánst, egy-egy közös szó azonos jelentését nem tartjuk a véletlen érdekes játéknak, eredményének, hanem közös, alapnyelvi jelenségnek. Az elenyésztésnek, egy-egy képző vagy rag elvesztésének, a jelentés megváltozásának sok-sok különböző oka lehet. De mi az a közös ok, amely egymástól többezer éve elszakadt, többezer kilométerre egymástól élő népek nyelvében éppen *ellenkezőleg* az azonos fejlődést determinálhatta? Ha lenne egy ilyen transcendentális ok, ha ez a felfogás lenne nyelvtudományi kutatómódszerünk elméleti — nyugodtan mondhatom idealista — alapja, akkor sutba vethetnők logikai szigorunkat és rábíthatnók magunkat a fantázia szárnyas lovára. Helyes tehát figyelmeztetőül idéznem Lakó György akadémikusnak az őstörténeti vitában elhangzott józan szavait (MNy. 1953 [XLIX]: 269—70).

Molnár Erik „A magyar nép őstörténete” c. munkájának 12. lapján úgy nyilatkozik, hogy azok a szavak, amelyekből nyelvészeink a finnugorság ősi lakóhelyére vonatkozóan következtetéseket vontak le „minden esetben mást jelenthettek a múltban, mint amit ma jelentenek. Ez még abban az esetben is lehetséges, ha a mai nyelvekben e szavaknak ugyanaz az értelmük, mert hiszen ekkor is megváltoztathatták eredeti értelmüket, csak a változás ugyanabban az irányban történt”. Molnár Erik ezen tételét Lakó György nem fogadja el. Ezt írja : „úgy gondolom, hogy aki hisz benne, az csodákban hisz. Hogy valamely szónak a jelentése kilenc finnugor és jó néhány szamojéd nyelvben egymástól függetlenül *egy* irányban változott volna meg a Magyarországtól a Szaján-hegységig terjedő területen... ez olyan feltevés, amelynek az elfogadására a nyelvészeken kívül még sok más embert és különösen tudóst nehéz lesz rábírní” (270. l.).

Hajdú Péter és Kálmán Béla Lakó Györgynek ezen cáfolatát teljes egészében elfogadták és visszautasították Molnár Erik azon tételét, amely szerint az uráli (fgr.) nyelvekben többezer év során egymástól többezer kilométernyire egymástól függetlenül, valami belső lelki vagy esetleg nyelvi formális ösztönzésére *pontosan* azonos irányú kongruens jelentésváltozás ment volna végbe. Mutatis mutandis érvényes ez az alak- és mondattanra is. Ha azt tapasztaljuk, hogy a fgr. nyelvek egy sorában *t* a névszói többesi jel a nominativusban, feltételezhetjük-e, hogy az ezen nyelvekben külön-külön keletkezett az állítmányi tsz. 3. sz. *t* végződése hatására, a kongruencia erőteljesebb kifejezése céljából? Úgy vélem, hogy az, ki Lakónak valóban materialista józan észre alapító tételét elfogadja, nem csatlakozhatik P. Ravila spekulatív módon, a tények megtagadásával konstruált egyéni feltételezéséhez.

Furcsa is lenne azt mondanunk, hogy a *t* elsősorban az állítmányon tűnt fel számjelként, elsősorban az ige nominális alakján, miként ezt P. Ravila állítja (FUF 27 : 96), és a többi mondatrészen — pl. az alanyon — csak később. Így az uráli mondatképlet ilyen lehetett volna :

ember menők¹

és csak később jön az

emberek¹ menők

emberek mentek

típusú egyeztetett mondat.

Ennek ellene mond pl. az a tény, hogy éppen a névszói állítmányt nem egyeztettük a mari nyelvben — hiszen erre hivatkozik elsősorban Ravila —, hanem azt mondjuk

emberek halászó

azaz 'ezek az emberek halászók'. Ugyanúgy az igei-névszói állítmány részeként melléknév sem kerül többesbe a mari nyelvben a többesszámú alany mellett, amint erre már Klemm Antal felhívta a figyelmet Történeti mondat-tanában (156) :

batona βlak osal liet 'a mi feleségeink haragos[ak] lesznek' (Genetz 7).

Ezenkívül az udmurt nyelvből idéz példákat Klemm, amelyek szerint „néha egyszámban van többesz. alanyra vonatkozólag a névszói állítmány vagy az igei-névszói állítmány névszói része : *mi'am valjos savraško* 'a mi lovaink világosbarná[k]'”.

A magyar nyelvben is előfordultak ilyen nem-egyeztetett mondatképletek Érdy C 460 : *hasunlatus leezewnkw ew hozyaa* ; Kaz. C. 15 : *Iduzleg'etok*. Későbből, 1569-ből: *my wagjunkt ados az hath forynthal* (RMNy 3 : 84). Klemm szerint „az igei névszói állítmány névszói része néha nem egyezik számban az alannyal, s *eredetileg sohasem* egyezett olyankor, mikor az illető névszót nem lehetett egyedek többségének tekinteni” (155).

Mindebből az következik, hogy úgy látszik, mintha éppen ellenkező lett volna az uráli mondat képlete, mint azt P. Ravila feltételezte.

Véleményem fenntartom : a tsz. jelben a — *sámátš*-ban levő *tš* eredetibb *t*, ez a pluralis *t*-je, a *št* — 3. sz. birt. személyragban a *t* szintén az eredeti 3. sz. személyrag.

A többesi *t* akkor veszett el, amikor már újabb többesi jelek kezdtek kialakulni és testesebb alakok, telítve több kifejezőséggel, jelentéssel — tehát nem csak formális jelek — léphettek helyükbe.

¹ Illetve *t* többesi jellel.

Kálmán Béla azt mondja, hogy Ravilát cáfolandó, éppen Ravilától veszem át az igerag. tsz. 3. sz.-ben fellelhető *t*-re való hivatkozást. Ezt én a mari nyelvből veszem, nem pedig Ravilától. Bárki, aki ezzel a kérdéssel foglalkozik, ugyanerre gondolna elsősorban.

Az általános nyelvészeti kutatások azt bizonyítják, hogy a többes-szám jelölése a nomenen ősi, a társadalmilag-gazdaságilag fejletlen népek nyelvében is megvan. Hivatkozhatunk itt Jespersenre, de őt már Ravila idézi, ezért én L. H. Gray: *Foundations of language* c. (1939) művére hivatkozom (179—180): a legtöbb gazdaságilag elmaradt nép nyelvében is van a tsz.-nak külön jele. Márpedig az uráli társadalom, ill. a praemari társadalom is eléggé fejlett volt gazdaságilag.

Kálmán Bélának a 6. és 7. fejezetre tett megjegyzéseit elfogadom: az áttekinthetőség érdekében helyesebb lett volna tömörítés.

Kálmán Béla szerint Beke Oslóban kiadott szövegéből nem idézek. Tévedés, így pl. a 150. lapon idézek belőle. Különbösen is a rövidítések nemcsak erre az egy dolgozatomra vonatkoznak.

A 26. l. nem mondom meg, hogy Bubrich hol mondta: a kollektív-képzők többes jelévé váltak. Ez tény.

A 38. lapon E. Lewyről szólok; hol írt az említett jelenségről, megmondom a 40. lapon: Tschér Gr. 113. l. 85. §.

A 40. lapon a forrás címét nem adom meg; csak a szerzőt és a lap-számot jelzem Paas. 30/b; ez Paas. Ost.-tscheremissisches Wörterbuch-jára vonatkozik.

Kálmán Béla stilisztikai helyesbítéseit, könyvészeti utalásait, kiegészítést elfogadom és a dolgozat esetleges kiadásakor figyelembe veendőnek tartom.

HAJDÚ PÉTER, opponens, a nyelvtudományok kandidátusa bírálatára adott válasz

Hajdú Péter opponens bírálatában — miként Kálmán Béla opponens — Ravila mondattani kongruencia-elméletét veszi védelmébe. Bírálatának ezen részére már az előzőkben megfelelttem ugyan, de egy pontra mégis külön utalnom kell. Hajdú Péter szerint Ravila a *t* többesjel használati körét vonta csupán szűkebbre, mint ma. Ravila szerint a *t* a névszók paradigmájába csak később a kongruencia útján jutott be. Fölteszem a kérdést, hogyan fejezték ki a névszók többesét az uráli alapnyelvben? Úgy vélem, H. P. sem gondolt arra, hogy a névszók többese az egész uráli alapnyelv során jelöletlen volt. Létezett (valószínűleg) a *t*, *k* és *i* többesi jel. Mondhatták tehát: *fák*, *fái*, *fát* a megfelelő eredetibb hangalakkal, *p* szókezdővel, mélyhangú, hosszú vokállissal. Felkiáltott egy uráli ember: *Fák!* vagy ezt mondta: *fái*. Azonban, ha mondatban szólt, akkor talán már így beszélt:

**fá vannak?*

Úgy vélem, mindenki érzi ennek a szembeállításnak konstruált, de nem rekonstruált voltát.

H. P. nem fogadja el, hogy a mari birt. szem. ragozás többesi 3. személyének *-št* ragjában a többesi *t* jelentkezik. Tudjuk, hogy a mari egyesszámú 3. sz. birt. sz. rag *ž*: mi lehet akkor a többesi *št* jelben a *t*? H. P. szerint „ezt külön vizsgálati tárgyává kellene tenni” (4. l.). Ugyanakkor H. P. nem utasítja el, de nem is tárgyalja a *-šá:mštš* *t*-jének mibenlétét, pedig a *t* előtt levő redukált hang arra utal, hogy itt raggal (jellel) van dolgunk.

H. P. felteszi a kérdést (5. l.): vajjon szerintem „a *t* többesi jel már az uráli alapnyelvben az alany többségét is jelentette?” A fentiekben már megadtam erre a választ: igen, és lehetett mellette más többesi jel, amelynek talán sajátos funkciója hangtanilag, szemantikailag, ill. mondattanilag determinált volt. Hiszen lehet egy nyelvben több pluralis jel is egymás mellett, de akkor ezeknek más-más a rendeltetésük (v. ö. a magyar *k* és *i* sajátos rendeltetését, vagy a mai mongol nyelv tsz. jeleit: *д* az *н*-re végződő főnevek után, más mássalhangzók után *-ууд*, magánhangzók után *с*; *-чүүд* élőlényeket jelentő főnevekből képez gyűjtőneveket tsz.-i jelentésben; a *-һар* jelentése 'és a többiek is', ezzel embereket jelölő főnevek és tulajdonnevek többesszámát képezik.

Természetes, hogy a kongruencia kisebb mértékű volt régebben, mint most, mert az egyeztetés is fejlődő logikai-formális kategória. Hiszen az uráli nyelvekben a jelző nem egyezik a jelzett szóval, de a finnben (nem idegen hatás nélkül) a jelző is megkapja a tsz. jelét és az esetragokat. A mari nyelvben a tőszámnévi jelzős főnév kerülhet többesszámba és ha tőszámjelzős névszó alany, az állítmány is többesszámú. Természetesen volt az uráli alapnyelvben kongruencia is, inkongruencia is, de nem fogadhatjuk azt el, amit E. Lewy állított: „Es gibt in Finno-Ugrien keine Kongruenz” (112). Hiszen az e. sz. alany és e. sz. állítmány-következés is egyeztetés!

Azt kérdezi H. P., hogyan magyarázom mégis a fgr. nyelvekben mai napig is gyakori inkongruencia eseteket (5)? Feleletem: minden nyelv anyagát és történetét előbb külön-külön kell megvizsgálni, elválasztani az újabbat a régitől, az idegen hatást a belső fejlődéstől. Ez nem az én dolgozatom feladata volt és — tudomásom szerint — készülnek már ilyen munkák. Ezek majd közelebb visznek minket a kérdés általános megoldásához.

H. P. szerint a *t* egykori Pl. N-i és 2. sz. birt. szem. ragi funkciók „nem állnak egymással olyan viszonyban, hogy félreértés történhessék a mondaton belül” (6). Szerinte ebben a mondatban *təñən šilajet koyo* 'a te erőd nagy' mondatban senki sem értelmezhetette a *šilajet* szót tsz. N-nak. Igen ám, a mari nyelvben nincs mindig kitéve a szem. névmás birt. esete, sőt éppen gyakrabban *meñen šatš(m)* helyett úgy mondja *šatšm*, *meñen küjem* h. pusztán *küjem*. Ugyanakkor — amint erre már utaltam — a névszói áll.

nem vette fel a többesi jelet. Ebből az következik, hogy *silálet koyo* igenis kétértelmű lehetett: 1. erőd vagy, 2. az erők nagyok.

Fölteszí H. P. a kérdést: „ha rendelkezünk már az uráli korból a Pl. N. formánsával, a *t*-vel, akkor hogyan maradt meg ezeknek az indifferens, neutrális szavaknak pluralisi jelentése, és egyáltalában feltehető a kongruenciáról az inkongruenciára való visszatérés?”

A magyarban két névszói tsz.-i jel van: a *k* és az *i*, mégis, ha azt mondjuk, hogy *az ember halandó, az alma beérett, a farkas ragadozó*, ilyenkor a *genust* jelölő *e. sz.* többes helyén áll. Én dolgozatomban ilyenkor „túlél” formákról beszélek és mindnyájan jól tudjuk, hogy a nyelvet éppen azért szokták geológiai képződményhez hasonlítani, mert benne ilyesfajta ősi lerakódások maradvékai is fellelhetők a jelen uralkodó rétege alatt.

Kongruenciáról inkongruenciára való visszatérésről itt szó sincs, hanem értelmezett egyeztetésről, jelölés nélkül. Van a valóságos, alkalmi egyes szám: [*ez*] a *fecske* repül, és az abszolút, amikor a *fecske* a mariban a *genust* jelöli, és ezért *t. sz.-ú* állítmány kíséri: *a fecske repülnek*. Ez nem inkongruenciára való visszatérés, hanem jelöletlen kongruencia vagy az értelmi egyeztetés sajátos formája. Ilyen formailag nem jelölt, de ráértett kongruenciára idézhetjük pl. a modern angol nyelvet, ahol a *we go, you go, they go* igealakjaiban bizony lekopott a közös germánban megvolt rag, és mégsem mondjuk, hogy inkongruenciára tért itt vissza az angol nyelv.

Nem felel meg a tényeknek H. P. azon állítása, hogy a *fecske repülnek* mondat típus a XIX. sz.-ban és a XX. sz. elején „el volt terjedve”. Ha több ezer mondatból mintegy 20–30 ilyen mondatképlet akadt, az már ritkaságáról tanúskodik. Én ezt a viszonylagos ritkaságot hangsúlyoztam is, és utaltam arra, hogy az alany Pl. — az állítmány Sg. mondat típus a legritkább (*az istenek segít*), ez török eredetű, nem pedig az A. Pl. — Á. Pl. — típus, amint ezt H. P. véli (8).

H. P. hivatkozik Vasziljevre, aki szerint az A. Sg. — Á. Pl. típus ma is előfordul. Ez tévedés. Az *irodalmi* nyelvben — én erről írok a normalizálás során! — egyetlen példára sem akadtam úgy ezer lapnyi szövegben. Amit Vasziljev idéz, az népnyelvi anyag, és ha erre hivatkozik H. P., akkor úgy cselekszik, mintha a magyar irodalmi nyelv mondattanát Tamási Áron góbéinak normatív szempontból nem követendő tájszólása alapján kívánná megállapítani.

Elfogadom H. P. azon megjegyzését, hogy jó lett volna a számszerű statisztika is. Én azonban ún. relatív statisztikát mindig adtam, mondván: ez elterjedt, ez ritka stb.

H. P. a fordítás alapján feltételezi, hogy nem tudtam „hogy a *limašet* szó a létige *-maš* képzős alakja + Sg. 2. személyű birt. sz. rag. Akkor vesse ezt elsősorban Genetz szemére, aki a *kosoj limašet* szókapcsolatot 'schieläufig geworden'-nel fordítja, vesse Beke szemére, aki ugyanezt a példát 'sandább

lettél'-nek fordította. Pedig mindketten tudták (én is tudom), hogy ez nomen verbale. De nem fordíthattam így : *levésed*, vagy *a levés*, hiszen nem szóról szóra fordítunk, mint valami interlineáris középkori fordítás, hanem a szöveghez lehetőleg hűen és *magyarosan*.

A 3. fejezetről — gyűjtőnevek egyeztetéséről szólva, H. P. kifogásolja, hogy az alanyként használt *rodo* (~ *rodō*) 'rokonság' szóra nem idézek példát. Ő idéz Beke Texte z. Rel. d. Ostscher. 735. lapjáról, azonban itt az alany nem a *rodo* szó; H. P.-t megtévesztette a német fordítás 'die jungen Leute'. H. P. azt vélte, hogy a *rodo* szónak a B nyelvjárásban *roðan* alakja van. Paasonen említi a *roðan* szót, de jelentés nélkül, ez a *rodo* szó melléknévi alakja. A mondat alanya *ške* 'maga, maguk', helyes fordítása 'ők maguk rokoni nemzetségeikbe mennek be': ez a példa tehát nem vág az általam tárgyalt körbe.

Kifogásolja H. P., hogy ide soroltam a *bolâk* 'barom' szót is. Ennek azonban csak egyik jelentése ez, a második 'nyáj', amint ezt Genetz szövegeiből és Beke szótári anyagából kimutatom : tehát valóban gyűjtőnév.

Helytálló itt H. P. azon állítása, hogy a *kalâk* szó — ha népek többségét jelenti — állhat ma is *tsz.*-ban. Azonban én utaltam ezen szó poliszemantikájára : 1. nép ; 2. emberek, és csak egy utóbbi esetben szoltam constructio ad sensumról. A *jâη* 'ember' szó is gyűjtőnévnek számít abban az esetben, ha jelentése 'az ember', értsd : 'az emberiség, emberek csoportja'.

H. P. ajánl egy mondatpéldát a *marij* 'férfi' szó + *tsz.*-ű állítmányra. Szerintem nem fogadható el, mert Wichmann szövegében ezt olvassuk : *mari kolšâm tuye tojà* 'a mari így temeti el a halottat'. Itt egyesszámú 3. sz. az állítmány. Igaz, hogy ezután már *tsz.* 3. sz. állítmány következik a részletesebb leírásban : ez azonban már ált. alanyra vonatkozik, már nem ugyanaz a mondat, előtte kettőspont van (*muškât . . . tšiktat* 'mossák . . . öltöztetik').

H. P. szerint az *U sormari* szó egymagában is lehet plur. értelmű (nemcsak a *kalâk*-kal összetéve). Azonban nem ügyel az általa megadott példában a mellette levő igealakra : ez *toleš* 'jön', Sg. 3. sz. — Wichmann fordítása valóban megtévesztő : 'die Hochzeitsleute gelangen'; a helyes 'a nászmenet megérkezik', 'das Gefolge gelangt'.

H. P. szerint nem jelzem, hogy a *-la* képző megmarad-e a mai irod. nyelvben. Tévedés : megírom, hogy a mai irodalmi nyelvben megvan a koll. képző külön (85/a) és külön a *-la* pl. jel. Ez utóbbira igaz csak példákat idézek, helyes lett volna olyan mondatot idéznem, amelyben a *-la* jel alanyhoz járul.

Helytállóak H. P. kiigazításai a *sormarij* szóval kapcsolatban, elfogadom.

Viszont a *süân* szóra nem értem H. P. kiigazítását. Én nem óhajtottam hosszasan foglalkozni a mari szó feltételezett csuvas etimónjával (**tšâvan* ~ **tšujan*), csak röviden utaltam arra, hogy ez Räsänen szerint összetett szó lehet, előtagja *tai* 'Gastmahl', utótagként pedig a Räsänen-féle második variációt vettem („die letzte Komponente kann auch uig. *kün* 'Leute' sein . . .”).

A *-mât* tsz.-i jelre vonatkozólag gondolatmenetem én világosnak vélem. Ravila nem mondja meg, milyen névmásból származtatja, csupán ezt írja : „*m* scheint . . . ein alter Pronominalstamm zu sein”. Tény, hogy az előző oldalon ’mi’ jelentésű névmásos példákat idéz (osztyákszamojéd denom. adj. + *-mi* — ’was, etwas’ = Pl.; kalmük fn. + *jumŋ* ’etwas’ = Pl.; md. *peŋ’a-mézeŋ vaks* ’zu Petja und den anderen in seinen Gesellschaft sich befindlichen’ (104), ahol md. *méze* ’was’ jelentésű névmás. Viszont én a mari *me* ’mi’ ’wir’ névmás *-at, -ät* szócskával nyomósított alakjaira utalok a mari *-mât* tsz.-i jel esetében, mert azt tapasztaltam, hogy első számú közösségről esik e l s ő s o r b a n szó: nővéremék, atyámék, anyámék stb., sőt még a *Jiŋan-matan* is lehet ’Ivánunknál’. Viszont, ha második személyre vonatkozik már e közösség, akkor az egyetlen ilyen példamondatban a tsz.-i *mât* jel előtt ott van a sg. 2. sz. birt. személyrag : *äkä-v-mât*, ’idősebb nővéredék’.

Hajdú Péter idézi Vasziljev *изашт-мышт* alakját. mintha *шт* a tsz. 3. sz. birt. jel volna. Vasziljev szótárában a *мышт* címszóban azt mondja, hogy ezen a jelen t. sz. 3. sz. birt. sz. rag van és személyek csoportját jelöli. Pédamondata így hangzik : *pačij izashtmâšt deke kočkas nanajâš*. ’Pacsij fitestvérükéhez (érts: fitestvérükhöz és annak családjához) enni(valót) hozott’. Vasziljev véleménye szerint a *mât* végén az e. sz. 2. sz. birt. sz. ragja van : ez is személyek csoportját jelöli. De ha van Sg. 2. sz., van pl. 3. sz., miért nincs **mâm* e. sz. 1. sz.; **mâna* t. sz. 1. sz., **mâda* t. sz. 2. sz., amikor a példamondatokból kitűnik, hogy az 1. sz. közösség (atyámék, bátyámék) a leggyakoribb a nyelvjárási följegyzésekben. Feltűnő még, hogy a vasziljevi *izashtmâšt* hapax legomenon, nincs rá más adat szövegeinkben. A birtokomban levő mai mari nyelvtani könyvek említik a *mât* jelet, de nem ismerik semmiféle változatát.

Ez a példa egyetlen lévén, ma még magyarázatlan. Beke akadémikus sem tudta egyelőre magyarázatát adni nekem. Ezenfelül Ravila szerint a *mât* *-t*-je determináló elem, az e. sz. 2. sz. birt. sz. rag, az *št* viszont a tsz. 3. sz. szem. rag lenne determinálásképp? Erre azonban nem tudunk példát a fgr. nyelvekből, tudomásom szerint a mariban csak az e. sz. 2. és 3. sz. birt. szem. rag determináló, néha az e. sz. 1. sz.

Majd H. P. áttér határozott tőszámnévvél kifejezett alany, a határozott számnévi jelzős alany és az állítmány egyeztetéséről szóló fejezet bírálatára. Itt H. P. több technikai és terminológiai megjegyzésével egyetérttek. Ebben a fejezetben elsőbb történeti és nyelvjárási áttekintést adok, megállapítom, hogy a kapott kép tarka. Majd a hivatalosan megállapított normát a mai mari tankönyvek alapján próbálok meglelni. Szmírnov, Szolncev, Boriszov szintaxisa bizony az alaki — Sg.-Sg. — egyeztetésmódot rendhagyónak nevezi. Ez tehát nem az én véleményem, hanem a mari nyelv-tudósoké, vagy inkább nyelvtaníróké, akik az egyesszámú számnévi jelzős alany mellett a tsz. állítmányt emelik normává és ezzel az uráli mondat-szerkesztési típussal ellenkező képletet tesznek követendővé.

Az opponens szememre veti, hogy csak 3 példát idézek a szabályosnak tartott egyeztetési módra. Minek többet, ha úgyis ez az általánosan, a hivatalosan elrendelt, mind az erdei-keleti, mind a hegyi mari irodalmi nyelvben. Világosak a nyelvtan általam idézett szavai: „Az alany kifejezhető számnév és egyesszámban levő főnév szókapcsolatával. Az ilyen szókapcsolat alkalmazása esetén az állítmányt többesszámi igealakokkal fejezzük ki” (p. 13). Hajdú a mari nyelvtankönyv fejezetcíméből felfedezhette volna, hogy számnévi jelzős alany + esz. alany Szmirnov, Szolncev, Boriszov szerint rendhagyó, mert ott ez áll: *az egyeztetés rendhagyó esetei (posna slučaj-šamâč)!*

Miben látom a kettő közt a különbséget, világosan megmondom a 113. lapon, amikor az orosz nyelvben tapasztalható hasonló ingadozásról írok: ha a szemlélet a számszerűsége veti a figyelmet, a többségre, akkor az állítmány többesszámú, ha az alanyt mint zárt csoportot látja, akkor az állítmány egyesszámú.

Az opponens nem ért velem egyet abban, hogy a 'mind' határozatlan számnévként fogható fel. Ez szemlélet kérdése: a *sok* határozatlan számnév, így lehet a *mind* is az. A szokás ma valóban az, hogy a *mind*-et névmásnak tekintjük, azonban nem biztos, hogy ez a helyes-e, és a szófajok meghatározásában vannak határesetek.

Egyetértek a bírálóval abban, hogy az irodalmi norma megállapítása elsősorban a mari nyelvtudósok, írók feladata. Ha véleményem ki is fejtem, ez még nem jelenti azt, hogy bíról a mari irodalmi nyelv szabályozásában magunkat — idegen anyanyelvű fgr. nyelvészeket — ajánlom. A 137. lapon szószerint ez vagyon írva: „a mari anyanyelvű nyelvészekre hárul az idevágó norma megállapítása”. Ami pedig azt a megjegyzést illeti, hogy a mari nyelv esetében nehéz irodalmi hagyományról beszélni, hadd utaljak arra, hogy én egyrészt a (mari) *nyelvtörténeti* és irodalmi hagyományokra utaltam, másrészt nem szabad a mari irodalom 35 évét akármilyen 35 évnek tekinteni. A dialektikus szemlélet megköveteli, hogy azt értékeljük, *mi* történt egy perióduson belül, nem pedig azt, hogy automatikus mérőszámokat alkalmazunk a társadalom történetében. Különben is a mari irodalom sem teljesen hagyománytalan: a népköltészetre, a mari folklora-ra épül, amelynek ragyogó lírai gyöngyszemei vannak (pl. a katonadalok, vagy a Lach-féle gyűjtemény dalai, melyek közül Weöres Sándor fordított le 10 szép verset magyar nyelvre). Lebegjen szemünk előtt a finn nemzeti irodalom példája, amelyben a Kalevala kiadása után 30–40 évre születik meg Alexis Kivi klasszikus, európaszerte ismert regénye, „A hét testvér”.

Helyes H. P. azon megállapítása, hogy nem abszolút ritka az alanyként alkalmazott összefoglaló összetétel mellett a tsz. állítmány. H. P. példám megtoldja kettővel, mindkettő tagjain ott van a birt. személyrag, ami azt látszik bizonyítani, hogy az összetételléválás általam leírt menetében a hangsúlynak és a birt. személyragoknak van szerepe.

A *den* szócskát én kötőszónak nevezem, H. P. utal arra, amire én is utaltam a fejezet során, hogy a *den* névutó is. Végeredményben a fejezetcím nem foglalhatja magában a fejezet egész tartalmát.

Befejezésül meg kell jegyezmem, hogy H. P.-nek a disszertáció szövegezése, a szövegezés világossága ellen tett megjegyzéseivel javarészt nem értek egyet. Fogalmam sincs arról, miért ne idézhetnék *Regulyból*, mikor idézhetek *Aranyból* és *Petőfiből*. Szerintem jó az 1925-ös év, nemcsak az 1925. év az elfogadható. Hiszen mondjuk: a 19-es forradalom, a 48-as forradalom, a 48-asok, a 19-esek. Miért ne mondhatnók tehát: az 1917-es Októberi Forradalom?! — Homályos vagy pongyola a következő mondat? „Felmerül az a kérdés: van-e ezeknek a különböző mondat szerkezeteknek különböző stilisztikai vagy jelentéstani értékelésük”. Mi a bántó itt? Talán a *különböző* szó kétszeri alkalmazása? Szerintem erre éppenséggel szükség van.

Egy tudományos dolgozat stílusa legyen világos, ez igaz, de nem követelhetjük a túlságos leegyszerűsítettséget. Bonyolultabb gondolatok bonyolultabb formát kívánnak — ez az igazság, — csak a túlvulgarizált tételek. a gondolat nélküli, állandóan ismételt formulák öltöznek tőmondatos alakba.

*

Köszönetet mondok mindkét bírálómnak azért, hogy e speciális tárgyban tudós lelkiismeretességgel mélyedtek el. Opponenseim nemcsak minden egyes adatomat tették a forrásokkal való egybevetés tárgyává, hanem azt a gondolatmenetet is, ahogy én a tényeket történeti, majd logikai rendben eligazítani igyekeztem. Lényeges, hogy a vita bírálóim szakvéleménye nyomán módszertani kérdésre (a *t* tsz.-i jel) és elméleti kérdésekre is (a periodizáció, nyelvjárás és irod. nyelv viszonya) kiterjedt.

Dolgozatomnak a célja az volt, hogy egy bizonyos kettősséget mutassak ki: a nyelv fejlődése sohasem szakad le hirtelen a múlttól, azzal összefügg, abból táplálkozik. Ugyanakkor azonban az írásbeliséggel nem rendelkező, irodalmi nyelvvel nem bíró kis népek nyelvi életében az irodalmi nyelv kialakítása óriási jelentőségű volt, mert a régi, nyelvjárási jellegű hang-, alak- és mondattani sajátosságok egy részének a felszámolását, a szó- és kifejezéskincs egységesítését és bővítését jelentette. Ámbár azt mondjuk, hogy az Októberi Forradalom a mari nyelv fejlődése történetébe nem hozott forradalmi változást, azaz gyökeresen újat, mégis a marxi nemzetiségi politika gyakorlati alkalmazása olyan tény, amely periodizáció szempontjából határvonalnak teendő. Az 1917. évvel a mari irodalmi nyelvnek valóban új korszaka kezdődött.

MEZEY LÁSZLÓ :

IRODALMI ANYANYELVŰSÉGÜNK KEZDETEI ÉS A KÖZÉPKORI LAIKUS MOZGALMAK

c. kandidátusi disszertációjának vitája

KARDOS TIBOR opponensi véleménye :

MEZEY LÁSZLÓ kandidátusi értekezésében, azt bizonyítja, hogy irodalmi anyanyelvűségünk kialakulásában, vagyis helyesebben népi nyelvű írásos irodalmunk létrejöttében a laikus vallásos mozgalmak játszották a legnagyobb szerepet s e mozgalmak köréből a laikus nőmozgalommal, a beginizmussal foglalkozik. Bizonyítja e mozgalom magyarországi meglétét a XIII. sz.-tól kezdve. Bebizonyítja, hogy az Ó-magyar Mária-siralom és a Margit-legenda e női laikus mozgalom köréből került ki, és ebből következőleg, hogy az utóbbinak keletkezési ideje egyáltalán nem a XVI. sz. eleje, amikor Ráskai Lea a Nyulak szigetén levő kolostorban lemásolta a legendát, hanem 1300—1320 közé esik. Bebizonyítja, hogy a Margit-legenda nem tudós alkotás, hanem egy, a nőmozgalomhoz tartozó apáca műve, erősen valószínűvé teszi, hogy Árpád-házi Margit idején, a XIII. sz. második felében teljes vagy részleges magyar bibliafordítás létezett, továbbá egy, az államalapító István királyról szóló magyar nyelvű legenda is.

Ezeket az eredményeket a történeti, gazdasági és társadalmi viszonyok, a középkori vallásos élet mélyreható ismeretével, a paleográfia a történeti forráskutatás és kritika, filológiai szövegösszehasonlítás exakt módszereivel, igen alapos bizonyítással, szigorúan logikus gondolatmenettel éri el. Nagy módszertani jelentősége van annak, hogy Jagello-kori kódexeink kézirati fundusából biztos szemmel kiválasztott egy nagyjelentőségű művet, és példáján beigazolta, hogy e kódex-irodalom egy része, még hozzá igen lényeges része, nem a XVI. sz. első évtizedeinek primér alkotása, hanem derivátum. Másolati irodalom, és így a kor jellegére csak közvetve, és bizonyos megfontolásokkal jellemző. Dolgozatában követett módszere úttörő és alkalmas a régi magyar irodalom egy szektoráról alkotott képünknek gyökeres megváltoztatására. MEZEY LÁSZLÓ kandidátusi disszertációját a régi magyar irodalom területén jelentékeny és időtálló teljesítménynek tartom, konkrét tudományos eredményeivel és a dolgozathoz kiemelt tézisek lényeges mozzanataival egyetértek.

Alábbi oppozíciómban részletesen feltüntettem azokat a téziseket, téziszrészeket és eredményeket, melyeket elfogadok, s ugyanakkor világosan jelzem, melyek a szerzőnek azon állításai, vagy akár fogalmazásai is, ha a lényegét érintik, amelyeket el nem fogadhatok. Ez esetben megjelölöm ellentmondásom okait, de egyszersmind hiányosság esetén a pótlást, a tézis el nem fogadása esetén a megokolt ellentételt is. Tekintve, hogy a szerző tézisei a kérdés lényegi sorrendjét s a dolgozati szerkezeti felépítését tartják szem előtt, opponensi megjegyzéseimben is ezek szerint haladok előre annál is inkább, hiszen a disszertáció végleges eredményeit és módszertani jelentőségét már bevezetőleg elfogadtam.

A szerző *első tézisében* azt állítja, hogy irodalmi anyanyelvűségünk kialakulására vonatkozó eddigi nézetek abban összegeződtek, miszerint az a XV. sz. közepe előtt valójában nem alakulhatott ki, mert akkor jelent meg a magyar városi polgárság, és következett be ez irodalmunkat különösképpen létrehozó kolostori reform.

A szerző megállapítja, hogy e szemlélet „figyelman kívül hagyja a társadalmi és gazdasági erők irodalmiságot alakító erejét, de figyelman kívül hagyja azt a tényt is, hogy a nyugati anyanyelvűségek kialakításában az udvari kultúra mellett a laikus vallási mozgalmak játszották a legnagyobb szerepet“. A szerző hozzáfűzi, hogy e laikus mozgalmak közül a nők vallásos mozgalmával: a beginizmussal foglalkozik.

Irodalomtörténetünk korábbi állásfoglalásának kritikájában akkor helyes a szerző tétele, ha úgy fogalmazta volna, hogy a két világháború közötti irodalomtörténet *uralkodó áramlatának* szemlélete szerint nem alakulhatott ki korábban népi nyelvű irott irodalmunk a XV. sz. közepénél, de *nem helyes jelenlegi teljesen általánosító formájában*. Még kevésbé fogadható el az, hogy nem mondja meg világosan, fejtegetése az írott anyanyelvűségre vonatkozik, nem pedig a szóbeli anyanyelvűség körére, mely sokkal szélesebb és a magyar társadalom különböző formációit hosszú évszázadok óta kísérte.

A szerző dolgozatának tanúsága szerint jól tudja, hogy a fentebb említett uralkodó szemlélettől eltérő vélemény is volt, és pedig nem epizódyszerűen, hanem 1931-től kezdve folyamatosan. Tudja jól, hogy a szóbeli irodalom ősi hagyományos formái mellett az írott irodalom létrehozásában a klerikus és udvari kultúránál is nagyobb jelentőséget tulajdonítottunk a laikus vallásos mozgalmaknak és különösképpen eretnek, forradalmi formáinak. *Ellenben* igaz az, hogy senki nem foglalkozott e laikus mozgalmak azon ágával, és annak jelentőségével, melyet *laikus nőmozgalomnak, beginizmusnak* nevezünk. Kiteszik ez abból is, hogy amikor az Ó-magyar Mária-síralmat a laikus vallásos mozgalmaknak egy meghatározott és erősen forradalmi megnyilvánulási formájához, a flagelláns mozgalomhoz kapcsoltuk, nem tudtuk: ezen belül, vagy evvel kapcsolatosan irodalmi emlékünk legszorosabb környezetét és előfeltételeit megjelölni, melyet most Mezey László példamutatón elvégzett.

Megvolt a két világháború közötti irodalomtörténetben a társadalmi erők irodalmiságot alakító szerepének valamiféle meglátása, éspedig *A laikus mozgalom magyar bibliájában* éppen úgy, mint a *Középkori kultúrában*. De helytelen lenne tagadni, hogy csökkenten bár, de bizonyos mértékben megvolt az uralkodó szemléletben is, amikor megsejtette polgárságunk szerepét az irodalmi anyanyelvűség terén. Viszont nem ezt ismerte fel döntő elemnek, hanem a kolostori reformot, amelynek társadalmi hajtóerőit senki nem ismerte fel s én magam is csak most, néhány éve.

Az alapvető hibát *nem is ebben jelölném* meg, hanem abban, amit a szerző „gazdasági erő“-nek nevez, de ami valójában a *történeti materializmus szemléletének hiánya, mely egész irodalmi szemléletünk közös hibája volt*, magamat sem kivéve. Hiányzott a termelési mód és viszonyok, az ezeken alapuló társadalmi formáció döntő szerepének fölismerése, *elsődlegességének elismerése* a kultúra és így az irodalom létrehozásának terén. Még ha helyesen meg is látott egyikünk vagy másikunk egyes összefüggéseket, vagy forradalmi jelenségeket, a különböző alapok felépítményeinek küzdelméről sejtelmünk sem volt, az irodalomnak valóban tudományos szemlélete hiányzott.

A szerző első tézise az itt elmondott fenntartásokkal és kiegészítésekkel így és ebben a formában elfogadható.

A szerző *második* tézisének, miszerint a beginizmus lényegét tekintve a kathar eretnekséggel sok tekintetben rokon, laikus vallásos mozgalom : teljes mértékben elfogadom.

A szerző azt is állítja, hogy „erősen társadalmi kezdetei, lényege szerinti laikus jellege hozta magával, hogy állandóan az eretnokség és ortodoxia határán ingadozik“. E fogalmazás bizonyos ideológiai zavar következménye, ugyanis *minden vallásos vélekedésnek társadalmi indítékai vannak*, ezért nevezük társadalmi tudatformának. Hasonlóképpen *helytelen úgy felfogni, hogy ingadozása az ortodoxia és eretnokség határán laikus jellegéből fakad. Ellenkezőleg eretnek rokonszenvét, de ingadozását is osztályjellege szabja meg*, a polgári és kézműves osztályból való kiindulása. Ennek következménye a vallásos formák között megjelenő szellemi és irodalmi igény, vagyis a laikus vallásosság és népi nyelvű irodalom követelése.

A szerző *harmadik és negyedik* tézisével egyetértek. Ezekben leszögezi, hogy a beginizmus az eretnokség gyanújától soha nem mentesült teljesen. ezért a különböző egyházi reformok végrehajtására alakult premontrei és ciszterci, majd pedig a népi ellenállás leküzdésére létrehívott kolduló rendek ellenőrzése alá helyezték, s hacsak lehetett, kolostorba kényszerítették őket. Leszögezi továbbá, hogy a begina-mozgalmat olyan eszmények jellemzik, melyek az eretnek mozgalmak forradalmi aszkézisével rokonok s avval a követelésével is összefüggenek, hogy ne legyen uralkodó osztály, mely mások kizsákmányolásából él, de mindenki dolgozzék.

A szerző pontosan jelzi a beginizmus megjelenésének társadalmi körét a középkor ruházati és bőriparának kézművesei között. Helyesnek tartottuk volna, ha utal a *szövőipar differenciált és ugyanakkor organikus munkafolyamataira*, mint amely előmozdítja a több-kevesebb szakértelemmel rendelkező kizsákmányolt munkások *kollektív tudatának létrejöttét*.

Elfogadom a szerző *ötödik* tézisét, mely szerint a laikus nőmozgalom híveiben fokozott szellemi igényeket ébreszt a népi tömegek szükségletei szerint a vallásos élet területén. Elfogadom, hogy ezek az igények mozgósították őket a feudális egyház műveltségi monopóliuma ellen, ami csak az anyanyelvűség jegyében történhetett. *Helyes lett volna* magában a disszertációban élesen megjelölni e kényszerűen vallásos körben megjelenő irodalom *azon vonásait, melyek szembenállnak az egyházi vallásos irodalommal*, kapcsolatát a misztikával, az ebben megnyilvánuló függetlenségi törekvést, az egyház segítsége nélkül való túlvilági boldogulást, és az ember felmagasztalásának különleges jelentőségét, e laikus vallásosság szerepét az egyéniség és a pszichológia nyelvi kifejezéseinek megteremtésében. E jellegnek mélyreható elemzése szorosan kötötte volna a laikus írásbeliséget társadalmi alapjához, *aláhúzta volna haladó, igen gyakran eretnek jellegét*.

A szerző ugyanezen tézisében joggal bírálja irodalomtörténetírásunkat, mely a beginizmust mint a ferences obszervancia egyik megnyilatkozását tartotta számon, az évtizedek óta folyó nyugati kutatás eredményeit egyáltalán nem vette tekintetbe. A szerző úgy véli, hogy a szellemtörténeti irány ezt annál kevésbé vállalhatta „mert így a szellemiség történeti változásainak légköréből az osztályharcok köznapias talajára került volna“. A tézis e része azt a benyomást keltheti, hogy a szellemtörténet azért nem látta meg a laikus mozgalmak irodalmi szerepét, mert bizonyos szellemi arisztokratizmusból lenézte az osztályharcok „köznapiasságát“. Nyilvánvaló, hogy a szellemtörténetben csakúgy, mint az idealizmus minden fajtájánál az anyagi valóság lenézése illetve meg nem értése komolyan szerepet játszik. Azonban ez csak következmény s oka — jól tudjuk — osztályjellegű, az uralkodó osztálynak a termeléstől való elszakadásából következik, a természetes logikai folyamat megszakadásából, mely az uralkodó osztály ideológiájában úgy tükröződik, hogy *a dolgok valóságos rendjét megfordítja*, az eszmeit, a szellemit elsődlegesnek fogja fel, az istenségből, vagy mondjuk uralkodó eszméből vezeti le a történeti változásokat, s így vakká és süketté lesz a társadalom igazi hajtóerejével szemben, és képtelen meglátni az osztályharc alapvető mivoltát. Az értelmiség és az irodalomtörténet művelői több-kevesebb öntudatossággal csatlakoztak ehhez a szemlélethez s *ennek következménye, de csak következménye a szerző által megállapított előkelőködésük*.

Elfogadom a szerző *hetedik* tézisét, mely a begini-mozgalom magyarországi kibontakozási lehetőségeit azon a tényen méri le, hogy a női laikus mozgalom kiindulási területeivel Gent és Liege vidékével szoros, egyebek

közt kereskedelmi kapcsolatok állottak fenn. Elfogadom továbbá *nyolcadik* tézisét, hogy meglepő jelenség, miszerint Magyarországon a női kolostorok száma a férfi monostorokéhoz képest elenyészően kevés, s ebből következik, hogy a magyar laikus nőmozgalom nem hivatalos szerzetesi keretben bontakozott ki, és *a hivatalos egyházi formák iránt nem barátságos hajlandóság jellemzi.*

A szerző meggyőzően bizonyítja *kilencedik és tizedik* tézisében, hogy a magyar beginizmus idővel a külföldi *minden változtatást* fel tudja mutatni. Voltak, akik kolostori közösségbe kényszerültek. Voltak, akik közösen éltek, ha nem is váltak forma szerint apácává. S voltak, végül akik csupán mozgalmi közösségben, de egyébként egyedül, otthonukban éltek. Ezek egynémelyikét szerzetes rend irányította, de voltak olyanok, akiket senki. Ezek legtöbbször a kor legjelentősebb gazdasági középpontjából, Esztergomból kerültek ki.

Igen tanulságos mind a disszertációnak részletes okfejtése, mind pedig a *tizenegyedik* tézis összefoglalása tekintetben, hogy tizenhat begina osztályhelyzetének, nemzeti hovatartozásának megvizsgálása avval az eredménnyel járt, hogy a tizenhatból mindössze öt német származású s a tizenhatból ugyancsak kb. öt a nemesi eredetű, *tizenegy pedig elég nagy valószínűséggel polgári származású. Még jelentősebb, hogy kolostortól és vezetéstől független legradikálisabb típusában jelentkezik magyar nyelvű mozgalomként.* A tézis helyes, és minden vonatkozásában elfogadható. Nem lett volna azonban felesleges megvizsgálni a nemesi származású beginák osztálykapcsolatait, családjukhoz való viszonyukat, és ha zárt közösségben élnek, a többiekhez való kapcsolatukat. Például éppen Margithoz való viszonyukat. Ez többé-kevésbé eldöntötte volna, hogy amikor Margit kiráyleány elszakad osztályától, kivételről van-e szó, vagy gyakori jelenségről?

A szerző *tizenkettedik* tézisében azoknak a vizsgálódásainak az eredményeit foglalja össze, melyek az Ó-magyar Mária-siralom jellegére vonatkoznak. MEZEY bebizonyítja, hogy a siralom szövegekörnyezete a begina-mozgalomra jellemző sajátos műfaj: a kolláció keretében jelenik meg. A Siralom az ilyenkor használatos cantiók egyike, melyeknek feladata volt a hallgatóság hangulati előkészítése az oktatásra. A Mária-siralom egy *nagycsütörtöki* kolláció előtt foglal helyet, női hallgatóság számára készült, a beginizmust jellemző tartalommal.

A szerzőnek ezt a tézisét *elfogadom, de nem tartom korántsem kielégítőnek.* Mind a tézis, mind a dolgozat megfelelő része megkerüli azt a tényt, hogy a Siralmat olasz környezetben járatos, olasz iskolázottságú kéz jegyezte be olyan időben, amikor a flagelláns mozgalmak nyomán ehhez hasonló laudákat különösen Itáliában énekeltek, bár másutt is el voltak terjedve. A siralom funkciója egyáltalán nem mond ennek ellent, mert az 1300-as években a forradalmi flagellantizmus első hulláma elcsitult, és mindenfelé főleg nőkből álló flagelláns társulatok keretében élt tovább, ahol a laudák szerepe ugyan-

csak a devotio felkeltésében állott, főleg magára az önostorozásra, való előkészületül.

A szerző a flagellantizmusnak ezt a begina közösségekhez olyan *hasonló és vele érintkező állandó közösségi formáját nem ismerte fel*, s talán ennek tulajdonítható, hogy a forradalmi flagellantizmust, mellyel dolgozatában foglalkoznia kellett, *nem eléggé igazi mivoltában tárgyalja*. Olyan vallásos tömegjelenségnek tekinti, mely az orthodoxia keretein belül zajlott le, és amelybe belesodródtak eretnek elemek. E szemléletet nem lehet elfogadni, és szembe kell vele állítani a flagelláns tömegmozgalomnak olyan értelmezését, mely a feudális társadalommal való *szembenállás szempontjából ítéli meg a mozgalmat*. Döntő mozzanata az országutakon vonuló, országhatárokat semmibevevő flagelláns tömegmozgalomnak *a feudális társadalmi kötelekek felbontása*, és nyilván nemcsak a földek és műhelyek elhagyása, de a feudális tulajdon csorbítása is. Emlékeztetnem kell MEZEY elvtársat arra, hogy Dózsa kereszteshadának forradalmi haddá alakulásában mily fontos szerepet játszott, hogy a földesurak a földek elhagyásáért a hadrakelt jobbágyok családjain álltak bosszút, és a had szükségleteivel szemben ellenségesen viselkedtek. Ugyancsak súlyosan esik latba *a feudális kötelekek felbontása mellett a dogmatikai kereteket széttörő, érzelmi extázis*, melyről a laudák tanúskodnak, és a tömegmisztika olyan megnyilvánulásai, mint az Utolsó Itélet, *a végleges társadalmi igazságszolgáltatás azonnali bekövetkeztének hiedelme*. Mindezek a körülmények világossá teszik, hogy a flagellantizmust eretnek tömegjelenségnek kell felfognunk.

A szerző ezekután áttér a Margit-legenda kérdésére, és *tizenharmadik* tézisében, illetve dolgozatának megfelelő részében bizonyítja, hogy a Nyulak-szigetén levő apácakolostor, ahol Margit királyleány élt, egy begina kezdetű közösségből, a veszprémi Katalin-kolostorból származott.

E tézisét *fenntartás nélkül elfogadom*. MEZEY LÁSZLÓ vizsgálódásai a latin nyelvű Margit-legendák tekintetében, melyeket a XIV–XVII. tézisig foglal össze, továbbviszi a gazdag szakirodalmat, és meggyőződésem szerint *definitív eredményekhez jut*. Elfogadható, hogy az első legendát a királyleány gyóntatója, Marcellus készítette; hogy az első kanonizációs vizsgálat befejezése után ezt az első szerkezetet egy újabb „vita“ váltotta fel; elfogadható, hogy ebbe a vitába beledolgozták a II. kanonizációs jegyzőkönyv adatait, és így jött létre az a III. szerkezet, mely a magyar legenda közvetlen latin anyaszövege volt. Elfogadható a szakirodalom és MEZEY azon megállapítása, hogy Garinus dominikánus magiszter legendája külön szöveghagyományt indít el 1340-ben, és helyeselhető, hogy a szerző bizonyítja, miszerint ebben *új legendaírási módszer* jelentkezik. Helyesen bizonyítja e stílusban a devotio megjelenését, azonban nem úgy értékeli *mint a laikus mozgalomra való visszahatás jelenségét*; a dolgozatban még van ennek valamelyes nyoma, az összefoglaló tizenhatodik tézisben már semmi.

Helyes a *tizenhetedik* tézis megállapítása a Margitról szóló verses zsolozsma keletkezéséről, és időpontja meghatározásáról.

A szerző ezekután áttér a magyar Margit-legenda szövegtörténetére. Mindenekelőtt *elfogadható az a tézise*, hogy a Pray-féle rövidebb legendának tartott szöveg nem más, mint a Margit-legendából készült kivonat.

Nagy jelentőségű a szerző megállapítása (tizenkilencedik tézis), mely szerint a magyar Margit-legendában nyomát sem lehet találni a Garinus-féle szerkesztési módnak és az új devóciós stílusnak. Helyesen következteti ebből, hogy a magyar Margit-legendának 1350 előtt, közelebbről pedig 1300—1320 között kellett készülnie. *Jelentékeny és elfogadható az a megállapítása*, hogy olyan interpolációk kerültek a szövegbe, amelyek élő szájhagyományt közvetítettek. mégpedig olyan szájhagyományt, amely csak meghatározott ideig maradhat fenn. *Végül nagyjelentőségű MEZEY LÁSZLÓ megállapítása* atekintetben, *hogy a fordító kezdetleges latin tudása és járatlansága az egyházi terminológiában arra vall, hogy szigeti apáca volt.*

Elfogadható a szerző azon megállapítása is, melyet a *huszadik* tézisben foglal össze, hogy az eredeti magyar nyelvű Margit-legendát a XIV. sz. második felében, de kétségtelenül 1409 előtt javították, s a domonkosok új legendaírásai izlésének megfelelően jelentéktelen mértékben módosították. Ráskai Lea 1510 táján ezt a második redakciót másolta le.

A szerző a *huszonegy-huszonhatodik* tézisig Margit királyleány és környezetének a laikus nőmozgalomhoz való viszonyát, illetve az erre vonatkozó fejtegetéseket foglalja össze. Felfogásom szerint helyesen bizonyítja, hogy a veszprémi Katalin-kolostor hírneves misztikusa, Ilona szoror nem volt Margit nevelője, és hogy a róla szóló mindenféle misztikus csodákkal teljes legendát már a magyarországi laikus nőmozgalom egy újabb fejlődési szakaszához kapcsolja, és megtalálja összefüggéseit a belga begina irodalommal. Ugyanakkor megállapítja, Margit vallásosságának jellegzetességeit, amelyben dominál az aszkézis, Krisztus szenvedéseinek tisztelete, és főként a szegénység kultusza.

Hiányoljuk a szerző e téziseiben egyrészt annak hangsúlyozását, *hogy a magyar begina-mozgalom a magyar társadalmi fejlődéssel együtt hogyan változott*, milyen fázisokon ment keresztül, és hiányoljuk, *hogy a kathar*, nálunk pařarén, valdens mozgalmakkal való kapcsolatáról *egyetlen* szót nem ejtett. Az Apor-kódex keletkezésének több körülménye arra mutat, hogy a zalánkeményi beginák éppoly buzgó olvasói voltak a népi nyelvű eretnek fordításoknak mint külföldi társaik. A szerző *inkább csak hangsúlyozza, hogy a beginizmus határjelenség az orthodoxia és eretnekség között, semmint bizonyítja és elemzi tényeit.*

Annál szebb és eredményesebb bizonyítása Margit királyleány társadalomkritikáját illetően, mely egyaránt kiterjedt családjának tagjaira, nagyhatalmú urakra, világiakra és egyháziakra egyaránt. Helyesen hívja fel reá a figyelmet,

és bizonyítja is, hogy pörének tanúi között *nagy többségben voltak a szegények*. Úgy véljük, Margit királyleány belső eltávolodásának folyamatát *mélyebben kellett volna elemeznie, és nemcsak családjától való korai elszakadására kellett volna utalnia, de rendkívüli értelmi képességeire, és energiájára is.*

Élénken lehet helyeselni a huszonnegyedik tézis azon állítását, hogy bár Marcellus, Margit gyóntatója fontos tényező életében, de nem döntő tényező. Nagyon helyes megfigyelés, hogy Margit gondolkodásmódja nem a latin liturgiához kapcsolódik, mert latinul nem tudott. Ez vezet át Margit *igazi beginavoltának bizonyításához*. Úgy véljük, a szerzőnek nem szabad lett volna lemondani a legendának arról a tipikusan misztikus, és a hivatalos egyházat fölényesen megrovó mozzanatáról, amikor Marcellus atya nem hiszi el Margit előreérzését, hogy a Duna áradása el fogja lepni a kolostort. S mikor az áradat betör, megszegyenülten menekül előle. A tudós dominikánus megszegyenülése Margittal szemben, aki többet tudott, és előrelátott, *mert misztikus egységben volt az istenséggel, és így a természeti elemekkel is; a nem éppen orthodox misztikának egyik klasszikus példája.*

Végül *nagyon is valószínűnek tartom a szerző huszonhatodik tézisét, mely szerint azokban a szövegekben, amiket Margit Marcellus atyával elmagyaráztatott magának, Jagello-kori kódexeinknek szinte minden műfajára ráismerhetünk. Feltétlenül elfogadom a huszonhetedik tézist, amely összhangban van egy körülbelül háromnegyed évszázaddal későbbi adattal a Passavanti-féle adattal, hogy magyar nyelvű egész vagy részfordítás volt a bibliából. A legenda szövegéből kiderülőleg ez a passió szövege volt. Ugyancsak elfogadom a magyar nyelvű István-legenda meglétét.*

Errel befejeztem MEZEY LÁSZLÓ téziseihez fűződő megjegyzéseim felsorolását avval a konkluzióval, hogy *Mezey László kandidátusi értekezését a maga egészében és minden lényeges eredményében elfogadom, és őt a kandidátusi fokozat elnyerésére minden tekintetben méltónak tartom.* Az is kitűnhetett a megjegyzésekből, hogy a kiváló szerzőnek törekednie kell az idealisztikus történeti szemléletmód maradványainak kiküszöbölésére, a történeti materializmus irodalomtörténeti következményeinek minél teljesebb levonására. Az erre való komoly törekvés nélkül nem születhetett volna meg ez a kandidátusi értekezés, de ahhoz, hogy méltó folytatása legyen, a módszerben rejlő lehetőségek minél eredményesebbek lehessenek, nem állhat meg félúton.

KOLTAY-KASTNER JENŐ opponensi véleménye:

MEZEY LÁSZLÓ értekezésében egyben kevesebbet és többet kapunk annál, amit a cím ígér. Kevesebbet, mert a középkori laikus mozgalmak sokszerűségéből csak egyet ragad ki, a németalföldi beginamozgalmat, melynek összefüggéseit csupán az albigenzesekkel vizsgálja, míg a waldenezesek, patarén-bogumilok szereplését nem érinti. Másrészt többet, mert két nyelv-

emlékünknek — az Ó-magyar Mária-siralomnak és a Margit-legendának — az „anyanyelvűség kezdetei“ összefüggésén messze túlmenő, részletes kritikáját nyújtja. Ez utóbbi törekvés határozta meg a laikus mozgalomra vonatkozó vizsgálódásainak szűkebbre fogását is, mert hiszen az „Írás és olvasás szerepéről a késő középkorban“ folytatott régebbi kutatások és a Jókai-kódex meg laikus biblia igazi társadalmi jelentőségét felfedő legújabb eredmények a „Waldensische und begardische Laienfrömmigkeit“, valamint a délvidéki patarén-eretnekség később huszitizmusba torkolló ágának szerepét a magyar anyanyelvűség kialakulása szempontjából a XIII. századra visszamenően is valószínűsítik.¹ A beginizmus szempontjából sem tartottuk volna fölöslegesnek, ha a szerző az e kutatásokban már hasznosított irodalmat számou tartja és szándékosan korlátozott látóhatárában az újabb beginakutatás adatait jobban tudja érvényesíteni. Dayton Phillips 1941-ben, Mensnek Louvain-Bruxellesben 1947-ben e tárgykörből megjelent könyveit csak folyóiratrecenziókból ismeri, s Vitryi Jakab Marie d'Oignies életrajzát is — ha a jegyzetelésből helyesen ítélünk — olykor másodkézből idézi.

A Lyège-környéki szövőmunkások — texerantok — szociális helyzetéből Mezey így is meggyőzően vezeti le a beginizmus és begardizmus új vallásos áramlatát s állapítja meg annak megjelenési formáit. De abban már nem vagyunk biztosak, hogy a beginaházakban együttélő szabad női közösségek mellett, melyek később premontrei, majd cisztercita, végül kolduló rendi felügyelet alá kerülnek, németalföldi és északfrancia területen is ne lettek volna otthon, családi körükben maradó, begina-vallásos életet élő s ilyen laikus szervezetbe illeszkedő asszonyok. Így talán túlzás e tekintetben a „magyar laikusnak maradt beginizmus *sajátságos* arculatáról“ beszélni, mely „nyelv szerint is magyar beginizmus sajátossága“ (58.1.). Azt sem látjuk eléggé meggyőzően bizonyítottnak, hogy „a mozgalom maga, legalább is, ami eretnek eszmei tartalmát illeti, nálunk még előbb kialakulhatott, mint a Gallia Belgica tájain“ (51.1.). Ennek megítéléséhez a külföldi begina-mozgalomnak a tárgyaltnál részletesebb ismeretére volna szükségünk.

Feltétlen meggyőző azonban Mezeynek ama, a Margit szenttéavatási pere tanúvallomásaira alapított, megfigyelése, hogy a magyar beginizmus a belgiumival teljesen egyidőben, városi környezetben, liègei területről bevándorolt kereskedők, iparosok ösztönzésére, esztergomi szövőmunkások közt bontakozik ki s nyer a fényűző egyházzal és rosszul szerzett világi gazdagsággal szemben vallott szegénységelv mellett forradalmi állásfoglalást. E bevándorlókról, kik a kereskedelmi útvonalak mentén telepedtek meg, szólt már Karácsonyi és Auner Mihály², de az általuk képviselt munkafolyamat elter-

¹ Helga Hajdu, *Lesen und Schreiben im Spätmittelalter*, Pécs, 1931.; Kardos Tibor: *A huszita biblia keletkezése*, M. T. A. Nyelv- és Irod. o. Közl. 1952. 127—177. ll.

² Karácsonyi János, *Sz. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Bp. 1923—24. II. köt. 540. l.; Auner Mihály, *Latinus* — Századok 1916. 28—41. ll.

jedésének ideológiai következményei a történeti materializmus megvilágításában most jutottak csak helyes értelmezéshez. A vallomást tevő Mesa begina „aranyfonó” a magyar Margit-legenda szerint, s alighanem a nyulakzigeti dominikánus királylány is beginafoglalkozást keres magának, mikor — domina Margaretha tanúsága szerint — „quandoque filando, quandoque lavando lanam”³. gyapjúmosással, szövással töltötte sokszor délutánját.

A beginizmusnak ez az azonos életkörülmények közt történő gyors recepciója párhuzamos azzal, amit az írástörténeti kutatások a magyar megészakfrancia és belgiumi területek szoros összefüggéséről tud⁴ e korban, s ami az Ó-magyar Mária-siralomnak Mezey által nyújtott magyarázatát talán még kiegészítheti. Ennek a nem liturgikus szövegnek magyar jelentkezését eddig is a laikus — közelebbről olasz flagelláns-mozgalom — eredményeként könyveltük el⁵. Mezey egy lépéssel tovább jut és az olaszországi domonkoskódex vizsgálatából, mely a szöveget fenntartotta, azt következteti, hogy a verset beginaközösség énekelte a nagycsütörtöki kolláció-beszéd előtt. Az anya siralma halott fia fölött ama beszédvázlat társaságában, melyben találjuk, valóban egy vallásos női közösség hangulati bemelegítését szolgálta a nagycsütörtöki ájtatossághoz. Ennek megállapítása jelen tanulmánynak egyik legbiztosabb és legszebb eredménye.

Nem lehetett volna azonban a kutatást magára az eredeti latin vers szerzőjére is kiterjeszteni? Geoffroy de Saint Victor (de Breteuille megh. 1194-ben) annak a párisi Saint Victor-kapunál fekvő híres ágostonrendi szerzetesháznak volt a tagja, melyről Mezey más összefüggésben (150—151.11.) helyesen állapítja meg, hogy „a nyugati misztika elvi előkészítéséül a viktoriánus szimbolikus teológiát dolgozta ki”. Skolasztika és misztika kibékítése jellemzi haladó vallásos gondolkodásukat. Geoffroy kortársa, a kolostor egy másik híres tagja, Adam de S. Victor (megh. 1190 körül) 27 fennmaradt szequenciájával a himnusköltészetnek újabb, *a világi költészethez átmenetet képező* formáját alapítja meg s tőle a németujvári és egri érseki liceum könyvtárának misszáleja tartalmaz sequenciákat.⁶ Nem valószínűtlen, hogy a S. Victor-kolostornak, ahol az Ó-magyar Mária-siralom eredetijének szerzője élt, rokonszenvenvel viseltetett a beginamozgalom iránt, melynek szelleméhez latin költeménye oly közel áll. Azt is tudjuk, hogy a magyar ágostonrendiek kiképzésének fontos központja volt a Saint Victor-kolostor. Egyikük, Alexander de Hungaria 1295-től tanul Párisban és 1303-ban „magister regens”, nyilvános tanár lesz a Sorbonneon. A szellemre, mi körülveszi, jellemző, hogy a Szép Fülöp és Bonifác pápa közt dúlt hatalmi vitában a király mellett foglal

³ *Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis*. I. köt. Bp. 1896. 257. l.

⁴ Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség feljűlulása korából*. Bp. 1921. és *Károlyi emlékkönyv* 203, 212. l.

⁵ Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet*. Bp. é. n. 142. kk. 11.

⁶ L. Gauthier, *Oeuvres poétiques de Adam de S. Victor*. Paris 1894.; Mályusz, *Károlyi-emlékkönyv*. Budapest 1933, 382. l.; Pintér I. 332.

állást és aláírja az egyetemes zsinat összehívását célzó követelést. A vatikáni könyvtár egy Párisban 1270 és 90 közt összeszerkesztett beszédgyűjteményét, mely egyetemi hallgatók számára készült kollációkat tartalmaz, s melyben a Saint Victor kolostori kódexekkel s egyben a löweni kódexszel való rokonságot lehetett felfedezni, valószínűleg Magyarországi Salamon dominikánus készítette, aki 1269-ben érkezett Párisba. A margóra négy magyar szót jegyzett emlékeztetőül a talán saját szerzésű beszéd magyar nyelven való elmondásához.⁷ Gragger Róbert viszont arról értesít, hogy a Saint Victort a Königsbergi töredék latinja is említi.⁸ Így megvizsgálandók lennének anyanyelvű irodalmunk megindulásának e beginizmusmal alkalmasint összefüggő tényei is.

Mezey a magyar beginizmust központilag a Margit-legendán és IV. Béla leányának 1271–74 közt lefolyt első, valamint 1276-ban két olasz kiküldött és jegyzője előtt lefolytatott második tanúkihallgatás jegyzőkönyvein keresztül vizsgálja.

Lovas a Margit-kérdésben utolsó, 1940-ben megjelent munkája (*Árpádházi boldog Margit*) után, Mezey itt is igen jelentős eredményekre tekinthet vissza. Teljesen meggyőző az a részletes szövegkritikán alapuló megállapítása, hogy az úgynevezett breviáriumi legenda Margit első életrajzát tartalmazza, melyet volt gyóntatója és lelki irányítója, Marcellus domonkos provinciális röviddel a szűz halála után, az első vizsgálat megindulása előtt írt. Ezt a szerző által Marcellus I-nek elnevezett alapszöveget bővítette ki azután a legendaíró az első kihallgatás anyagával a Marcellus II-nek elnevezett fogalmazásban, amely a Böle Kornél által felfedezett és 1937-ben közrebocsátott 1999. sz. bolognai kéziratban maradt fenn. Ez régebben csupán Johannes Vercellensis latin változatának Jörg Walter által készített német fordításán keresztül volt ismeretes.

A verses zsolozsma időbeli elhelyezését a második tanúkihallgatás 1276-i dátuma körül is véglegesnek tartom, de a legenda későbbi családfájának megkonstruálása körül már néhány vitatható pontot kell felemlítenem. Kétségtelen, hogy a magyar Margit-legendáé előtt már kész latin fogalmazás állott, mely Marcellus második életrajzát kiegészítette az olasz doktorok által felvett és — ahogyan ez a Margit koporsójából előkerült másolatból kiderült — valaki által már bizonyos szempontok szerint legendaszerű összefüggésben csoportosított tanúvallomások anyagával. Ezt a változatot, mely csak a magyar fordításból ismeretes, Mezey Marcellus III-nak nevezi s egy ismeretlen nyulak-szigeti apácának tulajdonítja. Az Officium-legenda ez utolsó szövegezését 1276–1300-ra teszi és megrendelőjének V. Istvánnak Erzsébet nevű lányát tartja, aki gyermekkorban került nénje Nyulak-szigeti kolostorába s a 70-es

⁷ Gábrriel Asztrik, *Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára*. E. PH. K. 1941. 22–30. 11.; *Egy XIII. századi magyar klerikus párisi egyetemi szentbeszédgyűjteménye*. U. o. 1943. 164–193. 11.

⁸ *Ómagyar Máriasisiralom*. Magyar Nyelv 1923. 7. 1. Erre legközelebb visszatérünk.

években a monostor priorisszájává lett. E feltevést fölöslegesnek és ingatagnak találjuk, mert — bár, úszva az árral a tanúkihallgatások alkalmával két kisebb gyógyulását is tulajdonítja nagynénjének⁹ — amit kolostori életéről tudunk nem nagyon bizonyít mellette. Másra sincs gondja, mint arra, hogy IV. Lászlóval a kolostor vagyonát a maga érdeme feltüntetésével gyarapíttassa, 1285-ben egy szerelmi botrányba keveredik, két évvel később pedig erőszakkal elraboltatja magát a kolostorból, hogy a szép lovag-költő, varázsló cseh kormányzóval, rokonával vérfertőző házasságra lépjen. Kun László vipera-ágyasával, Eduával egy követ fúj ez időben a király felesége, Anjou Erzsébettel szemben. Lodomér esztergomi érsek szakrimoniális apáca helyett antimoniálisnak nevezi. Ha pedig 1276 és életének 1285-i kisiklása közé akarnók tenni az utolsó Marcellus-szöveg megrendelését, alig tudjuk magunknak megmagyarázni a nagy hangulati változást, mi nyolc éven belül a kolostorban lejátszódott volna. Marcellus második fogalmazása ugyanis elég élesen tárgyalja a Margit és szülei közt felmerült ellentétet, mi abból adódott, hogy 1249-ben a lengyel herceggel, 1254-ben II. Ottokár cseh királlyal való eljegyzése, 1261-ben ez utóbbival s végül 1269-ben Anjou Károllyal való házassági terveiket, melyekhez a királyi politika sorsdöntő érdekei fűződtek, ez alkalmakból kiereszkedett fogadalmához, majd felszenteltségéhez ragaszkodva, megtagadta.¹⁰ Johannes Vercellensis e részeket még erősebben színezte. Az V. István érdekében, apjával szembeszállását, valamint Margit társnőinek önérdemből történő állásfoglalását az állhatatos szűz ellen, mi odáig fajul, hogy a kolostor elhagyására akarják kényszeríteni, szintén nem titkolja el a Marcellus II.¹¹

A 2. jegyzőkönyv idejében viszont teljes összhang és összetartás mutatkozik a vallomást tevő régi apácatársak közt. Sem külső, sem belső ellentétekről nem esik itt egy szó sem. Margit miszticizmusa jegyében erős kollektíva kovácsolódott össze, melybe Marcellus is beleilleszkedik.¹² Legföljebb Szabina céloz rá, hogy sok mást is tud, de nem mondhat többet: „Multa alia scio, sed non possum dicere plus“.¹³

A Marcellus III-at fordító magyar legenda — mindkettő a kolostorban vagy vele szoros összefüggésben keletkezett — visszatér a korábbi spontánabb megnyilatkozásokhoz és a külső meg belső ellentéteket a Marcellus II. alapján kihangsúlyozza. Erzsébet megrendelői szerepének és a Marcellus III.

⁹ *Mon. Rom. Ep. Vespri*. I. 185 kk. II.

¹⁰ Karácsonyi János, *A mérges vipera és az antimoniális. Korkép Kun László idejéből*. Századok, 1910. 1–24. ll.; Wertner Mór, *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek, 1892. 527–534. ll.

¹¹ Lovas, *id. mű* 219, 230. ll.

¹² L. A. Gombos, *Catalogus fontium* III. 2009. kk. II.

¹³ *Mon. Vespri*. 275. kk. II. 206. l.; Lovas E.: *Boldog Margit történetének részletes forráskritikája*. A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve. 1915. 226, 250–51. ll. (Forráskr.)

szöveg túlkorai elhelyezésének kérdésében kissé szkeptikussá tehet ez a második jegyzőkönyvénel jobban a Marcellus II. felé vonzó előadásmód.

A magyar legendát Mezey azután 1300—1320 közti időre datálja igen logikus okfejtéssel, majd feltételez egy 1360 és 1409 közti első modernizálást, melyen keresztül jut el Ráskai Lea 1510-i másolatáig. Ha csak a felhozott történeti és szövegkritikai érveket nézzük, ez eléggé meggyőző is lenne. Csak segítségül kellett volna hívni — mint ez a laikus biblia esetében történt — a nyelvtörténeti vizsgálatot is. Már Horváth István ezt írja Pray György véleményét cáfolva: Ha ily korai lenne a Margit-legenda, „ama nevezetes Halotti Beszédnek együgyűbb és durvább szólása módjához igen közel járna. Hanem azzal állhatnak ellenünk, hogy a' ki mását vette, a szólásnak eme régibb módján simogatott a' maga idejéhez képest. De a' jámbor mása tevő bizony nagy simogatást merészlett tennie“.¹⁴ A szerző, akitől az újonnan meginduló Nyelvelméltár forrásokkal párhuzamba állító kétnyelvű szövegeket közlő sorozatában a Margit-legenda kritikai kiadását várjuk, ott talán e nyelvi vizsgálatot elvégezheti ugyanakkor, mikor szembe kerül majd az ott és a 2. jegyzőkönyvben előforduló magyar személy- és helységnevek problémájával is, melyet most a Zych tartománya értelmezésével az előző vélemények kritikájának elmulasztásával csak egészen felületesen érint.¹⁵

A másik legendacsoport elindítója Garinus párisi domonkos hittudós. Vaucemain Hugó rendfőnök megbízásából 1340-ben írta művét az akkor legújabb és leghitelesebb adatok, a 2. jegyzőkönyv alapján. Szövege semmi rokonságot nem mutat a Marcellus 3-mal, mi e hivatalos rendi életrajz írójának biztosan rendelkezésére áll, ha már akkor meglelt volna.

Mezey a különbséget abban látja a két legendatípus között, hogy míg az első kronológiai sorrendben halad, a második időrendtől független jellemképet ad, mi Hugó de Vaucemain hagiografiai reformjának eredménye lenne. Ezt az abszolút megfogalmazást később maga a szerző enyhíti s csak „bizonyos időrendi tagolás“ról szól (102. l.). Azonban Horváth János magyar legendákról, mely az 1. csoportba tartozna, épp azt állapította meg, hogy „nem élettörténet az, inkább jellemzés“¹⁶ s Mezeynek a Garinus-csoportból vett kronológia-ellenes példáival szembe állíthatunk hasonlókat a Marcellus-csoportból is. A Margit-legenda 56. oldalán olvassuk: „Ez vala három ezten-dovuel ez zent zveznek halala elevt“; a 66. oldalán: „Ez zent gyermek az fevlden az ev mesterenek mellette le telepedik vala“; a 77. oldalon „es vala ez dolog zent margyt azzonnak halala elevt evt eztendevuel“.¹⁷

¹⁴ Nyelvelméltár VIII. Bev. XXIII—XXV.; *Tud. gyűjtemény* II. köt. 85. l.

¹⁵ Wertner Mór: *A Margit-legenda genealogiai és földrajzi adatai* Turul 1903. 33—38. ll. a problémát felveti; néhány magyarázattal a *Mon. Rom. Ep. l'esper.*-ben a kiadó, Fraknói Vilmos is megpróbálkozik. A Zych Lovas Margit-életrajza szerint (71. l. jegyz.) Kucsó; Timár K., *Árpádházi b. Margit legendája. A breviárium legendák.* Kalocsa 1934. Pannonia 6. sz. 27. l. szerint Zirc; Mezey szerint Bátaszék.

¹⁶ *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Bp. 1931. 220. l.

¹⁷ *Nyelvelméltár VIII.* a kódex eredeti lapszámozása szerint.

A két csoport közt nem is ezt tartjuk a legfeltűnőbb különbözésnek, hanem azt, hogy a Garinus-csoport nem tud semmit a Marcellus-csoport ama elbeszéléseiről, melyekben Margit kemény kritikát mond a szegényeket elnyomó világi és egyházi fejedelmekről és társnőivel szemben is megvédi a maga szegénységhez, alázathoz és szűzességi fogadalomhoz hű életformáját. Garinus nem ismerte az 1. jegyzőkönyvön alapuló második Marcellus életrajzot, de az, tekintettel az újabb és hitelesebb tanúvallomásokra, nem is érdekelte. A Garinuson alapuló Nápolyi legenda ugyanigy nélkülözi a Marcellus-csoport imént jelzett eseménysorát s amennyiben kiszínezi - feldagasztja alapszövegét, azt a második kihallgatási jegyzőkönyvből teszi.¹⁸ E közös forrásból s nem a magyar legenda latin eredetijének ismeretéből erednek a Nápolyi és Magyar életrajz közt megállapítható hasonlóságok. A Nápolyi legenda igen szívesen továbbá novellisztikusan kiszélesíteni Margit aszkézise szempontjából közömbös vonásokat¹⁹, melyenek a Duna áradása vagy a kútba zuhant Ágnes szolgálóleány csodás kimentése. Kiaknázatlanul hagyott volna-e olyan magyar legendában meglevő, de a 2. jegyzőkönyvben hiányzó részleteket, mint azt, hogy a kolostor kútja a konyhabejárat előtt volt s nem volt kávája : így eshetett bele Ágnes a sötétben, vagy hogy Marcellus nemcsak exkommunikációval fenyegette meg a sororokat Margit temetése után, ha be nem vallják, hogy a sírból kiáradó csodás szag ott általuk elhelyezett illatszertől ered, de külön gyónásban is kikérdezte őket erről? s elfelejtett volna-e szólni a lombard kőfaragókról, akik Margit sírját megfaragták „veres marvanbol“?²⁰ Milyen novellákat tudott volna az ilyen részletekből kerekíteni!

Ezt a novellázást, pszichológiai megalapozást, irodalmi szándékot tartottam a Nápolyi legenda legjellemzőbb tulajdonságának 25 évvel ezelőtt megjelent dolgozatomban, aminek fenntartása nem zárja ki, hogy igazat ne adjak Mezey ama fejtegetéseinek, melyek Raimondo da Capua (megh. 1399)²¹ S. Agnese da Montepulcianoról és sienai Katalinról írott legendáival való érdekes összevetés kapcsán a bennük megnyilvánuló kolduló rendi „fervor“ közös stílusjegyeire mutatnak rá. Véleményem szerint a Nápolyi legendában van valami laikus jellegű többlet, ami miatt ma sem tarthatom pusztán a dominikánus *devotio* termékének, mint Mezey, hanem az anjou Róbert király udvarában uralkodó eretnek ízű fraticelli-szellem visszatükrözőjének. Persze ez a fervor a Nápolyi legendában nem jut el még Margit stigmáinak hirdetéséig (123.1.). Ez csak később, a Borselli-legendában és a Margitnak tulajdonított „Specchio della anime semplici“-ben történik meg,

¹⁸ Lovas E., *Forráskr.* 318. l.

¹⁹ Kastner Jenő; *Együgyű lelkek tüköre.* Budapest 1929.

²⁰ *Nyelvemléktár* VIII. 105, 107. ll.

²¹ L. G. Tiraboschi, *Storia della letteratura italiana.* Modena 1789. V. köt. 184—185. ll.

melyeket a jelölt kikapcsol vizsgálódása köréből, de melyek nélkül a Margit-legenda ez ágának viszonya a franciskanizmushoz nem tisztázható.

Eretnek ízű laikus vallásosság és szerzetesi *devotio* érintkeznek a Nápolyi legendában, melynek a történeti igazság szempontjából való teljes megbízhatatlanságát Lovas (Forrás krit. 346. l.) és Mezey (112. l.) is erősen hangsúlyozza. Az ilyen, „Mischtypus des Geistlichen und Säkularen“²² nem ismeretlen az európai legenda-irodalomban.

Garinus rendkívül józan és precíz — az 1276-i tanúkihallgatásokon túl a szóhasználatból csak az elevációt elfogadó —²³ hivatalos rendi legendájának laikus jellegű átalakításában itt az antimoniális Erzsébetnek tulajdonított szerepet, aki férje halála után 1300-ban II. Anjou Károly feleségének, az ő Mária nővérének segítségével a nápolyi S. Pietro-kolostorba jött elfelejtetni botránnyos életét, de a ránk maradt adatok szerint itt sem „Margit asszonyunk regulája“ szerint viselkedett,²⁴ és közlései inkább némely érdekes élettörténeti részletre vonatkoznak, mi csak a Nápolyi legendában található meg. Azt a közvetlen és folyamatos szerepet, mit neki Mezey tulajdonít a legenda kialakításában, nem tudom elfogadni.

De Mezey központi problémája: a laikus begina vallásosság hatása Margit magatartásában. Alázat, szegénységkultusz, a gonoszul szerzett gazdagság megvetése, a szüzességnek mindennél magasabbra becsülése valóban azonos életeszményre mutatnak. Mezey fejtegetései után az is világos, hogy a veszprémi monostor eredetileg begina együttélés volt és még Margit odakerülésekor sem volt szigorú klauzurájú apácakolostor. De nem kevésbé bizonyos, hogy Mária királynő úgy ott, mint a Nyulak szigetén főrangú családok gyermekeivel vette őt körül.

Egyáltalán úgy tartjuk, hogy a szigeti zárda alapítását a királyi és érseki kastélyok közelében részletesebb vizsgálat tárgyává kellene tenni. Mária királynő Laskaris niceiai görög császár leánya. Gögös asszony, aki IV. Béla udvartartásában bizánci merevséget honosít meg. A bizánci pantokrator-kolostor, melynek megalapításában II. Kommenos János mellett felesége, László királyunk Piroska lánya (Iréne) is részt vett,²⁵ élénken élhetett emlékezetében. Dinasztikus temetkezési és egyben kórház-kolostor volt az, melynek nyugati kolostoralapításokra s főleg a francia királyok Saint Denis-i temetkezőhelyére való hatását, Vasilev és Dimitrievszkij kutatásaira támaszkodva.

²² Schreiber Georg: *Gemeinschaften des Mittelalters*. Münster 1948. Byzantinisches u. abendländisches Hospital.

²³ Erre csak példa s nem forrásként említettem a Fiorettit, mely a XIV. század közepének terméke; Natalino Sapegno, *Il trecento*. Storia letteraria d'Italia. Milano, 1938. 535. l.; Kastner Jenő, *A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom*. E. Ph. K. 1932—33.

²⁴ L. Wertner *id. mű.* 527—540. ll.; *Együgyű lelkék tüköre* 22—23. ll.

²⁵ Moravcsik Gyula, *Szent László leányja és a bizánci Pantokrator-kolostor*. A konstantinápolyi M. Tud. Int. Közl. 7—8. füzet.

Georg Schreiber mutatta ki.²⁶ A Bizánccal való politikai és családi összekötés a XII—XIII. században állandó nálunk.²⁷

A nyulakszigeti kolostorról tudjuk hogy „az alapítás és a berendezés költségei Mária királynénak hazuról hozott kincseiből kerültek ki“. Az, hogy a híres Villard de Honnecourt francia építésszel, ki a cambrayi és rheimsi dómok építésében is részt vett, készítteti el Budán a terveket és hogy — mint Lux Kálmán rekonstrukciójából kiderül —, igen tekintélyes építkezéstről volt szó, mutatja az alapítás különleges jelentőségét.²⁸

Fel lehetne vetni a kérdést, nem a Pantokratorhoz és S. Denishez hasonló dinasztikus s egyben családi temetkezési egyházra és kolostorra gondolt-e Mária királynő? Margittal egyidőben még két királyi hercegnő lakik benne; IV. Béla és utódai gazdagon látják el javadalmakkal. IV. Sándor pápa 1257-ben kivieszi a veszprémi megyéspüspök és esztergomi érsek joghatósága alól és közvetlenül az apostoli szék alá rendeli, kevéssel utóbb pedig búcsut engedélyez már temploma számára.²⁹

Apa és leány viszonyának teljes megromlásából, sőt a köztük történt szakításból magyarázható, hogy IV. Béla — bár a Nyulak szigetén hal meg — úgy rendelkezik, hogy az esztergomi ferenceseknek ugyancsak általa alapított templomában Béla fia mellé temessék el, hova rövidesen felesége is követi (1270).³⁰ De már V. István és felesége, Kun Erzsébet, valamint IV. Béla unokája, Béla macsovai herceg (megh. 1272) itt temetkeznek.³¹

Margit életrajzában is van egy mozzanat, mely Bizánc felé mutat: „... es hagyta el hozny az ev arambol chynalt tablayat, mely tablában vadnak nagy sok zenteknek ereklyeekv es az elewen zent keresztfa...“³² A Magyar legenda egy más helyére és az „eleven keresztfa“ általában „feszület“ egyházi értelmére hivatkozva. Mezey tagadja, hogy Margitnak ilyen ereklyéje lett volna. Pedig ez az aranytábla nagyon hasonlít valami bizánci ikonhoz, s a XIII. században Konstantinápoly híres volt a velenceiek által közvetített ereklyekereskedelméről: főleg a keresztrefeszítéssel kapcsolatos állítólagos emléktárgyak gazdagságáról, melyek — akkori hit szerint — megvédik a várost a pogány foglalástól.³³

²⁶ „... weisen die abendländische Verbände manche Berührungen mit dem byzantinisch-levantischen Mönchentum auf.“ Schreiber, id. mű 436. l.

²⁷ Moravcsik Gyula, *III. Béla és a bizánci birodalom Mánuel halála után*. Századok 1933. 518—528. ll.; Wertner Mór, *Margit császárné fia* Századok, 1903. 593—611. ll. — Wertner id. mű 354—357. ll.

²⁸ Lovas E. *Margit-életr.* 94—108. ll.

²⁹ *L. Mon. Rom. Ep. Veszpr.* I. 136, 137, 146, 156. ll.; Theimer, *Vetera Monumenta*, Roma 1859. I. 352. l.

³⁰ Hóman—Szekfű, *Magy. Tört.* III. kiad. Bp. 1936. I. 583.

³¹ Lovas E. *Margit-életr.* 107—108. ll.

³² *Nyelvemléktár* VIII. 130.

³³ L. Bertrand de la Brocquière útleírását. Szamota I., *Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten*. Bp. 1891 (Olesó Kvt.).

A Pantokrator kolostorból indult ki az a felfogás is, mely a betegben isten szegényét látja. Őt alázatosan szolgálni a legfőbb érdemszerző cselekedetek közé számít. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Margit nemcsak önfeláldozóan ápol, de gyógyít is, mégpedig nem csupán csodás ráhatással. Az imént említett ikont vagy aranytáblát azért hozatta olyan sietve el, mert „Nemev nemev orvossagot hallot vala zent margyt azzon. es meg chynala az beteg sorornak es neky ada. Myhelen zent margyt azzon az beteg sorornak ada az orvossagot. legottan az beteg el vezte nyelueet es okossagot ezeet.”³⁴

A nyulakszigeti domonkoskolostor alapításának esetleges összefüggését a bizánci Pantokrator példájával jó lenne tüzetesebb vizsgálat tárgyává tenni.

Margit vallásosságának egyik legfontosabb érintkezési pontját a beginizmussal a népnyelvű olvasmányok hallgatása képezi. Mezey kitűnő képet ad értekezésének utolsó fejezetében Margitnak mai szemmel nézve alacsony műveltségi fokáról. De azt hiszem, érdemes azt is megfigyelnünk, hogy ezekről az olvasmányokról az 1276-i vizsgálatkor nem szól sem gyóntatója, Marcellus, sem Mihály provinciális, sem Olympiades és Katalin priorissa, volt tanítói, valamint a többi kihallgatott dominikánus szerzetes — Petrus provinciális; Felicianus, a nyulakszigeti domonkos monostor perjele és Jordanus a királynő gyóntatója sem. Pedig a pápa külön engedélyével e dominikánusok lelki gondozására volt bízva az apácakolostor és közéjük tartozott az a Desiderius fráter, aki e felolvasásokat Margit előtt végezni szokta. Neve három tanú vallomásában is előkerül³⁵ s egyikük meg is mondja, hogy „adhuc est in monasterio”. Még sincs semmi jelünk arra, hogy Desiderius-frátert kihallgatták volna, vagy hogy a bizottság e ponton — mint más esetekben tette — fürkésző kérdéseivel el kívánta volna mélyíteni érdeklődését. A leg részletesebben Kathérina cantrix, tehát a karének vezetője világosít fel, hogy a napi evangéliumot, husvét hetében a kinszenvedés történetét s a szentek, mártírok életét magyaráztatta magának. A hallottakat azután közös munka közben továbbadta társnőinek: „et quando nos eramus in domo illa, in qua sorores laborant, ipsa veniebat illuc et exponebat nobis”.³⁶ Tehát nemcsak anyanyelvű olvasmányt és külön magyarázatot hallgat, hanem továbbadja, propagálja a tudomására jutottakat. Nem csoda, ha e tipikusan laikus vallásos jellegű tevékenységet a vizsgáló bírák nem tartották a szenttéavatás szempontjából kiemelendőnek. De a király is, akinek a haragja, Margit 1269-i vonakodása után, hogy világpolitikai terveinek szolgálatába álljon az Anjou Károlyval való házasság révén, Marcellust a provinciális tiszttől való visszavonulásra kényszeríti, az ilyenféle felolvasásoknak tulajdonította lányának makaességát. Hiszen a passzióba és mártíriumokba való

³⁴ *Nyelvmléktár* VIII. 130.

³⁵ *Mon. Rom. Ep. Vesper. I.* 235, 254, 282. II.

³⁶ *Uo.* 254. I. — *Nyelvmlékt.* VIII. 46–48. II.

beleélés a dogmatikus vézetéstől könnyen elhajló egyéni misztika legjobb iskolája volt.³⁷

Nemcsak atyjával szemben, de magával egyházával szemben is megkeményíti magatartását ez a laikus, begina jellegű vallásossága. Mikor arra céloznak, hogy az Anjouk keleti politikájának érdekében a pápa is kívánja a házasságot s kész őt felmenteni szűzességi fogadalma alól, szembeszáll az egyházi exkommunikáció eshetőségével is.³⁸ A magyar társadalmi állapotok éles kritikáját jól kiemeli Mezey, de nem említi, hogy a magyar legenda egyéb bírálatot is tartalmaz : így a „gonozvl tanalechozo zerzetevssevk“-kel szemben, akik el akarják téríteni a hívőt Margit sírjának meglátogatásától.³⁹ Találunk benne célzást a „Jo zerzetesseknek zokasok“-ra⁴⁰ s arra, hogy „az clastron nem azoknak helyek es lakodalmok, kik az jelen való jókat, ez velagi jokat keresik, hanem azoke kyk az juvendev mennyey jókat keresik“.⁴¹

Margit ilyen elzárkózása a feudális környezettől és begina miszticizmustól áthatott vágya, hogy még a földi életben egyesüljön istenével, feltételezik Mezey szerint a szemlélődő ima ama típusát, mely a latin ismerete és önálló olvasnitudás híján csak anyanyelvű tanításokból és felolvasásokból táplálkozhatott. Mióta Kálmán királyunk alatt az első esztergomi zsinat 1005-ben elhatározta, hogy „az evangéliumot, epistolát és hittételeket meg kell magyarázni a népnek“⁴², a papok bizonyára glosszák és feljegyzések, majd összefüggő szövegek útján teljesítették a követelményt. Idegen ember számára ez az itthoni misét talán már korán „kissé magyaros“-nak tűntette fel.⁴³

Az önálló olvasásra sokáig nem voltak meg a feltételek ; azt az egyház sem nézte jó szemmel. Magyar nyelvű liturgikus énekről kevés adatunk van.⁴⁴

Ellenben beginaközösségénekli az Ó-magyar Mária-síralmat és az Ó-magyar olvasókönyv szerkesztői szerint nem lehetetlen, hogy „az evangéliumok tanításától eltérő, az egyháztól is váltig kifogásolt, sőt elítélt (condemnált) apokryph szövegek botránkoztattak meg“ annyira egy könyvkötő barátot, hogy a „Königsbergi töredék“-et tartalmazó kódex lapjait felszeletelte.⁴⁵

³⁷ Kozima Erzsébet, *A misztika és b. Margit* (dok. ért.) Vác. 1930 19, 25. ll. ; Lovas E., *Margit életr.* 231. l. ; Marcellus II. a király szerepét diplomatikusan mentegetni igyekszik u. o. 225. l.

³⁸ „... ipsa mihi finaliter respondit, — vallja Marcellus — quod prius sustineret se excommunicari, quam consentire parentibus suis“. *Mon. Rom. Ep. Vespr.* I. 220 278. *Nyvt.* VIII. 33. I. az *excommunicari* kifejezést enyhítve „meg átkozzanak“-kal fordítja.

³⁹ *Nyvt.* VIII. 168—171.

⁴⁰ U. o. 119.

⁴¹ U. o. 44.

⁴² Jakubovich—Pais, *Ómagyar olvasókönyv.* Pécs, 1929. XXXII. l.

⁴³ Szamota István *id. mű* 92. l.

⁴⁴ Radó Polikárp : *Nyomatott liturgikus könyveink kéziratos bejegyzései* (Az Orsz. Széchényi-Kvt. Kiadv. XIX. Bp. 1944) 60. l.

⁴⁵ *Ómagyar Olevk.* 181—182. ll.

Még akkor is, mikor a beginák, Georg Schreiber kifejezésével élve, a harmadrendek útján, a kolduló szerzetesek szellemi jobbágyaivá lesznek,⁴⁶ a XVI. század elején író kolostori szerzők ízlésükhöz alkalmazkodva „minél romantikusabb vallásos vagy *inkább csak épületes*“, tehát nem liturgikus jellegű olvasmányokkal igyekeznek őket ellátni.⁴⁷

Ilyennek szánhatta Ráskai Lea is másolatát. Mezey kutatásai figyelemztetnek arra, hogy szövegről-szövegre vallatóra kell fognunk kódexirodalmunk termékeit, mikor és milyen közösség részére készült eredetijük. Különösen áll ez azokra a kódexekre, melyek a begina érzésmódúnak bizonyult Margit-legenda misztikus beállítottságával rokonságot mutatnak: a Seuse Henrik (1295—1366) domonkos misztikus elmélkedéseivel átszőtt passziószöveget tartalmazó Nagyszombati kódexre, a Bonaventura (1221—1274) két hosszabb szemlélődő passziófejtését magában foglaló Debreczeni és Lobkovitz-kódexekre, a Sienai Katalin (1317—1380) jellemképét nyújtó Érdy-kódexre. — Ha nem is következtethetünk talán teljes bibliafordításra, mire sem Passavanti bíráló megjegyzése, sem a Margit-legenda megfelelő helye nem ad elegendő támaszpontot, ilyesfajta passió olvasásnak és magyarázatnak képzeljük el a Desiderius fráter által gyakorlottat. Mezey kutatása felettébb valószínűvé teszi, hogy volt a XIII. század második felében anyanyelvű szöveg, mi ezt részére lehetővé tette.

Rámutattak már arra,⁴⁸ hogy a misztikusok világtól való elzárkózásával maga a középkori ember ismeri el eszméinek csődjét s hogy a náluk megnyilatkozó egyéni tapasztalatra törekvés, fejlődésvágy, ismeretéhség, a dogmatikus egyházi hagyománnyal való szembenállás egy készülő prereformáció hajnalodását jelenti.

Mezey László jól megmutatja ennek a nálunk is már a XIII. század második felében a beginamozgalommal kezdődő folyamatnak társadalmi alapjait, tükröződését a Margit-legendában és szerepét anyanyelvű irodalmunk megindulásában.

Kandidátusi értekezését elfogadásra javaslom.

MEZEY LÁSZLÓ:

VÁLASZ AZ OPPONENSEKNEK

Mindenekelőtt meg kell bírálóimnak köszönnöm, hogy értekezésemet oly alapos és számomra is sok tekintetben — különösen ami a további kutatásokat illeti — tanulságos vizsgálatnak vetették alá. Mivel a bírálatokból úgy tűnt ki, hogy a most meginduló vita lényeges szempontjai, az opponensi véleményekben már kifejezést nyertek, a vita folyamán esetleg felmerülő

⁴⁶ „Eine art geistigen Vasallentums tut sich auf“. *Id. mű VI. l.*

⁴⁷ Katona Lajos, *A Teleki-kódex legendái*. Akd. Ért. XV. 1904.

⁴⁸ Otrókocsi Nagy Gábor, *A misztika kódexirodalmunkban*. Debrecen 1937.; Klaniczay Tibor, *Régi magyar irodalom I. rész* (Bölcsészettudományi Kar jegyzetei. 144 kk. II.)

sok és fölösleges ismétlődést és kitérőt talán elkerülhetünk, ha a bírálatokra már most minél részletesebb választ igyekszek adni.

KARDOS TIBOR akadémikus opponensi véleményét különösen azért fogadom hálásan, mert sok tételnek főként ideológiai, de jelentős tárgyi korrekcióját is adta. Bírálatát ilyen értelemben általánosságban és lényeges vonatkozásaiban elfogadom és köszönettel fogadom. Legyen szabad azonban abbeli vélekedésemnek kifejezést adni, hogy az egyes tételek bírálatának oka több esetben téziseim és a disszertáció szövege közötti — főként fogalmazásbeli — eltérés lehetett. Mivel ennek tisztázása a vita további tárgynáltartása miatt lényegesnek látszik, első opponensem bíráló megjegyzéseit az alábbiakban sorra veszem és a magam ellenészrevételeit kifejtem.

Első tézisémet főként azért érte bírálat, mert irodalmi anyanyelvűségünk kialakulására vonatkozó eddigi nézeteket emlegetek általánosságban, holott opponensem feltétlenül helyesen állapítja meg, hogy a téves nézetek csak a reakciós uralkodó szellemtörténeti áramlatnak kifejezői. Azt hiszem ezzel kapcsolatos és egyébként elfogadandó megjegyzései velem szemben bizonyos mértékben élüket vesztik, ha értekezésem első mondatát idézem: „A magyar irodalmi anyanyelvűség kialakulására vonatkozó, eddig uralkodó nézetek két tételben foglalhatók össze. . .“ A továbbiakban — hangsúlyozom a szövegben — nem marad megemlítetlenül ennek a helytelen felfogásnak kritikáját célzó munkásság sem. Méltatásra talál az, kétségtelenül nagyjelentőségű, úttörő kutatómunka, melynek eredményeként ú. n. kódexirodalmunk sokáig szigorúan egyházas szerzetesi értelmezésével szemben először jut kellő tárgyaláshoz ez irodalomban a laikusmozgalom irodalmi szerepe. Ez, mint jól tudjuk és az értekezésben sem titkolom éppen Kardos Tibor egyik legidőtállóbb eredménye. E tézis bírálatát a továbbiakra nézve elfogadom.

A második tézist érő bírálat lényegével szemben — úgy vélem — értekezésemben magam is többször és pozitív módon foglalkozok állást. Így a 12. oldalon, ahol megállapítom: vita sem lehet arról, hogy a laikus vallásosság szükségszerűen társadalmi összefüggésekből alakul-e ki?

A negyedik tétel bírálatával kapcsolatban legyen szabad arra hivatkoznom, hogy értekezésem 14—15. oldalán a középkori szövőipar munkafolyamatainak differenciált voltára, a szövőmunkások kollektív tudatának kialakulására elég részletesen utalok.

A hatodik tétel bírálatát teljesen elfogadom.

A tizenegyedik tétel bírálatát hasonlatosképpen. Mindössze csak azt kívánom megjegyezni, hogy a nemesi származású beginák osztályukhoz való viszonyát adatok hiányában nem vehettem részletesebb vizsgálat alá. Joggal tételezhetjük azonban fel — a nyugati viszonyok elemzése is ilyen eredményekhez juttatott —, hogy a beginizmus következetes megélése a penitens osztályáról leszakítja, mint ezt Margit esetében is nyilván látjuk. Kétségtelen ugyanis, hogy Margit és kolostori környezete között megállapítható egy elég

nagy és halálával is csak nehezen oldódó feszültség. Ez kétségkívül arra mutat, hogy a szigeti apácák, e gőgös ispánlányok, osztályukon kivülinek tekintették őt, ezért mertek vele oly kíméletlenek lenni. Ezt a szempontot, bár utalok rá, értekezésemben nagyobb részletességgel nem dolgozom ki.

A tizenkettedik tétel kritikája súlyosan kifogásolja, hogy megkerülöm a Siralom és az olasz „laudesek“, valamint a flagellantizmus kapcsolatát. Ami a „laudeseket“ illeti, a Lauda-éneklők és a Planctus egymással kapcsolatba-hozását valóban nem részletesen végeztem el. A kérdést teljesen még sem kerültem meg. A 62. oldalról idézek: „A fiát sirató anya panaszában énekelték meg előszeretettel a passiót az itáliai lauda-társulatok. A „laudesek“ és a laikus, sőt eretnek mozgalmak kapcsolata pedig teljesen tisztázottnak tekinthető“. És, hogy ezt elmondhatom, megint csak Kardos akadémikus nagy érdeme. A „laudesekkel“ részletesebben csak azért nem foglalkoztam, mert a Planctust bárhol és bármikor másolták is kódexébe, eredeti szövegében nem egyszerűen Lauda, bár tárgya szerint azok közvetlen rokona. A flagellantizmussal kapcsolatban 34. oldalon azt mondom, hogy az általánosságban orthodox maradt, nem mondom egyszerűen orthodoxnak. A flagellantizmusnak a feudalizmus kereteit feszegető, sőt romboló jelentősége, valóban elkerülte figyelmemet. A bírálatot e vonatkozásban köszönettel fogadom. Talán mégis megemlíthetem ezzel kapcsolatban, hogy a flagelláns mozgalommal kapcsolatos és igen leszűkített vizsgálataim is hoztak valamelyes újat. Ilyennek tekinthetjük a flagellánsok anyanyelvű énekeire, a cantus maternusra vonatkozó eddig ismeretlen adatot.

Huszonegyedikről a huszonhatodik tézisig terjedő bíráló megjegyzésekhez a magyar beginamozgalomnak társadalmi fejlődésünkkel együttes változásait valóban részletesebben vizsgálhattam volna, de még így is úgy vélem, hogy ami a gyér emlékanyagból társadalmi vonatkozásként értékelhető, igyekeztem kiaknázni. Begináink és a hazai patarének kapcsolata valóban izgalmas kérdés. Megfelelő adatok hiányában annál részletesebben, mint ahogyan megtettem, azt hiszem ezidőszerint megvizsgálható nem volt. Ami kathar vonatkozás a XIII. században megállapítható — így a veszprémi és brassói patrocínium esetében — mindenesetre igyekeztem felszínre hozni. — Marcellus és Margit vitája a Duna-áradás kérdésében mondanivalóimnak nemcsak érdekes kiegészítése, de jelentős alátámasztása is. A reáshivatkozást köszönettel fogadom.

KOLTAY-KASTNER JENŐ professzor bírálatának bevezető részével kapcsolatban, hogy ugyanis csak a beginizmussal kapcsolatban vizsgáltam elkezdődő anyanyelvűségünk és a középkori laikusmozgalmak viszonyát, kénytelen vagyok tézisem fenntartásával és aláhúzásával élni. Egy nem *egyértelműen* eretnek irodalom — mint aminő a mi kódexirodalmunk is, — csak nem egyszerűen eretnek mozgalmakkal hozható közvetlen összefüggésbe. Ilyen volt a beginizmus, melynek viszonyát orthodoxiához és heterodoxiához értekezésemben

kifejtem. A vald, patarén, bogumil kapcsolatok tárgyalásának hiányolásánál legyen szabad itt ismét a Kardos Tibornak adott válaszomra emlékeztetni. De élnem kell egy hozzáadással is: a németalföldi beginizmus kezdeteinek a XII. század elejétől folytatott vizsgálatánál a század végén feltűnő valdiakra hivatkozni anakronizmus lett volna. Egyebekben, a beginizmus és a kathar albiak kapcsolata, a vonatkozó irodalomban bőven tárgyalt és szerintem elég konkrétan megfogott téma. Ebből az irodalomból, legjelentősebb megnyilatkozásaiból többször idézek is. Kifogásolja opponensem, hogy Phillips és Mens könyvét csak recenzióból ismerem. Ugy vélem azonban, hogy ez kötelességmulasztás csak akkor lenne, ha vagy nem emliteném meg, hogy az említett könyvekben foglalt eredmények csak ismertetésekből jutottak tudomásomra, vagy pedig lényeges bizonyítási elemeket vennék a könyvek helyett ismertetéseikből. Mivel pedig értekezésem célja nem az volt, hogy a nyugati beginizmus történetét „ex professo“ összefoglaljam, hanem, hogy a nyugati beginakutatás jelenlegi állását és eredményeit a XIII. századi magyar beginizmus létezésének megállapításánál és a további kutatásoknál ismertessem és hasznosíthassam. Ezt a célt a teljesség kedvéért idézett a háború alatt és után megjelent két nyugati könyv részletes ismertetéséből vett kiegészítő adatokkal is elérhettem. Annál több joggal tehettem ezt, mert hiszen azt a tényt, hogy csak recenzióból idézek, a vonatkozó helyeken pontosan *feltüntettem*.

Marie d'Oignies életrajzának idézőmódját illető megjegyzésre legyen szabad arra utalnom, hogy a 175. oldalon levő 61. jegyzetben a Jacques de Vitry-féle életrajzból nyole sornyi latin szöveget idézek a forrás megjelölésével: Acta Sanctorum, Junius V. 636. Tehát, mint kitűnik, nem másodkézből. Jól tudjuk ugyanis, hogy a Bollandisták műve nem feldolgozás, hanem „in extenso“ szövegközlés.

Azt nem állítom, hogy „a beginaházakban együtt élő szabad női közösségek mellett... a németalföldi és északfrancia területen is ne lettek volna otthon, családi környezetükben maradó, begina vallásos életet élő és ilyen laikus szervezetekbe illeszkedő asszonyok...“ Ellenben, mint Marguerite d'Ypres esetében is, ilyenek létezését a belga tartományokban nyilvánvalóan bizonyítom. Meza esztergomi begina esetének elemzéséből bizonyítottnak tekintem azt is, hogy a magyar beginizmusnak volt egy *egész családokat felölelő*, a lombard posztóműves umiliati mozgalmához hasonló, tehát *a nyugatinál laikusabb társadalmibb és ennyiben sajátos magyar arculata*.

Hogy Margit néha gyapjúmosással, néha fonással töltötte idejét, előttem sem ismeretlen. Ezt az adatot mégsem tartottam felhasználandónak, mert Margit esetében nyilvánvalóan csak a kolostori élet szükségleteit kielégíteni kívánó, aszkétikusnak szánt foglalkozásról van szó, nem pedig kenyérkeresetről, bér munkáról, mint ahogyan pl. Meza aranyfonó mestersége ilyen volt. — Mégis köszönöm, hogy erre az adatra bírálóm figyelmemet külön is felhívta. Lehet-

séges ugyanis, hogy a gyapjú-mosás-fonás — bár minden középkori kolostor életében, szabályzatában találunk rá utalást — nála, mint a penitensek kedvelt foglalatossága különös jelentőséget nyerhetett.

A Siralom latin eredetijének szerzőjével, Geoffroy de Breteuille viktorinus kanonokkal, személyében, valóban nem foglalkoztam. Meg kell vallanom, hogy ez már csak azért sem juthatott eszembe, mert hiszen Geoffroy apátságának, a párisi Szent Viktornak a beginizmushoz vezető seminó kapcsolatáról a beginakutatás nem tud. — Adam de St. Victor szekvenciaköltői működését jól ismerem. Tudom azt is, hogy szekvenciái nemcsak egyszerűen a világi költészethez képeznek átmenetet, hanem formájukban és dallamukban eredetileg világi versek, mint ezt a legújabb kutatás is kétségtelenné tette. Sőt azt is megemlíthetem, hogy e viktorinus versek egyrésze nem Adam műve, hanem más — esetleg goliárd költőé. Így tudjuk az egyik leghíresebb neki tulajdonított énekről — a Kereszt-szekvenciáról —, hogy az orleansi Hugo, a Primás néven ismert híres goliárd költő szerzeménye. Legyen szabad mindezek kapcsán végezetül még megemlíteni, hogy a németújvári és egri, Miskolczi László-féle misszálékon kívül, minden Pázmány-előtti magyar misekönyv tartalmaz viktorinus típusú szekvenciákat, igaz: inkább csak kisebb számban...

Aligha tudnánk adatokat találni arra, hogy akár egy magyar ágostonrendi kanonok is a párisi szent Viktorban nyerte kiképeztetését. Az egyetlen ezt távolról érintő adat III. Béla idejéből a Szent Genovéva apátságra vonatkozik. Ez a monostor szent Viktor alapítása és itt tanult egy Bethlen nevű magyar klerikus és még néhány magyar társa. Ők viszont kétséget kizáróan nem az ágostonos kanonokok rendjének tagjai. Hasonlóképpen nem ennek a rendnek, hanem az ágostonos remeteszerzetnek volt tagja Alexander de Hungaria, aki nem az ekkor már elvirágzott viktorinus iskolának volt „scholaris” és „magister actu regense”, hanem a párisi egyetemnek.

A vatikáni kolláció-gyűjteményt ismerem és meg is említem. Különösebb hasznát azonban azért nem vehettem, mert egyetemi konferencia-beszéd gyűjtemény. A lőweni kódexszel való műfaji rokonsága egyébként szerintem is vitathatatlan.

Az általam Marcellus III-nak nevezett latin legenda-szerkesztést nem egy „ismeretlen nyulakszigeti apácának” tulajdonítom, hanem csak a magyar fordítást. Egyébként ennek a Marcellus-féle III. szerkesztés létrejöttében Erzsébetnek kizárólag a Marcellus II-höz és a Protocollumhoz képest megállapítható *interpolációk vizsgálata* nyomán tulajdonítok szerepet. Egész érvelésem erre épül fel. Opponensem viszont Erzsébet szerepét a hercegnő erkölcsi lehetetlensége folytán helyteleníti. Erzsébet kalandos és erkölcsileg nem kifogástalan életmódjáról szóló adatokat ismerem és értekezésemben a szükséghez képest ismertetem is. A középkori viszonyok és gondolkodás ismeretében azonban esetünkben ezeknek különösebb jelentőséget nem tulajdoníthatok.

A kanonizáció, egy szent tiszteletének terjesztése lehetett politikai, rendi, családi érdekek követelménye, de megállapíthatóan aligha szükségképpen a kanonizálttal való erkölcsi azonosulásé. A számtalan rendelkezésünkre álló példa közül, most csak az említett három lehetőség mindegyikére hozok fel egyet-egyet. Amikor a XII. század folyamán Breakspeare pápai legátus rendezte a politikailag differenciálódó Skandinávia egyházi viszonyait és Norvégiát, Svédországot, Dániát önálló hierarchikus szervezetbe különíti, a külön érsek mellett mindegyik országot egy-egy nemzeti szenttel is megajándékozta: Olaf, Erik, Kanut szentté nyilvánítása által. — Koltay professzor előtt jól ismert a franciskánizmus történetéből az a tény, hogy Assisi-i Ferenc kanonizációját, a hatalmas bazilika emelésével kultuszának fényét éppen az az Illés testvér szorgalmazza, aki pedig, mint Ferenc művének meghamisítója ismeretes és aki Ferencsel életének végén igen rossz viszonyban volt. — Végül esetünkben Erzsébet szerepének megítélésénél erkölcsi magatartásánál lényegesebben esik latba az, hogy Margit unokahúga volt és a kanonizációs eljárást éppen atyja V. István kezdeményezte még húga halála évében. Nyilván nem utolsó sorban a családi dicsőség gyarapítása érdekében. — Nem hasonló esettel állunk-e szemben, mint IX. Lajos francia király szenttéavatásánál, amit unokája Szép Fülöp dinasztikus okokból annyira szorgalmazott, bár ő maga személy szerint nagyapja aszkétikus életfelfogásától igen távol állt. Mindezekből jogosan következtethetünk arra, hogy Erzsébetet egyéni és egyáltalán nem kifogástalan életmódja, nagynénje kultuszának emelésében nem befolyásolhatta.

Marcellus II. és III. fogalmazása között ellentéteket nem keresek és nem is állapítok meg. Ellenben megállapíthatom, hogy a Marcellus III. a második szerkesztésnek és a Protocollumnak úgy továbbfejlesztése, mint ahogyan a második szerkesztés az elsőből és az első jegyzőkönyvből szerkesztődött. Viszont semmi sem zárja ki, hogy az ilyen átszerkesztések folyamán a legenda egyes elemei ne módosulnának. Erre különben a legendaképződés fejlődését célzó vizsgálataimnál magam is utalok.

Opponensem bírálatát atekintetben, hogy a legenda nyelvtörténeti vizsgálatát elmulasztottam, csak azzal a hozzáadással fogadhatom el, amit ő is említ. Vizsgálódásaim célja ezúttal, csak a tárgyam szempontjából nélkülözhetetlen forráskritika volt. Területéről a nyelvtörténet ezúttal még kívül maradt. Reméljük azonban, hogy a magára nem sokáig várható nyelvemléktári szövegkiadásból — ott a legtermészetesebb módon — már nem fog hiányozni.

Marcellus és Garinus szerkesztési módja közötti különbséget valóban az inkább kronológikus és inkább jellemző legendaírásmódban látom. Ez azonban nem az én önkényes látásmódom, hanem, — mint ezt idézetekkel bőven bizonyítom. — a kortársak is különbséget láttak az „ordo vitae“ és az „ordo temporis“ szerint haladó legendázás között. Az is bizonyítható, hogy ez az utóbbi legendaírási mód Hugo Vaucemain reformja után újnak minősül és

annak alkalmazását — nyilván egy régi hagyomány ellentétéként — Raimondo da Capua csakúgy kiemelendőnek tartja, mint III. Endre Erzsébet nevű leányának többi életírója. Ezt a tényt két dominikánus káptalani határozattal támasztom alá, melyekből a hagiográfiai stílusváltozás követelménye és célja is világosan kitűnik. Ezekből az egykorú adatokból, valamint a Garinus- és Marcellus-szerkesztés vázlatának egybevetéséből kénytelen voltam az értekezésben kifejtett következtetésekre jutni: a magyar legendának a Garinus-féle szerkesztési módhoz semmi köze nincs. Horváth Jánosnak a bírálatban hivatkozott nézetét ismerem és idézem is. Ennek ellenére tételmet fenn kell tartanom: a dominikánus legendaszerkesztés kortársi megítélés szerint, a magyar legenda az „ordo temporist“ követi szemben Garinus „ordo o vitae“-jával. A kor felfogása szerint — és kétségkívül ez a döntő — „élettörténet“ és nem jellemzés csupán. A „kronologikus“ meghatározást illető enyhítést szükségesnek tartottam. Hiszen senkinek sem kell külön megmagyarázni, hogy egy középkori legenda nem Annales, hőse életének nem évekszerűen haladó regisztrálása. Ámde, hogy legendairásmódok között aszerint, hogy inkább kronológikusak-e, vagy sem, van különbség — újra ismétlem a kortársak tudták — nekem pedig az ő véleményük alapján kellett a magam álláspontját kialakítani.

Koltay professzor megállapításait a nápolyi legenda szerkesztőjének novellisztikus hajlandóságáról ismerem és igen sajnálom, hogy ezeket a rendkívül érdekes megfigyeléseket értekezésemben nem hasznosíthattam eléggé.

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy opponensem, kinek a nápolyi legenda körüli kérdésekben kompetenciája közismert, bírálatában azzal az érveléssel, mellyel a nápolyi legendát a franciskánizmustól eltávolítani igyekszem, nem foglalkozik. Hogy a szerző nem volt ferences, már Lovas Elemér is sejtette. Magam pedig határozott érvet találtam magában a szövegben, melyből világosan bizonyítható, hogy a szerző domonkosrendi volt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a franciskánizmustól mindenestől idegen. Összefűzi vele a közös leszármazás. Koldulórendek, beginizmus egyként a XII.—XIII. század nagy penitensmozgalmának hajtásai. Nem illették-e Assisi-i Ferenc első társait „viri penitentiales de Assisio“ névvel?

Értekezésem e részében ismételten beszélek a dominikánus káptalani statutum kifejezésével élve a „fervor devotionis“-ról, de „devotio moderna“-ról sehol. Hol volt akkor még Johannes Busch Windesheim krónikása, aki elsőnek beszél a „devotio moderna“ kezdeteiről és magát a terminust is elsőként használja.

A stigmákról szóló részt a Specchio Margit legendájából veszi. „Estratta dalla sua leggenda“ mondja a szöveg. Mivel pedig a Borselli által másolt legendát ezideig csak Böle Kornél látta és ő a nápolyival azonosította, kénytelen voltam az ő véleményéhez alkalmazkodni. A Specchio kérdésének tisztázását ezúttal vizsgálódásaim köréből kizártam. Remélem azonban.

hogy a teljes kéziratoss anyagra támaszkodó újabb vizsgálata a franciskánizmushoz való viszony kérdését is újabb tárgyalás alá veszi.

Ami Erzsébetnek és a nápolyi legenda alapszövegének kialakulásával kapcsolatos véleményem ellen bírálatként hangzott el, Erzsébet fentebb már részletesen vizsgált szerepénél ismertetettel azonos. Ott megadott válaszom erre is vonatkozik.

Igen érdekes az a feltevés, amit Koltay professzor a szigeti kolostoralapítás körülményeinek közelebbi vizsgálatánál meg szívlelendőnek tart. A bizánci Pantokrator, mint példa, véleményem szerint Laskaris Mária előtt aligha lebeghetett, mert e kolostoralapítás lényeges jellemzője, mint ezt Georg Schreiber számomra sem ismeretlen tanulmányában kifejti, a kórház, szegényház, vendégház egyttalapítása és a gyógyszerellátás biztosítása volt. Mindezekről a szigeti kolostor alapításánál szó nem esik, de — intézményszerűen — további történetében sem merülnek fel. Ennek ellenére Mária királyné szigeti alapítását temetkező helynek is szánhatta. Ebbeli elgondolásában azonban a középkor ezer és ezer kolostor és templomalapítójának szándékával találkozott. Hogy csak hazai példákat idézzek, nem olvassuk-e krónikáinkban ismételten: „sepultus est in suo monasterio“ (Aba Sámuel, Péter, I. András) vagyis saját temetkezési monostorában temették el. Árpád-kori monostoraink legnagyobb része királyi, vagy nemzetségi temetkezőhelyül szolgált és annak is alapították. Hány osztálylevél intézkedik az elnépesedett nemzetség régi alapítású monostorának eszmei megosztásával kapcsolatban a „ius sepulturae“, a temetkezési jog fenntartásáról és rendezéséről. Így azt kell mondanom, hogy a temetkezési monostor rendeltetés, ha Mária királyné erre gondolt — és ez nem lehetetlen — a szigeti fundációnak még semmi különlegességet sem ad. A bizánci Pantokratorhoz pedig még nem vezet el. Ha már ennél a bizánci kapcsolat-problémánál tartunk, megemlíthetjük, hogy volt Magyarországon egy olyan alapítás, mely a Pantokratorhoz inkább hasonlít. Margit dédanyja Eufrozina kievi hercegnő, III. Béla anyja Székesfehérváron temetkezési helyül johannita konventet és melléje kórházat is alapított. Ez az adat talán inkább figyelmet keltő lehetne, mint a bírálóm által ajánlott távoli Saint Denis-i analógia.

Az, hogy Margitnak bizánci stílusú ikonja volt-e, vagy sem, valóban nem foglalkoztatott, viszont továbbra is fenntartom, hogy a „vivifica crux“ rossz fordításaként létrejött „eleuen kereztf“, Margit kereszt-ereklyéjére következtetést még nem enged.

Nem hinném, hogy a betegápolás különös értékelése éppen a Pantokrator kolostorból indult ki. Éppen az Ágoston püspöknek tulajdonított regula foglalkozik az összes nyugati szerzetesszabályok között a legrészletesebben a betegek körüli kötelességekkel. A középkori ispotályos rendek és alakulatok azért követték kivétel nélkül mind az ágostonos regulát. De tudjuk azt is, hogy Margit és egész rendje is „boldog Ágoston regulája“ szerint tett fogadalmat.

Nagy köszönettei fogadom bírálómnak Margit olvasmányaival kapcsolatban mondottakra vonatkozólag tett megjegyzéseit, melyek megállapításaimmal — úgy vélem — nincsenek ellentétben és azokat értékesen egészítik ki. Ugyancsak igen hálás vagyok azokért a fontos útmutatásokért, melyekkel kutatásaim további irányválasztását könnyebbíti meg.

Viszont a „gonozvl tanalchozo zertzetevsevk“ emlegetésében nem tudom Margit osztályáról leszakadásának bizonyítékát látni. Az esetből csak az tűnik ki, hogy egy bizonyos Margit sírjához igyekvő nemest „gonoszul tanalcsozo“ szerzetesek szándéka kivitelében megakadályozni igyekeztek. Ez viszont inkább a feudális egyházon belül mutatkozó ellentétek: két szerzetes rend — bizonyára a dominikánusok és ferencesek — rivalizálásának bizonyosága.

Opponenseimnek ezekben kívántam a választ megadni. Ismételten megköszönöm rendkívül alapos, sok tanulsággal szolgáló bíralataikat és kérem a további hozzászólásokat.

SZEMLE

BATSÁNYI JÁNOS ÖSSZES VERSEI

Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor, Budapest, Akadémiai Kiadó 1953.

Batsányi János költeményei utoljára 1865-ben jelentek meg, Toldy Ferenc gondozásában. Azóta csak Szinnyei Ferenc közölte Batsányi-életrajzában (1904) „A látó“-val együtt még kilenc ismeretlen verset és néhány töredéket kéziratból. Igen időszerű volt tehát egy új kiadás; B. folyton javítgató munkamódszere, viszontagságos életében szervetlenül összehalmozódott írásainak tömege pedig szinte parancsolólag írta elő, hogy ez kritikai eszközökkel és megvilágításban történjék.

Az új B.-kiadás kilenc költeményt tartalmaz, melyek az imént említett gyűjteményekben nem szerepelnek. Kettő közülük azonban már korábban elszigetelten megjelent: az ifjúkori *Orczy István halálára* 1785-ben a Magyar Hírmondóban, a *Klorishoz* címzett az Irodalomtörténeti Közlemények 1932-ik évfolyamában. Így hét szerzemény lát most először napvilágot. Ezek, bár meglepően újat nem nyújtanak, jelentős adalékkal járulnak B. írói jellemének megismeréséhez. Az *Üssön akármikor...* kezdetű töredék (29. sz.) ahhoz a forradalmi költeménycsoportozathoz tartozik, melynek *A látó* és *A franciaországi változásokra* (14, 19. sz.) írott versek a legkiválóbb darabjai. A *Mozart Varázsfuvolájából* vett kis duett, melyet Verseghyvel vetekedve fordított (30. sz.), a kiadók által *Három töredék* címen összefoglalt versek (34), az *Ama dicső magyar* kezdetű csonkán maradt tíz soros expositio egy tervezett Árpád-eposzhoz (40) budai és kufsteini fogságának lelkiállapotát helyezik az eddiginél erősebb megvilágításba; az *Imhol ma is* (45) egy spanyol poéta neve alá rejti éles egyházellenes állásfoglalását; a *Mi jót tettél a hazának* (46) emlékeztetből rekonstruálja egy régebbi s elveszett kirohanását a nemesség ellen; az *Aki miként vet* (48) catoi jellemzőségeire int. Ez utóbbiak mind a bécsi időből származnak.

Sajnos, az 1808-as füzet pusztulásával s B. párisi írásainak az osztrák rendőrség kezén történt eltűnésével a kritikai kiadás is csak igen csonka képet adhat a költő életművéről. Külön fejezetben azonban összegyűjtött

minden fellelhető kis kézirat-töredéket, a leggondosabban rendezve és feldolgozva őket. Új a kiadásban B. Osszián-fordításainak gyűjteménye is, valamint idegen nyelvű — német, francia, latin — eredeti verseinek közlése, melyek közül Toldy csak hármát vett fel (Mantua; Müller János, Herder képe alá).

E négy csoport valóban felölel mindent, mit ma B. költői munkásságából megismerhetünk. Legföljebb arra gondolhatunk, hogy helyesebb lett volna a magyar költő eredeti versei után második részként az Osszián-fordításokat sorra venni. Hiszen ezeket B. egyenlő értékűeknek tartotta eredeti verseivel. Az akkori Európa legjobbjait foglalkoztatta Osszián méltó fordításának gondolata, melynek filológiailag és költőileg Herderrel és Cesarottival vetekedő megvalósításától B. Párisban világhírének megalapítását várta. Az Osszián-fordítás tehát vér a vérből és sokkal közvetlenebbül csatlakozik a magyar költő életművéhez, mint a II. részként közölt idegennyelvű költemények.

Persze ezt is csak fenntartással állíthatjuk, mert van e csoportban néhány latinnyelvű vers, melyek oly szorosan kapcsolódnak Kufstein utáni bécsi irodalmi működéséhez, hogy indokoltnak tartanók, ha — mint Toldynál az általa ismertek — B. költeményeinek főcsoportjában szerepelnek. Az osztrák állami szolgálat kényszeríti, hogy latin órával forduljon *Ad Hungaros* (61. sz.), a rendek segítségét sürgetve a Napóleon elleni küzdelemben (1796); hogy II. Ferenc császár képét annak a francia propagandának ellensúlyozására mutassa be, mely meg akarja vonni tőle a magyar nemzet állítólagos „szeretetét“ (62); s azt ünnepelje, hogy sok osztrák vereség után a szövetséges seregek Szuvorov orosz tábornok vezetésével 1799 júl. 27-én elfoglalták Mantuát (68). Ez utóbbi költeményt B. felvette utolsó általa gondozott költeménykiadásába is. Az osztrák birodalom egy másik megszállott területen, Lombardiában, Giuseppe Parini hasonló kompromisszumokra kényszerül, mi nem von le semmit a nemzeti újraébredés körül szerzett hatalmas érdemeiből. De B. költeményeinek összefogó keretébe tartozik véleményünk szerint, a Martinovics-perben végső ítéletet mondó septemvirek ellen írott maró epigramma is (60), mert élesen jellemzi B.-nak Kazinczy által rosszaltnak kihívóan bátor és öntudatos magatartását budai börtönükben. Itt nem az a fontos, hogy magyarul vagy latinul van-e írva a költemény, hanem az, hogy szervesen beletartozik az író sorsának és fejlődésének jellemképébe, mely nélkülük csonka marad.

Egyébként a négy külön csoportban való közlést maguk a kiadók sem fogták fel mereven. A töredékek közül néhány darabot, igen helyesen, átvittek a költemények főcsoportjába. Oda kívánkozott volna az a Szinnyi által közölt töredék is, mely az *Esdeklő panasz* (21) és *Egy növendék bükkjához* (22) című egyedüli magyarnyelvű szerelmes költeménye után, az utóbbival azonos alkajoszi versszakban a szakítás fájdalmát ecseteli: „Szenvedek én, legyen ő szerentsés!“

Azt lehet e kifogásunkkal szemben felhozni, hogy minderről értesül az olvasó a teljes szövegből és az 582 oldalas kötetből 346 lapot elfoglaló jegyzet-apparátusból. Azonban a kritikai kiadásban azt tartjuk fontosnak, hogy maga a főszöveg hű tájékoztatást adjon a költő egész jelleméről és fejlődésének minden fontos állomásáról. E tekintetben több hiányosságot tapasztalunk az új Batsányiban.

Mindenekelőtt a jegyzetapparátus kitűnő eredményeit a kiadók, véleményünk szerint, nem érvényesítették eléggé magának a szövegnek gondozásában. Sokszor nagyon tüzetes utánjárás, paleografiai vizsgálat stb. alapján megállapították csaknem minden darab évszámát, s a B. által sajtó alá rendezett (1827, 1835), valamint a Toldy által gondozott kiadásban is érvényesülő kronológiai rendet véglegesnek mondhatóan tisztázták. Úgy B., mint Toldy anyagát könyvekre osztotta (Toldynál I. 1785—1794; II. 1795—1820; III. Várna és Mohács; IV. A magyar költő idegen messze földön). Az új kiadás szerkesztői csak folyószámmal látták el a költeményeket, csupán Toldy két utolsó könyvét tartva meg külön, holott kutatásaik alapján világosan kirajzolódtek a következő periódusok: I. Ifjúkor (1783—1789. I—XII. versek); II. A forradalom költője (1789—94. XIII—XXIX); III. Kufstein (1795. XXX—XLII); IV. Bécs (1796—1809. XLIII—XLIX); V. Páris és Spielberg (1809—16. L—LII); VI. Linz (1816—1845, LIII—LXX). Ilyen Eckhardt Sándor Balassa-kiadásához hasonló tagolás B. életművének világos bemutatását elősegítette volna.

Minden vers címéről könnyen áttekinthető felvilágosítást kapunk a jegyzetekben, a szövegben viszont önkényesen rövidített vagy módosított alakban találjuk őket (pl. 12, 13. sz.). A *Bujdosók* alól elmaradt B. „kettős, Duetto“ megjelölése: (50) és a duett-beosztás is, pedig ez formailag fontos. Ahol pedig a cím nem a szerzőtől, hanem a kiadóktól származik (13, 18, 31, 34, 41, 46), ez — esetleg szöges zárójellel — jelezhető lett volna.

Ugyanígy vagyunk a dátumokkal is. Ott, ahol maga a szerző megmondja vagy másként kideríthető volt a megírás helye, hónapja és napja is, azt a szövegben is a maga teljességében fel kellett volna venni. De ezeket a kiadók szinte következetesen elhagyták. A „*Levél egy régi várból, 1790.*“ is megcsonkul a szövegben az évszámmal, bár annak jelentősége az 1792-ből származó és 1820 körül átjavított költemény keletkezésében a jegyzetekből jól kitűnik. Olykor viszont szöveg és jegyzet nincsenek összehangolva. Az előbbi például 1820-as éveket mond (57), az utóbbi 1823-at állapít meg; az előbbi a kiadók 1796—98 meggondolása mellett dönt (42), az utóbbi B. 1795-ös dátumozását adja. Egészen mellékes kis technikai kíváncságot lenne az is, hogy a jegyzetekben gyakori más B. versekre való utalásoknál a puszta cím mellett azok számozására történő hivatkozás könnyítse megtalálásukat, a „Versek mutatója“-nak közbevető és fölöslegesen késleltető segítségül hívása nélkül.

Külön probléma a B. saját, egynémely költeményéhez írott jegyzete közlésének a kérdése. A kiadók ritkábban, ahol ezt lehetségesnek látták, a szövegben lap aljára teszik őket (41, 61. sz., 107 kk. 11.), de terjedelmük miatt általában a kötet jegyzetanyagába vették fel az eredeti a, b, c. stb. hivatkozással és a sorszámpira való utalással. A hivatkozott betűket azonban jó lett volna a szövegben is kitenni az olvasó figyelmének felhívására, B. saját jegyzeteit a kiadói jegyzetek elé helyezni, ahol pedig két különböző jegyzet-sort is találunk a szerzőtől ugyanahhoz a szöveghez (367 kk. 11.), a szövegben pl. betű- és számutalásokkal őket megkülönböztetni.

Ezek után a technikai jellegű megjegyzések után, néhány elvi megfontolásból eredő észrevételre szeretnék rátérni, melyek részben előző kifogásainkat is indokolják. A kiadók ismételten hangsúlyozzák, hogy a szövegben mindenütt B. utolsó, „véglegesnek és teljesnek elfogadható“ (355. l.) fogalmazásának közlését tűzték ki célul ott is, hol egy korábban már nyomtatásban megjelent költemény későbbi ismételt átdolgozásokon keresztül jutott el B.-nak 1827, illetve 1835-ben közölt, vagy kései linzi kéziratból ismeretes változatáig. B.-t ebben az alakító munkálkodásban két törekvés vezette. Egyrészt a korhoz tapadó elemek kiküszöbölésével vagy háttérbe szorításával egy goethei klasszicizmus magasságai felé vágyik, másrészt a rendőri felügyelet alatt álló internált kényszerű óvatosságával igyekszik mindent elkerülni, mibe a vele szemben különlegesen gyanakvó cenzúra beleköthet, ha ugyan nem mondott le eleve is a közlés szándékáról, mint a titkolt *Látó* és a kiadók által most először közölt néhány darab esetében. A végső fogalmazásokat tehát rengeteg stiláris simítás és változtatás mellett főleg az elhagyások, törlések, enyhítő átírások jellemzik.

Ritkábbak a toldások, kiegészítések. Ez utóbbival van dolgunk B. első nyomtatásban megjelent költeménye esetében, melynek megírása B. saját nyilatkozata alapján 1783-ra tehető. 1785-ben egy címlap metszete alatt mottóként szerepel ez a kétsarkú magyar sándorversből álló négysoros szakasz. Ebben a versformában vannak írva közvetlen utána következő versei (2–6. sz.) is. (Csak 1786-tól (7. sz.) kezdi a négysarkú Gyöngyösi-verset alkalmazni, amelyben még egy strófa hozzátoldásával amaz első költeményét később — pontosan nem tudhatni mikor — átírta. A kiadók hivatkoznak arra, hogy B. maga „keletkezésük időrendjében csoportosította verseit s azokat is, amelyeket később átdolgozott, abban a környezetben helyezte el, melyben keletkeztek“ (242. l.). Tehát a kötet élére helyezték a verset későbbi átdolgozásában, holott ezt maga a költő egyik verskiadásában sem tette s Toldy is, később nyert „Biztatás“ címevel, csak 15. verseként, 1790-es környezetben közli. Persze, ha esztétikai szempontú rendezésről van szó, igen tetszetős ezzel a program-versikével kezdeni, de kritikai szemmel mérve, az 1783-ban nem volt sem négysarkú Gyöngyösi vers, sem *Biztatás* s nem tartalmazta még azt a keserű élettapasztalatot, hogy „míg él, sokan nem kedvelik, de a jók sírjában

is áldani és tisztelni fogják“. Véleményünk szerint a kritikai kiadásnak az első B.-költeményt a jegyzetben közölt egyszerűségében kellett volna lenyomatnia s később, a maga helyén, a formailag és tartalmilag új versként jelentkező átdolgozást újból, mint az ifjúkori gondolat jellemző formai és tartalmi továbbfejlesztését kellett volna közölni.

Hogy a B. kiadási elve a kritikai kiadásban nem alkalmazható következetesen, azt KÉRESZTURI és TARNAI is elismerik, mikor a Szentjóni Szabó Lászlóhoz írott levél szövege megállapításának különösen bonyolult kérdésében ezt írják: „Helyre kell állítanunk a politikai üldözés következtében soha közre nem adott kompozíciót...“ (366 l.). De más esetekben meg épp ez szorul ki a szövegből a jegyzetekbe az utolsó szöveg közlésének jegyében. Az *európai hadakozásokra* c. költeményből például ki kellett hogy maradjanak minden kiadásból a Lengyelország feloszlataásáról s azt megelőző, francia forradalmat keletre terjesztő eseményekről 1792-ben írott sorok. Ez érthető a költő életében. De miért nem szerepelnek a kritikai kiadásban az első fogalmazásból kényszer hatása alatt kimaradt sorok (350—351 ll.), holott maguk a kiadók bennük látják a vers leghaladóbb mondanivalóját?

Az 1791-ben Batthyany Alajoshoz intézett óda eredetileg királyhí sorokat tartalmazott II. Lipóthoz, a II. Józseftől való felszabadulás első örömeiben (382. l.) Épp az ilyen korjelző részek a legjellemzőbbek a *látó* poéta fejlődésében, melynek visszatükröződését a kritikai *szöveg*ben sok helyen sajnálattal nélkülözzük. Elkövetkezendő népszerű kiadások és antológiák hihetőleg ezt a kritikai szöveget fogják újra lenyomatni a jegyzetapparátussal való bibelődés nélkül, nem egy esetben az „utolsó szöveg“-nek százhusz év előtti cenzúra miatt történt meghamisításával.

De szóljunk immár a kötet hatalmas jegyzetanyagáról, mely kitűnő kritikai feldolgozásban tájékoztat mindarról, amit a szövegben hiányoltunk. A kiadás módszerét, a kéziratokat, B. helyesírását, költeményeinek kiadásait tárgyaló, mintegy harmincöt oldalra terjedő fejtegetések a kötet élére kívánkoznak bevezetésül, mert tüzetes áttanulmányozásuk nélkül a szöveg használatához nem foghatunk. Az illusztratív anyagon, néhány jegyzetben tapasztalható ismétlés (pl. 300, 303 ll.) kiküszöbölése mellett, némileg könnyíteni lehetett volna, ahol a kutató számára könnyen hozzáférhető helyen (pl. Akad. Ért.) már lenyomatott levelet találunk újból közölve (244. l.). Bár igen ritkán, másutt is találkozunk túldokumentálással. Az 58. 4. vers jegyzetében (470 l.) pl. a kiadók megállapítják, hogy a költeményben szereplő Majthényi Barta alakját B. Mednyánszky Alajos egy cikkéből merítette. De itt nem állnak meg, hanem féloldalas német idézettel világítják meg, honnan vette Mednyánszky adatait, csak azért, hogy végül kijelentsék: „B. semmit sem tudott Mednyánszky forrásairól; nem is kereste azokat...“ A *Várna* és *Mohács* kapcsán sem lett volna talán okvetlenül szükséges Kisfaludy Sándor regéinek keletkezés-történetére kitérni (453. l.).

Viszont e forrásmegállapítások során számon lehetett volna tartani, hogy az ifjúkori *Klorishoz* (6. sz.) annak a Metastasio-dívatnak a terméke, melynek Kazinczy és Ráday is hódoltak „arietta“-fordításaiikkal (l. másutt 451. l.), s ez megelőzte a német szentimentális daltípus elterjedését, milyen a *Fánihoz* szóló Jacobi-fordítás, mely eredetileg szintén Klorishoz volt címezve. A kiadásban tehát a két szöveg helye fel volna cserélendő.

A két legjelentősebb Osszián-fordításban (73/6. Az *inisthónai háború* és 73/7. *A szelmai dalnok*) pedig mégis csak lehetett valami része Casarotti olasz fordításának, mely a maga korában elismerten a legjobb verses Osszián-fordítás volt. Kassán még csak közvetve ismeri és tévesen értékeli (532, 539 l.), de Bécsben megszerzi négykötetes 1772-i padovai kiadását s a bevezetéséből kivágott XVII—XXII. lapjait keze írásával pótolja ki. Párisban 1812-ben, mint a beírás bizonyítja, megveszi azután az 1805-i bassanói magyarázatos kiadást is. A példányban két cédulát találok. Az egyikben Sismondiból írja ki a következő nagy dícséretet: „...da auf dem Continent niemand die Gesänge des Sohnes Fingals in ihrer Ursprache lesen kann, so möchte ich immer die Übersetzung Cesarottis vor der Prosa Macphersons empfehlen, da der erste uns den Rhythmus und die Harmonie der Verse wiedergeben hat, ohne welche alle Poesie eintröckig und gezwungen scheint“. A másikon Osszián egy angol fordítója ezt mondja a Cesarotti-fordításról: „...Ich habe stellen darin gefunden, die vielleicht in keiner anderen Sprache so schön klingen...“ Persze Cesarotti is ugyanazokból a szövegekből dolgozott mint B. (Denis, Harold stb.) s ugyanúgy hűségre törekedett, mint ő. A szinte sorról-sorra menő tartalmi egyezés ebből is magyarázható, de feltűnő egy-egy költemény szakaszokra bontásának a prózai eredetiktől eltérő egyezése. A rímtelen jambust, mint az Osszián-fordítás legalkalmasabb műformáját, hosszabb kísérletezés után, Herder mellett, ki csak keveset fordított Ossziánból, Cesarotti teljes, költői fordításából tanulhatta s az ő példáján felbuzdulva tartott ki mellette.

Végül az Árpád-eposz expozíciója (40. sz. és 390 l. jgyz.) Tasso-reminiscenciából táplálkozik: Két sora szinte szó szerinti visszhangozza a Gerusalemme Liberata első szakaszának szavait:

Árpád: „Sokat cselekedett *fegyverrel s elmével*
Sokat tűrt, *szenvedett* vitéz seregével“

Bouillon Gottfrid: „Molto egli operò col *senno e colla mano*
Molto *soffrì* nel glorioso acquisto“.

A kiadók idézik Kazinczy 1787-ből származó értesítését: „Batsányi Tassot igyekszik lefordítani, de nincs originálja“. Első strófájára kufsteini börtönében is emlékszik!

A „bevezető jegyzetek“ felvilágosítanak arról is, hogy a kiadók a szöveget a mai helyesírással adják, de a szövegkritikai apparátusban B. eredeti y-ista helyesírását megtartották. A szövegkritikai apparátuson kívül a cs-nek jellegzetes ts-sel, a c-nek tz-vel való írását, melyhez B. még az első akadémiai helyesírási szabályzat után, az 1835-ös kiadásban is ragaszkodott, csak Batsányi, Bárótzsi (43. sz.) és Bartsay (25. sz.) nevében tartották meg a szövegben és jegyzetekben egyaránt. Ám kérdés, mennyire jogosult egy pusztán helyesírási sajátyságot, melyet szövegben és jegyzetekben mellőzünk, mintegy szimbolikusan megtartani az író nevében, mikor az annak nem olyan sajátja, mint például a Széchenyi cs-jének írása a reformkor vezéregyéniségének nevében. A másik két író nevében a kiadók is haboznak, és a jegyzetekben írnak Barcsay, Báróczy, Báróczy-t is. A Bacsányi alakot viszont csak egyszer találom, mégpedig a magyar Hírmondó 1785. december 21-i számából kimásolt címben: „A haldokló Mélt. Orczy Istvánhoz Bacsányi János“ (283. l.). És ez nem sajtóhiba, milyen különben is alig van egy-kettő a kötetben.

Maguk az egyes költeményekhez írt jegyzetek példás körültekintéssel világítják meg életrajzi, szöveg- és társadalomtörténeti, valamint formai szempontból a művet. Igen gyakran egész kis értekezéssé kerekednek. A költemények magyarázatával kapcsolatban olvasunk tanulmányt a nemzeti reformmozgalomról, a vezércikk-levélről, mint irodalmi műformáról, Batsányi és Kazinczy személyi ellentétéről és Osszián-felfogásuknak mélyreható különbözőségéről, B. poeta doctus-i öntudataról szemben Kisfaludy Sándor poeta natus-voltával, látnoki hivatásérzetéről stb. A kiadók az adatok bőséges tárházát adják abban bízva, hogy „egy monografia készítője majd kiegészíti és arányosítja őket“ (241. l.). De az sok részletben már a feldolgozást is készen fogja találni náluk. A szövegkritikai apparátus viszont az aprófilológia kítűnő teljesítménye.

Úgy gondoljuk, hogy a kötet nagyobb részét kitevő kritikai apparátus értékben felülmúlja a kiadók ama törekvésének sikerét, hogy véglegesen megállapítsák B. költeményeinek szövegét.

Koltay-Kastner Jenő

A SZERKESZTŐK VÁLASZA :

Koltay-Kastner Jenő referátuma több értékes kiegészítést és bíráló megjegyzést fűz az általunk sajtó alá rendezett Batsányi-kiadás I. kötetéhez. Tanácsainak egy részét értékesíteni fogjuk további munkánkban. Néhány megjegyzése azonban félreértésen alapul s félreértésre adhat okot. Nem hagyhatjuk tehát válasz nélkül.

1. Batsányi verseit lehetett volna — ahogy K. óhajtani látszik — keletkezésük megállapítható időrendjében is közölni, kompromisszum nélkül, úgy, hogy magyar és idegennyelvű, eredeti és fordított darabok közt nem

teszünk különbséget. Ha ezt a megoldást választjuk és következetesen végigvisszük, elkerülhetetlenek a következő visszasságok :

a) A költő egyes verseit — s nemcsak a *Készületet*, amelyet K. mindkét formájában a főszövegben óhajtana látni — két, három, esetleg négy változatban kellene felvenni, a változatok keletkezésének dátuma szerint, különböző helyeken.

b) A ciklikus kompozíciók széthullanának, illetőleg egyes darabjaik előreszóródva s aztán megismételve a főszövegben jelölnék az egész kompozíció kikerekedésének útját.

c) Az Ossián-fordításoknak csaknem minden darabját egymástól elszakítva s a fordítás belső összefüggésének rendjéből kiemelve kellene a főszövegbe beiktatni. Így nemcsak, hogy fölöslegesen ismételnők, de erősen meg is zavarnók a szövegeket.

2. A költő által ciklusba foglalt verseket, minthogy a ciklus a költő műve, nem szabad elválasztani egymástól. Új ciklusok kialakítására viszont — még ha ezek a pálya izelődését követő életrajzi ciklusok is — nincs joguk a szövegek gondozóinak ; különösen akkor, ha — mint ebben az esetben is — a művek általában keletkezésük időrendjében sorozhatók egymás után. Idegen nyelvű versei nagy részét Batsányi nem vette fel köteteibe ; amit mutatónak felvett, külön, függelékként csatolta a magyar nyelvűekhez. Az ő szándékát véltük követni, mikor mi is így jártunk el.

3. A véglegesnek elfogadható szövegek helyreállításának rendkívüli nehézségeit. — különösen a politikai versekeit — jól látja Kastner. Ezt a kérdést intézi el, sajnos, mégis legsommásabban s elítélőbben.

Ha figyelmesen elolvasta volna *Az európai hadakozásokra* című vershez fűzött jegyzeteket, akkor tudná, hogy az — egyébként általunk felfedezett, a költő által nem is közlésre szánt — első fogalmazásból nem „kényszer hatása“-ra maradtak ki a II. Szaniszlórról szóló sorok, hanem azért, mert a „Szabadság bajnoká“-nak vélt király áruló lett. Akkor nem mondaná, hogy a kiadók bennük látják „a vers leghaladóbb mondanivalóját“, holott a magyarázat ezt mondja : „Az események alaposabb ismeretében alakította át versét B. Barcsay Ábrahámhoz szóló költői levéllé, melynek 8—10. sora és három utolsó strófája a franciaellenes háborúk ellen beszél s forradalommal, trónjuk elvesztésével fenyegeti meg az uralkodókat“. (352. l.) A *Battyány-óda* útját 12 teljesebb-töredékesebb kézirat s legalább háromszor ennyi törmelék-feljegyzés bozótosan át igyekeztünk követni. A főszövegbe az utolsó, legteljesebb változatot vettük fel ; ezt a költő nem a „cenzúra miatt hamisította meg“, hiszen végül kiadatlanul hagyta a versnek ezt a politikailag legélesebb változatát. Ebbe a szövegbe, persze, interpolálni lehetett volna mindazt, ami a különböző följegyzéseken még előbukkan az óda forgácsaiból. Az ilyenfajta „rekonstrukciót“ azonban nyilván K. maga is felelőtlen és tudománytalan eljárásnak minősítené. Vagy haladóbb szellemben cselekedtünk volna talán, ha az ódát —

szövegét az első ihlet pillanatához rögzítve — a királyhú változatban közöljük a főszövegben? A népszerű kiadások érdekét szolgáltuk volna-e, ha — esetleg kettős közléssel — a főszövegben s magyarázat nélkül felhívjuk a figyelmet a szöveg ingadozására? Egyáltalán: lehet-e jogunk a költő önszándékából, kényszer nélkül végrehajtott változtatásáról egy régebbi változatra visszatérnünk, mert az nekünk jobban tetszik, vagy mert „korjelző“-nek véljük?

4. A szövegek helyesírása néhány ponton valóban vissztükrözteti azt az áldatlan küzdelmet, amit a lehetetlen régi kiadási szabályzattal mi is kénytelenek voltunk folytatni. Semmiképpen sem akartuk azonban sehol az y-ista helyesírást megtartani, csupán az eredeti hangalakot kívántuk a versszövegekben lehetőleg megőrizni és jelölni. Batsányi ragaszkodott ahhoz, hogy nevét ts-el írja. Ezt éppúgy tiszteletben kell tartanunk, mint minden nagy emberünk nevének a mai helyesírási szabályoktól eltérő írásmódját. A személynevek írásában itt-ott mutatkozó következetlenség oka: ezeket lehetőleg úgy írtuk, ahogy az eredeti szövegben szerepelnek; Batsányi is azért. Bacsányi egyszer, mert a Magyar Hírmondó — feltehetőleg akkor még az ő engedélyével, vagy legalább is tiltakozása nélkül — így írta. A megújított kiadási szabályzat az ilyenfajta hibákat, reméljük, teljesen ki fogja küszöbölni.

Keresztury Dezső és Tarnai Andor

ORMÁNYSÁGI SZÓTÁR

Kiss Géza szótári hagyatékából szerkesztette Keresztes Kálmán

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1952. 612 lap. 181 képpel.¹

A magyar nyelvtudományban teljesen magában álló dolog, hogy egy nem hivatásos nyelvész, egy református lelkész, egész életét szülőföldje nyelvére, néprajza tanulmányozásának szentelje. Simonyi Zsigmond a Magyar Nyelvőrben állandóan hangoztatta, hogy a falusi tanítóknak, papoknak hazafias kötelességük működésük helyének nyelvi szempontból való tanulmányozása. Valóban sikerült is bennük nyelvünk iránt érdeklődést kelteni, s a Nyelvőr népnyelvi gyűjtésének nagy része tőlük származik. Még azt is megtette, hogyha valamely nyelvi adat, fontos tájszó vagy más feltűnő jelenség először bukkant föl előtte, nem restelte a névtárból kikeresni annak a falunak vagy vidéknek papját vagy tanítóját, levélben fordult hozzájuk kérdéseivel, s nem tudok rá esetet, hogy valaki megtagadta volna kérését. Az akkori népiskolai tanítók

¹ Beke Ödön bírálata a Nyelvtudományi Bizottság 1953. májusi ülésén hangzott el.

voltak a Nyelvőr legszorgalmasabb olvasói, s voltak köztük a Nyelvőrnek előfizetői is, mert Simonyi tudatában volt annak, hogy mily fontos a népnyelv kutatás. Az akkori Akadémiától sokat nem várhatott, hisz a Nyelvőr támogatását is megvonta, de Simonyi még akkor is féláron adta a tanítóknak a saját költségén kiadott folyóiratot. A Nyelvészeti Füzetekben kb. húsz nyelvjárastanulmány jelent meg, de e nyelvjárás tanulmányozásának és a tanulmányok kiadásának sem az Akadémia fedezte a költségeit, hanem az illető vidék társadalmi egyesületei, legjobb esetben a vármegye közönsége, s ő maga.

Ekkora anyagot azonban egyetlen pap vagy tanító sem gyűjtött, nem is gyűjthetett, hisz abban az időben a népnyelvtanulmányozás csupán a köznyelvtől eltérő nyelvi jelenségek és tájszavak följegyzéséből állt. Az első népnyelvi szótár, amely egy vidék lehetőleg teljes szókészletének összegyűjtésére vállalkozott, Csúry Bálint kétkötetes Szamosháti Szótára volt, amely 1935–36-ban jelent meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában. Ez a máig is páratlan mű volt Kiss Géza példaképe.

A legnagyobb hálátlanság volna Kiss Géza elévülhetetlen érdemeivel szemben, ha az ő művét Csúry Bálint szótárának a mértékével akarnók egybevetni. Hisz Kiss Géza nem volt hivatásos nyelvész, csak szülőföldje iránti szeretete, a nép nyelvében rejlő páratlan szépségek és értékek felismerése vezette arra, hogy egész életét ennek a hazafias munkának szentelje. De a maga elé tűzött feladatának célja is többször változott. Eleinte ő is csak a tájszavakat gyűjtötte, amint ez világosan látszik a Szegedi Füzetekben, majd később az Ormányság című vaskos kötetben közölt nyelvi anyagban. Csak később, Csúry Bálint szótárának indítására kezdte meg az Ormányságban is ismert és használatos köznyelvi szavak gyűjtését, de betegsége és halála megakadályozta megváltozott tervének végrehajtásában. Kiss Géza művét így bizonyos tekintetben torzónak kell tekintenünk, s nem azt kell benne keresnünk, ami természetszerűleg hiányzik belőle, hanem azt, ami benne van. A magyar nyelvtudományt örökre lekötelezte Kiss Géza hazafias vállalkozásával, s érdemeit meg kell örökíteni a nyelvjáráskutatás történetében.

Az Akadémia tehát nagyon helyesen cselekedett, amikor elhatározta Kiss Géza hagyatékának kiadását, mert a közzétett anyag magában is rendkívül nagyértékű, s nagyban hozzájárul nyelvjárásaink és a magyar nyelvtörténet ismeretéhez.

Az Akadémia Nyelvtudományi Intézete a még akkor Pécssett tanárkodó Keresztes Kálmánt bízta meg a szótári hagyaték végleges megszerkesztésével. Ezt a választást is helyesnek kell tartanom, mert bár Keresztes Kálmánnak akkor — tudomásom szerint — semmiféle nyelvtudományi munkássága nem volt, de megvolt az a kiváltsága, hogy maga is ormánysági származású, s a kétes adatok ellenőrzésére is alkalma lehetett. Bizonyára ezeknek a feltételeknek következtében esett a választás Keresztes Kálmánra.

Mielőtt arra a kérdésre adnék feleletet, hogy oldotta meg Keresztes Kálmán nehéz feladatát, fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a szótári anyagban nemcsak pusztá szavak szerepelnek, hanem sok példamondat, szólás, közmondás is, azonkívül néprajzi feljegyzések, az utóbbiak részben népnyelvi alakban, részben irodalmi nyelven. Ennek következtében a néprajzosok számára is nélkülözhetetlen forrásmű lesz a szótár. Égész elbeszélések, meserészletek is vannak a közölt anyagban, s kívánatos volna az iránt érdeklődni, van-e Kiss Géza hagyatékában mesegyűjtemény is, mert ha van, ennek kiadása is fontos volna. De a szótárban közölt szöveganyag így is rendkívül értékes, s fel kellene dolgozni az ormánysági nyelvtan számára. Tudomásom szerint Temesi Mihálynak van már egy kész ormánysági nyelvtana, amely már évek óta vár kiadásra, őt kellene megbízni, hogy dolgozza bele Kiss Géza és Hegedűs Lajos gyűjtését is, s mint az első nyelvjárási nyelvtan minél előbb jelenjék meg nyomtatásban. Úgy tudom, ez a nyelvtan eddig terjedelme miatt nem került kiadásra, s ha valóban vannak benne rövidíthető részek, ezeket hagyja el a szerző. Temesinek úgy tudom, szintén van kb. 7000 adatból álló ormánysági szógyűjtése, fontosnak tartanám, ha nyelvtana függelékéül az Ormánysági Szótár kiegészítéseképpen ez is megjelenhetne.

Ha Temesi Mihály ormánysági nyelvtana terjedelme miatt nem jelenhetett meg eddig, mindjárt meg kell mondanom, hogy az Ormánysági Szótárt is bátran meg lehetett volna rövidíteni egyharmadával, de legalább egynegyedével. S itt egy elvi kérdést kell felvetnem. Szükséges-e az ilyen nyelvjárási szótáraknak azokat a szavait is értelmezni, amelyek a köznyelvben ugyanazon jelentésben használatosak? Vagy nem elég-e a szót egyszerűen közölni kny. jelzéssel? A szótárban az egyes szavak értelmezése többféle módon történt. A legegyszerűbb eset az, ha az illető szavaknak német vagy latin fordítása van meg. Még ez sem vesz el sok helyet. A legtöbb esetben azonban vagy sorokra rúgó körülírással történt az értelmezés, vagy semmit mondó, úgyszólván egy összetett szó szétbontásával. Ugyan mi szükség van az ilyen értelmezésekre:

ablak 'ráma, üvegtáblákkal a falban'; *abrosz* 'asztalterítő'; *úgy* 'nyoszolya, lábakkal ellátott fekvőhely'; *áll* fn. 'az alsó fogsor csontágának elülső része a rajta levő hússal, bőrrel'; *áll* i. 'talpán mozdulatlan helyzetben van'; *annyi* 'olyan sok'; *arat* 'gabonát vág' (itt inkább azt kellett volna közölni, hogy mivel történik az aratás, mert eredetileg csak a sarlóval arattak, a kaszával csak füvet kaszáltak); *árva* 'az, akinek vmelyik v. mindkét szüleje meghalt'; *asszony* 'férjes v. özvegy nő'; *átkoz* 'átkot mond'; *avás* 'a hosszas állásban megsárgult s ízt kapott szalomára, zsírra mondják' (ez nem is értelmezés); *azért* 'az okból, abból a célból'; *babaruha* 'a baba gyermekjáték öltözéke, ruhája'; *barány* 'birka kölyke' (a ló, tehén, juh, disznó fiataljait sohasem mondják kölyöknek, csak a kisebb állatokét, a kutyáét, macskáét); *baracklevár* 'kajszinbarackból főzött lekvár' (helyesen: sárga v. kajsziбарack!); *jobbkez,* *-láb* 'a jobboldalon levő kéz, láb' (*a ballábnak* német értelmezése van, a *balkéz*

hiányzik, csak *balkezes* van); *bejárat* 'az a hely, melyen bemegyünk valahová'; *birkabőr* 'a birka gyapjas bőre' (és a gyapjatlan nem?); *bolond* 'születésétől fogva, vagy akaratlanul, vagy akarva az ész törvényeivel ellenkezően cselekvő'; *borjas tehén* 'tehén, amelynek *szoptatós* borja van' (a borjú *szopós*, a dajka *szoptatós*); *borjazás* 'ellés' (ha a borjazás általában 'ellés', akkor a kutya, macska, ló, disznó is borjazik; a *borjazik* értelmezése már helyesen: 'ellik (a tehén)'; *bot* 'hosszúkás fadarab'; *bükkönymag* 'a bükköny magja'; *bükk-mak* 'a bükkfa makja'; *csendőr* 'csendőrség egy tagja'; *cserebogár* 'májusi cserebogár' (mert német neve; *Maikäfer*); *csizmaszár* 'csizmának az a része, melyben a lábszár helyezkedik el'; *csók* 'ajakkal érintése más ajaknak, arcnak stb.'; *csótán* 'sárból rakott katlant, tűzhelyet, melegebb falrepedéseket megszálló, többnyire csak éjjel előbújó, nagy fekete bogár (svábbogár)'; nem lett volna egyszerűbb a tudományos nevet közölni? Azután még olvassuk: „Konyhán tartott *tüskésborz* (sündisznó) rakásra pusztítja“. A sündisznónak *tüskésborz* neve, sajnos, nem szerepel a szótárban, pedig ennek feltétlenül utána kell járni, mert a MTsz csak Kassai Szókönyve után közli *tüskésborc* alakban (nem sajtóhiba?). Viszont megvan a *borz*, *kutyaborz* 'kutyához hasonló állat' (ez is meghatározás?). S így megy ez végtelenségig. Az értelmezés, mint láttuk, sok esetben nemcsak semmitmondó, hanem pongyola, nem szabatos, naív, sőt helytelen.

Néhány ilyen értelmezést mégis felsorolunk:

gyékény 'gyékény, sásból font ponyva, takaró, gyümölcscsáraitgató'; *gyékénysás* 'a sás egyik fajtája'. A *gyékény* a Typha, a *sás* a Carex, két különböző vízi növény, melyek nevét összecserélik. Itt mindkettő a Typha.

póru(l)jár 'számítása ellenére történt vele vmi kellemetlen eset' (helyesen: rosszul jár);

kövecsegy 'homokban előforduló békakő'. A *békakő* értelmezése: 'homokban található kövesedés'. Mindkettő csak 'kavics' lehet. A MTsz egyiket sem közli, ellenben *békasó* ott 'kavics' (megvan már Mikesnél). Pápai-Páriznál 'butonites', a Bod-féle kiadásban: 'bufonius': *Béka-kő*, mely a varas békának fejébe találtatik. A név nyilván néphiten alapul. A *kövecseges* szót az NySz csak az ÉrdyKből idézi. A szótárban *kövecseges körte* 'körtefaj, magháza kőkemény'. Nem a magháza, mert ez hártyaszerű képződmény, hanem a magház körül levő húsos rész, amelyben apró, ikraszerű részecskék vannak;

küllő, *sárküllő* 'pirossal tarkázott, sárga színű madár'. A MTsz éppen az Ormányságból közli 'harkály' jelentését, de az Őrségben, Göcsejben, Zilahon, a Székelyföldön is ugyanez a neve;

lából (*lábbal*) 'lábom megy át a vizen, átgázol'. Helyesen: vizet tapos. Komáromban: vizet gyúr. A szónak semmi köze a lábhoz (vö. Nyr 67: 7);

lyuk 'rés, nyílás'. A lyuk a. m. 'Loch', ez pedig se rés, se nyílás;

makk 'tölgyfa, bükkfa magja'. Helyesen: termése. Inkább a húsos gyümölcsnek van magja, a gabonának *szeme*, bár van *magtár*. A diót, mogyrót, gesztenyét sem nevezik tudomásom szerint magnak;

mező 'a falun kívül eső határ: rét, szántó, legelő, erdő gyűjtőneve, (valóban mondják az erdőt is mezőnek?);

noa 'direkttermő szőlőfajta és a belőle készült bor'. Mit jelent a 'direkttermő'?

ragyás 'dudoros', *r. képi embör*. A ragyás tökre lehet mondani, hogy 'dudoros', de a ragyás ember 'himlőhelyes'; *ragyás eső* 'fényes, estében csillogó eső'. Helyesen: 'nyári eső napsütéskor';

sósalma 'sós mellékizű'. Nem savanyú alma? Vö. *sóskáposzta* 'savanyított k.', *sóstej* 'aludttej', *sósugorka* 'savanyított u.', *sósdí* 'sóska' MTsz, *sóska* 'a szőlő gyenge, új hajtása, amelyet a gyermekek savanykás íze miatt megesszik' s a *sóska* növény is savanyú és nem sós ízű. Valószínűleg a *savanyú* szó is a *só* származéka (Techert MNy 27: 112; Beke Nyr 69: 57);

felszízjal 'szíjjal felerősít'. Az értelmezés a szerkesztőtől ered. Kérdés, nem azonos-e a MTsz *megszízjal* 'késsel meghasogat (nagyobb halat hosszában) (hely nélkül) szavával, mely a régi magyar nyelvben *szívol*, *szívuul*, *szíjzul*, *szíuul*, *jölszízjal*, *jölszíuul*, *megszízjal*, *megszíuul* alakban 'schneiden, aufschneiden' jelentésben használatos. Ennek a ritka szónak utána kellene járni;

színes 'mintás'. Nem mindig mintás, lehet egyszínű is. A szövetnek, posztónak, kendőnek, terítőnek *színe* és *visszája* v. *fonákja* van. Nyelvész létemre nem használnám a *kelme* és a *felület* (e h. felszín) szót;

szittyósás 'a sás egyik fajtája'. Nem sásfajta, hanem gyékény, Typha, l. *gyékény*, *gyékénysás*, *fonósás*, *robozsás*, ezek mind a gyékény különböző nevei. A *robozsás* Göcsejben, Hetésben, Zala m. Alsólendván *rogasz*, Somogy m.-ben *roboz* 'gyékénysás'. A *g-s* alak az eredetibb, vö. szlovén *rogos* 'Carex', szerb *rogos* 'Riedgras', cseh *rohoz*, lengyel *rogoż* 'Binse', orosz *rogos*, *rogoža* 'gyékény';

talp 2. 'az a göcsökön nyugvó négy gerenda, amire épült az ősi talpasház. De vö. *talpgerenda* 'a talpasház alapjául szolgáló vastag gerenda'. Ha t ilyen gerendája volt! — Most már négy vagy hat?

torony 'a templom mellé épített magasan fölnyúló harangláb és kilátó'. Mit jelent a *kilátó* szó? Nem világos, hogy csak a haranglábát nevezik-e toronynak, vagy a köznyelvi toronyt is;

totykos körte 'körtefaj'. Valószínűleg a kásás, barna húsú körte;

tökös 'csupasz hasú, fiatal (madár)', *tökösveréb* 'dagadt, vöröshasú, még toll nélküli (helyesen: tollatlan) fia-veréb'. A MTszban *tökös* l. 'tollatlan, tollasodni kezdő (madárfi)', nyilván a *tokos* 'rosszul koppasztott, (csirke, amelyben a koppasztás után kicsi tolltökök maradtak a bőrében), tollatlan, tollasodni kezdő (madárfi, baromfi)' magashangú alakja, amire már a MTsz is utal;

tömő 'az a hely, ketrec, ahol tömik a ludat stb.' *Kazsba van a lúd tömőbe*. A példamondat szerint a *tömő* nem a tömés helyének a neve, hanem magát a tömést jelenti, vagyis, hogy a lúd tömés alatt van, hisz megmondja,

hogy a kasban van. A tömés alatt levő ludat ketrecben tartják, mert azáltal is hízik, hogy nem mozoghat ;

ugyan 'egyáltalán'. A példamondatok szerint inkább : 'bizony' ;

úgyse 'nem hát, természetes, hogy nem'. Inkább : 'nem is' ;

üstök 'egy csomó haj a koponya tetején'. Inkább : a homlokon ;

vadtátika 'Lathyrus pratensis'. A Lathyrus 'bükköny', a vadtátika a gyujtoványfű (*Linaria vulgaris*). A leírás is erre mutat : „Virága a sárga tátogató-faj“. Másik helytelenül értelmezett növénynev a *kakukvirág* 'Convallaria majalis'. Ezt a szerkesztő megkérdőjelezi, s hozzáteszi : „inkább : *Fritillaria meleagris*“. Azonban ennek ormánysági neve *pápakorona*, másutt *császárkorona*. Véleményem szerint helyes a megadott tudományos név, mert ez a gyöngyvirág neve, de fontos volna hitelesíteni az adatot. Megvan ugyanis ebben a jelentésben már Calepinusnál (1585) : ephemeron — *Gyöngy virág, szent górgy virága, kakuk virág*. Utána Molnár Albert és Pápai Páriz szótárában is. Benkő Magyar Könyvházában csak zárójelben közli, de Borbás szerint Erdélyben ez a népi neve (Pallas-L.). Kassai Szókönyvében írja, hogy „Sz. György napja körül szólal meg a kakuk, midőn virágozik a *György-virág* is, vagyis *Sz.-György virág*“ (Balassa Emlékkönyv 40) ; a *gyöngyvirág szengyörgyvirág* nevét Berze is közli Berkesdről és Katádfáról (3 : 32), a MTsz Csúzáról (Nyr 18 : 382), Sopron és Vas m.-ből *szenyörvirág* (Nyr 10 : 332) alakban ;

elvan 'távolra ment, s ott időzik' (szabatosabban : 'nincs otthon') ;

varacskos 'varhoz hasonló, dudorodásos felületű'. Mennyivel szabatosabb a MTsz meghatározása : 'egyenetlen (durva, érdes, bibircsós) héjú (pl. krumpli)'. A rossz *felület* szót sem használnám nyelvész létemre 'felszín' helyett, mint még az *átabotába* 'felületesen, jól-rosszul', a *szín* a. 'vminek felülete ; kelme külső, felső oldala' (a *kelme* h. is inkább szövet, posztó stb. szót írnék) ; azután a *kenőcs* 'gyógyír' (e h. 'gyógyító ír'), az *öntővíz* 'a javoskészítette gyógyítási eszköz' (e h. 'gyógyító eszköz') ;

vásik a szerkesztő szerint a. m. 'kopik'. Egy népdalból közölt példa azonban más jelentésre vall : *Abból az én fogam Sok jóízűt vásott*. CzF szerint „a fogakra vonatkozólag némi savanyú ételtől v. italtól megtompul, s rágásra alkalmatlan“, Ballagi Teljes szótára szerint „a fog savanyú gyümölcstől sajogni kezd“ ;

felvigasztal 'gyógyít, felerősít, testileg újra megépít'. A *vigasztal, vigasztalódik, vigasztalás* szónak nincs meg ez a régi jelentése, s ezért fontos volna hitelesítése. A régi nyelvben *megvigasztal* 'sanor ; genesen', *vigasztalás* 'sanatio ; Heilung', *vigasztal* 'sano ; heilen', *vigasztalhatlan* 'insanabilis ; unheilbar', *vigasztalás* 'sanatio ; Heilung' NySz. A MTsz csak a Palócságból közli két adatban : *vigasztal* 'gyógyul, heged (a seb)' (Gömör m. Gortvavölgye), *bevigasztal* 'begyógyul, beheged' (Palócság) ;

az *ebposz* címszó alatt közölt *éposz* 'hólyag a nyelven' szót megkérdőjelezi a szerkesztő, mert ő Kákicson nem hallotta, de nem bizonyos, hogy minden

hely nélkül közölt adat oman való. A szó megvan a *kel* címszó alatt is, tehát a közlés feltétlenül hiteles. Berze Nagy János is közölte Sámodról a Baranyai magy. néphagyományokban (3 : 261 ; 1. Beke : Régi és ritka szavak Dunántúl 10).

Kétértelmű a szerkesztő az *éjjeliedény* 'éjjeli szekrény' jelentésében is, pedig az *edény* 'ruhás szekrény' jelentését közli régeinek jelezve, bár a példamondat előtt megkérdőjelezi azt a megjegyzést : „mindig így mondják“. De hisz a ruhásládikát is *edény*-nek nevezik, s általában minden ruhatartó késziséget. Berze Berkesdről közli a *ruhaedény* 'ruhásszekrény' szót (3 : 30).

Hiányzik a szótárból az *eperfa* név, holott megvan az *epörfalevel* 'eperfa levele'. Ez a fanév azért fontos, mert a Dunántúl nyugati és dunántúli nyelvjárásában *szederfa*-nak hívják, a termését pedig *szeder*-nek. Az Ormányságban *epörnye* a neve (ebből : *eperje*, ez pedig az *eper* változata), tehát a Morus-t itt is úgy hívják, mint a Tiszántúl. A *szeder* ott csak a Rubus, a Dunántúl : *földi szeder*. A két név tehát szóföldrajzi szempontból fontos. Berze (3 : 33) szerint *szödörnye*, *szödörgye* 'szeder, eper' (Berkesd), 'földi szeder' (Helesfa), *szödörnyefa* 'szederfa, eperfa' (Hosszúhetény).

Más szavak is hiányoznak a szótár címszavai közt, amelyek a példamondatokban előfordulnak, pl. egy *befaló* falás a *falás* címszó alatt, a *lefakdoz* 'lesüpped' ige a *lakás* alatt, s a síró igenévnek ez az érdekes használata a *kopár* alatt : *Siróba* van az esztendő : a kopár a mező mindöm-telé.

A *gólyavíz* 'a babakóro v. burjánkóro levelei által fölfogott esővíz'. Hozzáteszi a szótár, hogy Baksay *héjjakut*-nak nevezi. A *Dipsacus laciniatus*nak ez a neve azonban már régi. Szótározta már Szikszai Fabricius.

A *Lysimachia vulgaris érnnyújtogató-fű* neve valószínűvé teszi, hogy az *ér* szónak a nyelvjárásban 'in' jelentése is van, vagy lehetett, mert Szamosháton a növény neve *innnyútó-fű* v. *-gaz* (Csúry). A MTsz szerint Székelyföldön pedig az *ér*-nek 'ideg' jelentése van.

Az *öt-kát(t)*, *ötés-kát(t)ás* előtagja nem az *ölt* ige, hanem az *üölt* (l. MTsz).

A *sír-ri* szónak a szótár szerint változata *sín-rén*, *sinná-rénná*. Az előtag azonban nem a *sír* ige, hanem a *sí*, *siv*, amely hiányzik a szótárból.

A *hágyszél* (ejtve : *hákszé*) a szótár szerint a. m. 'padlásszél', s a *házhészél* (ejtése : *háshészé*) szóból származott. Berze (3 : 15) is *hákszél* alakban jegyezte föl, de 'padlás' jelentéssel. A címszóban három hiba is van. Először : *sz* előtt nem lehet *g* hang, csak *k*, hibásan jegyezte fel Berze is Kóroson és Dióviszlón (3 : 15) ; másodszer : a *szél* utótag csak tudálékos etimologizálás következménye, mert nem is a *szél* szó rejlik benne, hanem a *háj*, mert *házháj* a. m. 'padlás', ennek az ejtése a nyelvjárásokban *háshé*, az Ormányságban pedig *hákszé*. A *háshé*-ből a *h* kiesése után *hászé* lett (ebben az alakban jegyezte föl Berze Hosszúhetényben és Perekedben (3 : 15), melyből ikerítéssel vagy pótlónnyújtással *hásszé* vált ; ennek változata a *hákszé* alak, melyet Somogy m.

Csurgón is ily alakban jegyezték fel (MNy 17 : 44). Berze is ily alakban jegyezte föl Nagytótfaluban (3 : 15). A MTsz ugyancsak Baranya m.-ből, s magából az Ormányságból, továbbá pontosabb helymegjelölés nélkül a Dunántúlról szintén *hágszé*-nak írt adatot közöl. A „dunántúli” adat azonban csakis erről a vidékről származhatik, amint a többi, ugyanabban a közleményben közölt tájszó kétségtelenné teszi, pl. *fűréce*, *fenyer*, *intest*, *küedel* 'csaplyuk dugója a hordón stb.' (a MTsz Baranya m. Sziget vidékéről *küeder* változatát közli. s az Ormánysági Szótárban is ily alakban van meg). A MTsz az Ormányságból és Baranya m. Szentlőrincről egy megkérdőjelezett *hágsze* alakot is közöl, amelyet természetesen szintén *háksze*-nek kellett volna írni. Horger is kétesnek tartja ezt az alakváltozatot (MNy 17 : 44), de csak azért szorul megerősítésre, mert csak ez az egyetlen adat van rá. Különben nem elképzelhetetlen ez a változat, mert a *háksztét*, *hákszén*, *hákszéről* stb. ragos alakból könnyen keletkezhetett elvonás útján egy ragtalan *háksze* nominativusz, mint ezekben : *ábéce* < *ábécé*, *kese* < *kesej*, *kesely* (a *keselyű* madárnévből). Hallottam ezt is : *véce* < *WC*. Mélyhangú szavakban : *ispita* < *ispitáj* (Mátyusföld), a régi nyelvben *ispitál(y)* < ném. *Spital*; *portya*, nyelvj. *porta* < ném. *Partei*; *pęcera* 'pálinkafőző ház' < ném. *Spezerei*; *bástya*, régen *básta* is < ném. *Bastei*; *fęrtá* < *fęrtáj*, *fęrtály* '¼ telek' < ném. *Viertel* (Nyr 66 : 116 ; 67 : 103 ; 68 : 46). A *háksze* Horger (MNy 17 : 44) szerint disszimilációs hangváltozással keletkezett a *hásszé*-ből. A *házhéj*-nak van *házhéja* (Hajduszoboszló), *házhája*, *házhija*, *házhijja*, *háshijja*, továbbá *hászia*, *hásszija*, *hásszia* változata. Az -ssz > -ksz hangváltozásra Horger idézett cikkében a következő példákat közli : *asszéntál* > *akszéntál*; *passzus*, *passus* > *pakszus*, *paksus*; *passaméta* > *paksaméta*. Berze Berkesden följegyezte a *paksus* 'marhalevél' és *páksió* 'passió' alakot (3 : 26—27). Tehát a *hágszé*, *hákszé* szó a *házhé* (helyesen : *házhéj*) címszó alá való.

A *kupa* 1. 'a koponya hátsó része' ; 2. 'talpas pálinkás pohárka'. Kérdés, magában is használják-e a szót az 1. jelentésben, vagy csak ebben a szólásban : *kupán vágta*. A régi Tsz ugyan a Balaton mellékéről közli : *fejem kupája*. A régi nyelvben a *kupa* csak 'pohár, serleg' jelentésben fordul elő.

Érdekes a 2. jelentés is, mert a *kupa* éppen nagy pohár. Valószínűleg a 'talpas pálinkás pohárka' jelentése a *kupica* hatása alatt keletkezett, s ez szláv jövevényszó, vö. szerb-horv. *kūpica* 'Gläschen', szlovén *kūpica* 'Trinkbecher'.

A NySz MA szótárából közli : Echinus: *Gyűmölcszecs tővises toka*, *Gesztenye kupája*. Más adat : *Egy zerechen dyw* (olv. dió) *kupa* (RMNy 2 : 199). Az OklSzban is : *Keth szerechen dio kupa* (1581). Bizonyára szerezsendió héjából készült ivóeszközzel van szó. Ezzel bizonyára azonos az ormánysági *kūpa* 'makknak a csészéje, többféle magnak olyan háza, amiből néz ki mag'. Az *u* időtartama miatt a szótár különválasztja a két szót, de ez még vizsgálatra s újabb adatokra szorul.

A *sütkő* 'suhanc, siheder' szónak semmi köze sincs a *sutykó*hoz. Az előbbi a *süldő* kicsinyítője (vö. Nyr. 65 : 13), ellenben a *sutykó* a *suttyó* 'suhanc, siheder, felcseperedő legényke' (Alföld MTsz) szőé.

Nem egyszer előfordul, hogy a szótárban a címszó nem a köznyelvi, hanem a nyelvjárási alak, s így itt történik a szó értelmezése a szótár szerkesztői elveivel ellentétben. Ilyen esetek pl. a következők :

amind, 'ahogy, amikor, ahol' *amint* címszó helyett ;

banyapusz, *banyapusszogató* 'pöfeteggomba', *banyaposz*, *banyapo(s)szogató* helyett; ugyanígy *pusszan* 'hirtelen sziszegő-fújó hangot ad', *puszog*, *puszogat* 'többször, hirtelen sziszegő-fújó hangot ad', *posszan*, *poszog(at)* helyett, annál is inkább, mert a nyelvjárásban megvan különösképpen *posz* alapszavuk is ; ennek 'crepitus ventris' jelentését a régi Tsz is közölte Erdővidékről (Nagyküüllő és Háromszék megyében az Olt mellékén elterülő, nagyobbára székelyek lakta vidék), az Ormányságban azonban 'hólyag a nyelven' jelentése is van, tehát az *ebposz*, *éposz* utótagja maga is ugyanazt jelenti (*Minek nevetöt ki? Maj posz kő a nyévedön*: kel, keletkezik). A MTsz szerint viszont a *posz*, *possz* 'poszgomba, pöfeteggomba' (Licoperdon bofista, l. Vasi Szemle 2 : 389.).

bárka 'gyékénysás buzogánya', tk. 'a gyékény termése'. Berze is közli ebben az alakban Helesfáról (3 : 6), de helytelenül 'barka' értelmezéssel. Ez nem más, mint a MTszban közölt *páka*, *pájka*, *pákja* 'ua.' szó. Ennek Bereg m. Békányban van *bájka* változata (Nyr 68 : 11), tehát szintén szókezdő *b*-vel. A szó a szláv *palka* 'bot, pálca' átvétele (l. Nyr 63 : 30). A *bárka* tehát egy **bálka* < **pálka* alak hangváltozata; éppúgy a *pájka* is, a *pákja* pedig *pályka*, *páklya*¹ alakból fejlődött, részben hangátvétessel. Összefügg ezekkel a MTsz *páskó*, *sáspáskó*, *báskó* 'ua.' (szintén szókezdő *b*-vel!) adata. Ezek szintén hangátvétessel keletkeztek a **páksó*, **báksó* alakból, amelyben a *-só* kicsinyítőképző (talán volt **pákcsó* változat is), s ezek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a *hágcsó* (*háksó*) a *hácskó* (*háskó*)-hoz (l. MTsz). A Nyr 12 : 528 közöl a *páka*, *páklya*, *páskó* mellett egy *pák* alakot is a hely megadása nélkül (a MTsz nem vette föl). Ha az adat hiteles, akkor a *pák* elvonás a *páka*, *pákja* változattól, melynek végét 3. személyű birtokragnak érezték. De akár ennek, akár a *páka* alaknak kicsinyítője a **páksó*, **báksó* (Nyr 66 : 58 ; 58 : 77).

csék 1. 'az a kifaragott gerendavég, amit beállítanak a másik gerenda vésett lyukába' ; 2. 'a him ló nemzőszerve'. A MTsz és az EtSz *csök* címszó alatt közli az alakokat, de az 1. jelentést nem ismeri.

famohja címszó helytelenül kikövetkeztetett alak a *famojjá*-ból. Bár a szótár szerint a 2. tag *moha* alakban használatos, a MTsz szerint *moj* volt a Dráva

¹ A MTsz közöl ugyan Szegedről három *páklya* adatot is (újabb adat Csongrádról és Tiszaufaluból : *páklya* 'gyékény, Typha latifolia', Wagner János botanikus följegyzése. Nyr 28 : 144), azonban ezek kiejtése csak *pákja* lehet. Mindamellett érdekes az *ly*-es írás, mely arra emlékeztet, hogy a *j ly*-en keresztül fejlődött *l*-ből.

mentén a szó hangalakja, s ezt bizonyítja a *famojja* is. Címszóul tehát *famohá*-t kellett volna írni.

lödögéröz 'lövell, szökik' a *lő* ige származéka, tehát *lödögérez* címszó alatt kellett volna közölni.

fór (ritk. inkább *fuvar*) 'fuvar'. Inkább az utóbbi címszó alatt kellett volna közölni.

hāk 'a fa kivágásakor egy fejszevágás a fatörzsen a vízszintesnél kissé magasabban'. A MTsz helyesen *halk* címszót vesz fel, erre utal a szótár is. A *hókács*, *hākács* mindenesetre összefügg vele (talán a *forgács* hatása alatt keletkezett; 1. Régi és ritka szavak Dumántúl 16), de mi köze hozzá a *halkan* (*hākan*, *hakkū*) 'csendesesen' szónak?

hátur 'a disznó kidomborodó gerince körüli legfelsőbb része', *háturjos káposzta*. Az összetétel utótagja a ma csak birtokragos alakban használt *orja* szó, s ezért rendkívül becses adat a személyragtalan *hátur* szó. Megvan már a Schlägli és Soproni szójegyzékben *hat or*, *hator* alakban (Nyr 66 : 58 ; 58 : 77). Tehát legalábbis hivatkozni kellett volna az *orja* szóra.

A *honnan* (*hunnan*) és a *honnand* (*hunnénd*) külön címszó alatt szerepel, holott a második csak járulékhanggal bővült alakja az elsőnek. Hasonló esetek : *aminnen* és *aminnend*.

huszit, *szembehuszitó* 'intrikus, bajkeverő'. Az *uszit* ige nyelvjárási alakja, ott kellett volna őket tárgyalni.

A *kényeső* köznyelvi alakja *kéneső* (Berze 3 : 11 szerint Berkesden népetimológiával *elevenkényös*, a MTsz szerint Ibafán és Csurgón is; Ibafán *e.-kényőcse* is, Tolna m. Fölsönyéken *eleveny-kényeső*, Sopron m. Horpácson *e.-kinős-üög*; egyéb változatait 1. még a MTszban *kéneső* alatt), a *keszte-é kesztyű*, a *korcsmá-é kocsmá*, a *maj-é majd*, a *mér-é miért*, a *patmaly-é padmaly*, a *pörő-é pöröly*, a *serege-é seregély*, a *szökröny-é szekrény*, a *tátos-é táltos*, az *üszke-é* (*Oceanthus peilucens*) *ősz(i)ke* (az *őszike* címszó hivatkozik az *őszke* alakra, de ilyen címszó nincs; a kéziratban valószínűleg *üszke* volt).

A *sihaló* szót *sivalló* címszó alatt kellett volna szótározni, ebben az eredetibb alakban idézi a MTsz, s megvan már Meliusnál (Nyr 53 : 69 ; 61 : 42).

Fontos adat a *silány* (föld, homok) 'termékenység szempontjából kevés v. semmit érő', mert eldönti azt kérdést, hogy a *silány* a *sivány* hangváltozata (Nyr 66 : 25). A szótár szerint a nyelvjárásban használják a nyelvújítás alkotta *sivár* szót : *sivár humok* 'futóhomok, terméketlen, égő homok'.

A *törtélődik* 'történik' ige címszava *történledik*, de ilyen szó tudomásom szerint nincs sem a régi, sem a köznyelvben. Jobb lett volna tehát a tájszót hagyni címszóul (MTsz). Berze (3 : 35) szerint Berkesden *történlött* 'történt'. Kalocsán is *történlik*. Szabolcs m. Bátorligeten : Majd a hónapi nap mi *történlik* velünk (ÚMNGy I : 145).

szuhos (*szuhas*, *szuos*) a *szuvas* (fog) változata, az Ormányságban is használják ezt az eredetibb alakját, s ez a köznyelvi alakja is, tehát a *mök-*

szuhosodik, -szuhasodik, -szuvasodik igével együtt *szuvas(odik)* alatt kellett volna tárgyalni.

Érdekes a *betyárbútor* szó 'batyú, amiben vkinek mindene elfér' jelentése. Valószínűleg Kiss Géza, s talán maga a szerkesztő sem tudta, hogy a *bútor* a *bugyor* változata, s inkább ily címszó alatt kellett volna közölni. A MTsz *buter* alakban a Palócságból, *butyor* változatban Kecskemétről és Szegedről közli. A kecskeméti adat értelmezése 'holmi, bútor' (Nyr 10 : 380). A NyUSz (425) szerint a szó Decsi Osmanographiájában fordul először elő 1788-ban 'házi bútor' jelentéssel, Baróti Szabó 1792-ben még 'batyú, málha' jelentéssel szótározta.

A *zsúj. súj* 1. 'daganat a disznó, tehát v. az ember nyakán, testén'. 2. 'csomó' szót *súly* címszó alatt kellett volna szótározni. A MTsz *súly, suly* címszó alatt közölte. (Vö. még : *fias zsu* 'gennyes daganat' OrmSz). A szótár hivatkozik ugyan két *súly*-ra is : *súly* 'Gewicht'; 'a holt Drávában található, gesztenye ízű, tüskés termés (Trapa natans)', de ez nem más, mint a *súlyom*. Egyszerűbb lett volna ezzel értelmezni. A *súj* nézetem szerint elvonás a *súlyom* alakból, melynek végét 1. sz. birtokragnak érezték (Nyr 55 : 155 ; 57 : 18 ; 61 : 119). Pais Dezső a rövidebb alakot tartja eredetibbnek, a köznyelvi alakot pedig kicsinyítő képzős származéknak (MNY 22 : 135). A régi nyelvben azonban csak a hosszabb alakra van adatunk, tehát annak kell az eredetinek lennie. A *zsúj, súj*-nak azonban egyik *súly*-hoz sincs köze.

Más esetekben is előfordul, hogy a szótár különböző eredetű szavakat egy kalap alá vesz. Ilyenek :

fut 'szalad, rohan, megy a leggyorsabb iramban'. Mi köze ennek ehhez az 'értelme vesztett káromkodás'-hoz : *Futom az apádat! Elfutom az anyád templomát! Futom-fékom az anyád mindőségét?!* Az utolsó adat ikerszavának második tagja világosan kifejezi a szónak igazi jelentését (vö. a MTsz-ban és a NySzbán *fik, fék* címszó alatt). A MTsz is különválasztja a két *fut* igét ;

irkúl 1. 'irogat' ; 2. 'fanyelű hegyes vassal egy-egy vonalban kiszúrja a kukoricát a kukoricafejről, hogy kézzel könnyebben lehessen morzsolni' ; *irkáló* 'fanyelű, 10 - 15 cm hosszú hegyes vas kukoricairkáláshoz'. A két jelentésnek semmi köze egymáshoz. Az 1. alapszava az *ír* 'schreiben' ige, a másodiké az *irt*. Ennek a származéka a *beirdal* is 'sűrű egymás mellett futó vonalakban bevagdos vmit'. Kiskunhalason a kukoricát *irdalják* a *török* nevű árforma eszközzel (Nyr 15 : 473). Pest m. Tasson *törkő* a neve, az ige : *törköli* a kukoricát (Zágonyi Józsefné közlése ; a MTsz csak Bars m.-ből közli ; a *török*-re a Dunántúlról, a Palócságból és Kézdivásárhelyről vannak adatai). Nagykőrösön ezt *irdaló*-nak hívják, Makón *irdoló*-nak. Alapszavuk : *irdal, irdol* 'egy rövid törformával a kukoricáról hosszában egy-egy sor szemet leszurdal' (Nyr 9 : 377) ; vö. *irtás* 'kukoricafosztás' (Pest m. Fajszt MTsz), *leirt* 'lemorzsol' (Észék vid. MTsz). Az Ormánysági szótárban is *irtja* 'lehántva' (Beke i. m. 11 ; *irdatlan* alatt).

íz 'lelki kényszerítő ok, valószínűleg egy a rosszak közül'; pl. *Hogy micsoda isz hajtotta eszt ére* (hogy vízbe ölje magát)? Nem lehetetlen, hogy az *isz* változat nem mondatfonétikai okból történt, hanem magában is így hangzik (ellenőrizendő!), mert Göcsejben valóban van ilyen alakja. A MTsz szerint jelentése 'fene, rákfene; szájpenész' (Zala m. Túrje, Göcsej, Palócság). Természetesen semmi köze a másik két *isz*-hez. A MTsz is különválasztja, de van rá adat a régi nyelvből is, egy régi Orvosi könyvből: *A kinek szaiat az iz eszi* (NySz);

járkáló, járkáló-bujdosó 'szegénylégény, betyár'. Veszprém m. Tornán *járkáló* 'zsvány, rábló'. Nem a *jár* gyakorítója, hanem elhomályosult összetétel ebből: *jár-kél*. Veszprém m. Devecserben úgy is mondják: *jár-kél* 'járkál' (MTsz), *járkélok* (Veszprém Nyr 36 : 350), *járk'él'ó* 'szegénylégény, zsvány' (Pápa vid. NyF 17 : 22, Bakonyalja NyF 34 : 80). Tehát a *járkáló* is eredetileg **járkéló* volt, s nem a *járkál* melléknévi igeneve (Nyr 68 : 28);

láz 1. 'irtás', 2. 'hőmérséklet'. Szintén két különböző szó. Az utóbbi a nyelvújítás elvonása a *lázad* igéből, az első régi szláv jövevényszavaink közé tartozik, az OklSz már 1259-ből idéz rá adatot; vö. szlovén *láz* 'baumleere Fläche im Wald; Gereute, Neuland, neue Wiese'; szerb-horv. *láz* 'Steig; Lücke; Menge übereinander gefällter Bäume'; cseh *laz, láz* 'Lehde, Bergfläche; Grund, Feld, Acker'; ukrán *taz* 'Waldwiese', lengyel *taz* 'durch Niederbrennen von Gebüsch gewonnenes Ackerland'. Az oroszban csak származékszóban *лазина* 'Gereut; lichte Stelle im Wald' (Berneker, Nyr 11 : 316);

öböl 'mellnek és ingnek a csipőig terjedő köze, ahova dugni is lehetett egyetmást'. A MTsz sokkal egyszerűbben 'kebel'-lel értelmezi. Teljesen más szó a 'tűző nap melege' jelentésű *öböl*, melyet a MTsz 'hó' jelentéssel csak az északi és az észak-keleti megyékből közöl, ezért az adat rendkívül becses;

vádol 1. 'váddal illet'; 2. 'vállal (munkát)'. Az előbbi szláv jövevényszó, a második eredete ismeretlen, de csak a népnyelvben fordul elő.

Mindebből látható, hogy a MTsz-t és a Czuczor—Fogarasi-féle Nagy szótárt jobban fel kellett volna használni, nemcsak az egyes szavak értelmezésében, hanem bizonyos esetekben hivatkozni is lehetett volna rájuk. A *lüődék* szót pl. a szótár csak ebben a szólásban ismeri: *Mém, mind a lüődék* 'esztelenül nekimegy vminek'. A MTsz közli *lövöldék* címszó alatt a szónak 'lepke' jelentését, s a szó megvan a régiségben is (l. Beke i. m. 69). A szó eredeti jelentésének közlése egyben meg is magyarázta volna a szólást. Olyan éjjeli lepkére vonatkozik, amely este a fény felé repül és a lámpaüvegnek nekirepülve halálra zúzódik.

Nagyon becses adat a *túr* 'lassan gyűlő, nagy kelevény, nagyon sok gennyel'. A MTsz csak *tárkelevény* összetételben közli, de Pest m. Foktón *vértár* 'lépfene' adatot is följegyeztek. Ennek disszimilációs hangváltozata a *vértál* (Vas m. Tsz), teljesebb alakja *tálé, tálló, tálgúy, tályog* (MTsz, NySz, Beke i. m. 34).

A *szervicsők* 'Xanthium strumarium' nyilván a szerbtüsök, szerviántüsök változata (vö. *szervidn-tövisk* Hont m.; *szerv* 'szerb' Kalotaszeg, Zsobok MTsz).

Az *intes* 'vmivel egy szinten, egy vonalban álló' nem határozószó, hanem melléknév, csak az *intesz van* kifejezésben határozószó, mert ez ebből lett: *intest van*. Magának a szónak pedig semmi köze a *szintest* 'szinültig' szóhoz, még jelentés tekintetében sem. Az *intes(t)* szó magyarázatára nézve l. Zolnai Nyr 19 : 49, Kertész Nyr 31 : 577.

A *bőrfa*, *ig*, *szuhárgyán*, *rahó*, *rihók* szóról külön cikkben írok. A *hom* 'gyomor (*fáj a homom*)' szónál utal a szótár az *éhom(ra)* 'éhgyomor(ra)' alakra, s ez a Kémesen is már négy évtizeddel ezelőtt följegyzett szó nyilván elvonás az elhomályosult *éhom*-ból. A MTsz nem közli.

A szerkesztő bevezetésében megjegyzi, hogy növény- (gyümölcsök, gombák) és állat- (hal-, madár)nevek tudományos meghatározása a legtöbb esetben hiányzott a kéziratban, s ő volt kénytelen a növények egy részét összegyűjteni és meghatározni. Ezért elismerés illeti meg a szerkesztőt. Mindenesetre kár, hogy nem sikerült neki a meghatározás minden esetben. A növény-, állat-, (emberi és állati) testrés- és betegségnevek, valamint a csillagnevek gyűjtése még nyelvtudományunk adósságai közé tartozik. A régi gyűjtések terén nagy érdemeket szereztek a botanikusok és zoológusok, mint Borbás, Fialovszky, Györffy, Herman Ottó, Pungur Gyula stb. A Madártani Intézetben nagy állat-, különösen madárnévgyűjtemény volt, Gombocz Endrének pedig készen volt a növényneveket összefoglaló pályamunkája, de mindkét gyűjtemény a tudomány pótolhatatlan kárára elpusztult a második világháborúban. E neveknek gyűjtése nemcsak a magyar szókészlet rendkívüli gazdagodását jelentené, hanem fontos adatokat adna a néprajznak és a természetrajz nomenclaturájának. Már régi panasz, hogy ezek a sokszor régi nevek mindinkább feledésbe merülnek, a MTA Nyelvtudományi Intézetének azért immár halaszthatatlan feladatai közé tartozik e nevek gyűjtése, érintkezésbe lépve azoknak a tudományágaknak a képviselőivel, akiket ezek a nevek érdekelnek, sőt kapcsolatba kellene kerülnie a szomszéd népi demokráciákkal a gyűjtésnek az ő területükön való megindítása végett. De nemcsak a magyar nevek gyűjtése végett, hanem a cseh, szlovák, ukrán, szerb-horvát, szlovén, német, román nevek is fontosak számunkra, mert sok esetben hasonló szemléletből fakadnak, s így a nevek eredetének megfejtéséhez segítenek. A gyűjtésben nem csupán a nevekre és tudományos meghatározásukra van szükség, hanem mindenre, ami a tárgyakkal és nevükkel összefügg, így pl. növényneveknél a hozzájuk kapcsolódó néphitre, orvos- vagy játékszerű való felhasználására, s általában arra is, milyen ipari célokra használják föl az illető növényt (fát).

Nemcsak az értelmezések rövidebbre szabásával lehetett volna a szótár terjedelmét csökkenteni, hanem más úton is. Főlöszleges volt pl. a kövér betűkkel szedett igekötős igék ábécérendben való teljes felsorolása, s más össze-

tett szavak ismétlése. Elég lett volna pl. a *körösz* szónál azt írni, hogy összetételei a *kereszt* címszó alatt keresendők, sőt még ez is felesleges, mert hisz a címszavak irodalmi alakban szerepelnek. Az igekötős igékre vonatkozólag a bevezetés megemlíthette volna, hogy az alapigénél tárgyalja a szótár. Sok esetben az alapige és az igekötős ige jelentése ugyanaz, elég lett volna azt írni: ua. Kár, hogy az *ë* hangot a címszóban nem jelölte a szótár, akkor nem kellett volna kétszer szedetni ugyanazt a szót.

Az ilyen nagyobb terület szókincsét tárgyaló szótárban elengedhetetlen térkép melléklése.

Még sok mondanivalóm lesz a szótár anyagáról, mennyi becses új adattal gazdagította Kiss Géza szókészletünk ismeretét, de mivel ismertetésem máris hosszúra nyúlt, külön cikkben vagy cikkekben írok ezekről.

Teljesen tisztában vagyok vele, hogy Keresztes Kálmán nagy munkát végzett, és helyzete nehéz volt. A gyűjtő iránt való kegyeletből mindent szeretett volna meghagyni, amit az ő véleménye szerint lehetett. Ezért hagyta meg a legtöbb helyen az autodidakta gyűjtő fölösleges, sokszor hosszúra nyúló, nem szabatos és nem egyszer naiv értelmezéseit. De tetézte ezt még azzal, hogy a hiányzó értelmezések pótlásában úgyszólván például vette Kiss Géza értelmezéseit, s így számos esetben az ő értelmezései sem különböznek fölöslegesség, pongyolaság és naivság tekintetében az anyag gyűjtőjétől.

Tekintetbe kell azt is venni, hogy a szerkesztő még kezdő nyelvész, akinek — tudomásom szerint — még egyetlenegy tudományos cikke nem jelent meg azelőtt, s így nem ismerhette a nyelvtudományi irodalmat. A Nyelvtudományi Intézet választását mégis helyesnek tartom, mert a helyszínén dolgozott, de véleményem szerint egy már tudományos múlttal rendelkező nyelvész kellett volna melléadni szerkesztőtársul. Egy kész nyelvész mellett Keresztes Kálmán nemcsak nagyon hasznos munkát végzett volna, hanem munka közben valóban kitűnő szakemberré is vált volna. Csodálom, hogy a szintén Pécsen működő Temesi Mihályt nem vonták bele a szerkesztés munkájába, aki egyben az ormánysági nyelvjárásnak talán legalaposabb ismerője. A Nyelvtudományi Intézetnek és a lektoroknak sokkal több segítséget kellett volna adni Keresztes Kálmánnak, s így a munka hiányaiért nem is lehet őt hibáztatni. De így is erős meggyőződés, hogy munkája és a szótárról szóló elfogulatlan bírálatok sokat fognak neki segíteni tudományos munkájában, s a gyér nyelvész-tábornak hasznos tagja lesz.

A kegyelet mindenesetre tiszteletreméltó dolog. Magam is nagyra becsültem mindig Kiss Gézát, leveleztem vele, több ízben is írtam előbbi kiadványairól, nem egy cikkemben felhasználtam és idéztem értékes anyagát. S egy tudós számára talán éppen ez a legnagyobb elismerés. Az olyan mű, amiről senki sem vesz tudomást, amely a feledés homályába merül, végzetes hatással lehet a legnagyobb tehetségre is, az irodalomból is idézhetünk erre példát, gondoljunk csak legnagyobb drámaírónkra, Katona Józsefekre.

Tudom, hogy a család eredetileg ragaszkodott a munkának eredeti alakjában való megjelenéséhez. Kiss Géza leánya, Kiss Gizella, az én segítségemet is kérte ebben az ügyben. Én azonban megértettem vele, hogy édesapjának az volt a legnagyobb érdeme, hogy ezt a hatalmas és nagyértékű anyagot, időt és fáradságot nem sajnálva, évtizedeken át összehordta, hogy a magyar nyelvnek szerelmese volt, de méltó emléke az lesz igazán édesapjának, ha szakemberek közreműködésével ezt a páratlan értékű anyagot a lehető legtökéletesebb formába öntjük.

De bármilyen alakban jelent is meg — merem mondani — ennek az igazi hazafinak a hagyatéka, a gyűjtött anyag értékét ez nem csökkenti. A nyelvi anyag halhatatlan marad örökké, viszont a nyelvtudósok munkái sokszor már rövid idő alatt is elavulnak, vagy legalább is elavulhatnak. Újabb anyag fölszínre kerülése halomra döntheti a legszebben felépített elméletet. Nem lehet olyan magyar nyelvész, aki még ebben a kifogásolt alakjában is ne forgatná haszonnal ezt a gazdag anyagot felölelő szótárt. Számtalanszor fogunk a jövőben Kiss Géza művére hivatkozni, s a történeti magyar nyelvtan és szókészletünk eredete bűvárainak könyvespolcain ott lesz a Nyelvtörténeti Szótár, az Oklevélszótár, a Magyar Tájjszótár, a Szamosházi Szótár, a moldvai északi-csángók szótára mellett s valahányszor leemeljük könyvespolcunkról, hálás kegyelettel és tisztelettel emlékezünk meg Kiss Géza elévülhetetlen érdemeiről. Vörösmarty szavát idézem: „Ez jó mulatság, férfi munka volt!” (Gondolatok a könyvtárban.)

Beke Ödön

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS BEKE ÖDÖN BÍRÁLATÁHOZ

Előljáróban megemlítem, hogy BEKE ÖDÖNnek az OrmSz.-ról a Nyelvtud. Főbizottság 1953 május havi ülésén elmondott bírálatára annak idején válaszoltam. Most a bírálatot a szerző módosított formában adta sajtó alá. Így a bírálattal szemben azoknak a helyreigazításoknak egy részét, amelyeket akkor elmondtam, mellőzöm, mivel a bírálat jelenlegi formájában BEKE ÖDÖN több akkori megállapítása már nem található, nyilván azért, mert ő maga is belátta több megjegyzésének téves voltát.

1. Mindenekelőtt foglalkoznom kell röviden azzal a kérdéssel, hogy felesleges-e a szavak jelentései közül azoknak az értelmezése, melyek a köznyelvben is megvannak. BEKE ÖDÖN bírálatának eredeti formájában még teljesen szükségtelennek tartja a köznyelvi jelentéssel azonos jelentések értelmezését. Most már tett engedményt annyiban, hogy ilyenkor az értelmezés helyett *kny.* (= köznyelvi jelentéssel azonos) jelzést kellene alkalmazni. Megjegyzem, hogy ez a kérdés mindeddig nem is volt probléma, Csúry is így szótározott. Hadd emlékeztessen BEKE ÖDÖNT arra a levelemre, amelyben az OrmSz.

szerkesztésének megkezdésekor felvettem az értelmezések kérdését, és szóvá tettem éppen a köznyelvi jelentések és az idegen nyelvi megfelelők problémáját. Éppen azért csodálkozom most nagyon Beke Ödön határozott állásfoglalásán, mivel az említett levelemre írt válaszában ezt a kérdést, amiért most elmarasztalja a szótárt, meg sem pendítette.

A köznyelvi jelentések teljes mellőzésének zavartkeltő, sőt félrevezető voltára BARTHA KATALIN is rámutatott. Ezeket nem akarom elismételni. Nézzük, megoldaná-e a kérdést az, hogyha a *kny.* jelzést alkalmaznánk? — Először is: a szavaknak rendszerint több jelentésük van a köznyelvben. Mármost követelhetjük-e a nyelvjárásoktól azt, hogy minden köznyelvi jelentés bennük is ismert legyen? Márpedig az ilyen *kny.* jelzés csakis így lenne értelmezhető. Továbbá ki vállalkoznék arra, hogy minden esetben biztosan eldönti a szavak egyes jelentéseiről, hogy köznyelvek vagy nem?

Rengeteg példát lehetne ezekre felhozni, de igazában csak a szótárszerkesztési gyakorlatban mutatkozik meg ennek az elvnek a keresztülvihetetlensége. Érdekes azért példán is megnéznünk ezt, mert talán nem mindenki előtt világos egyszerre az, hogy a „köznyelvi jelentés“ magábanvéve sem egyszerű kérdés. Pl. az egyfülű kosár fogójának elnevezésére szerintem a *fül* szó az ún. köznyelvi megnevezés. BEKE ÖDÖN azonban erre csak a *fogó* szót ismeri el köznyelvi megnevezésnek, szerinte csak a kétfülű kosárnak van *füle*. A lényeg most a következő: ha én szerkesztem a szótárt, és odaírom a *fül* szóhoz a *kny.* jelzést, az mást jelent nekem és mást BEKE ÖDÖNNEK, aki olvassa, és ismét mást jelenthet egy harmadik személynek, akinek a köznyelvi nyelvérzéke eltér a mienktől. Vagy ha pl. az *abrosz* szóhoz odatennénk egyszerűen a *kny.* jelzést, honnan volna megtudható, hogy tesznek-e különbséget az illető nyelvjárás szóhasználatában a díszesebb és az étkezési abrosz között, mint ahogy egyes nyelvjárásokban van különbség (l. SzamSz.). BEKE ÖDÖN bírálatának első változatában több olyan félreértésre mutattam rá, amely abból származott, hogy a szótár nem közölte a szó köznyelvben is ismert jelentését, illetve BEKE ÖDÖN figyelmét olvasás közben elkerülte ez (pl. *fal* 'eszik', *vő* stb.). — De ha a jövőben lesz egy Értelmező Szótár, amely lehetővé teszi a köznyelvi jelentések ellenőrzését, lehetővé teszi az arra való hivatkozást, akkor is meg kellene gondolni, hogy érdemes-e jelentéktelen helykímélés miatt kezelhetlenné tenni egy szótárt.

Kell néhány szót szólni a helytakarékosság kérdéséről is. BEKE ÖDÖN azt állítja, hogy a köznyelvi értelmezések elhagyásával a szótárnak egyharmadát, de legalább egynegyedét meg lehetett volna takarítani. Nem tudom, hogy milyen számításokkal, becsléssel jutott BEKE ÖDÖN ilyen eredményre, mindenesetre a megállapítás önkényes és túlzott. Az, mert a BEKE ÖDÖN által reinált helymegtakarításhoz el kellett volna hagyni a szótár összes értelmezéseit, sőt még más egyebet is. Az én számításaim szerint a köznyelvi értelmezések elhagyásával kb. 18–20 lapot lehetett volna nyerni ott, ahol

feltételein nem okozott volna különösebb zavart a köznyelvi jelentés elmaradása.

Ezenkívül még egy-két jelentéktelen módot ajánl a helymegtakarításra. Közülük legjelentősebb az igekötős igéknek, mint utalószóknak az elhagyása. Ezek összesen 7 lapot foglalnak el a szótárban. Nem tudom, megérte volna-e a 7 lapért elhagyni ezeket, s végiglapoztatni a szótárt azzal, akit esetleg a *le* igekötőnek a funkciója érdekel mondjuk a hangutánzó igék mellett.

2. Ami az értelmezések kérdését illeti, tudtam (l. a szótárhoz írt bevezetése VIII—XX. lapját) és tudom, hogy nem mindig sikerült a legmegnyugtatóbb megoldást megtalálni. Egyes esetekben valóban szó férhet az értelmezésekhez formai szempontból. Más esetekben előfordul, hogy tartalmilag hagynak még kívánni valót egyes értelmezések. Ezeket azonban nem mind és nem feltétlenül írnám a „pongyolaság, nem szabatosság, naivság, helytelenség” rovására, mint ahogy ezt BEKE ÖDÖN teszi. Említi például a *küllő, sárküllő* 'pirossal tarkázott sárga színű madár' és a *totyakos körte* 'körtefaj' értelmezéseket. Itt nyilván arról van szó, hogy Kiss Gézának nem sikerült pontosan a név és a tárgy azonosítása. Ilyen esetekben magam is igyekeztem utánajárni a dolognak, s néha sikerült tisztázni, máskor nem. Ha nem, akkor, maradt a hiányos, de mindenesetre az adatközlők vallomásának megfelelő értelmezés (l. *küllő, sárküllő*). Ezt én inkább a szükséges óvatosságnak nevezném, mint helytelenségnek, pongyolaságnak, naivságnak. BEKE ÖDÖN a *küllő* értelmezésének a 'harkály'-t ajánlja. Ebben bizonyára igaza is van. Természetes azonban, hogy Kiss Géza is és én is a 'harkály' szóval értelmeztük volna — mint ahogy a *jakopáncs* 'harkály' szónál ezt meg is tettük — ha teljesen biztosak vagyunk az azonosságban. Nem kétséges, hogy a szónak régen a nyelvjárásban 'harkály' lehetett a jelentése, de biztos az, hogy akiket megkérdeztem, nem tudták megmondani, hogy melyik madár, bár a név ismerős volt, nem volt idegen a számukra. — Általában elmondhatom, hogy a vadnövényeknél és bizonyos (ritkább, kevésbé ismert) madárfajtáknál a név és a tárgy azonosítása igen nehezen megy. Az adatközlők legnagyobb része nem ismeri őket. Maga a név ismert lehet, de nem jelent semmit számukra. Van aki bizonytalanul azonosít. Ritka, aki jól ismeri pl. a növényeket. Rendszerint olyan asszonyok ismerik, — és ilyenkor többnyire a családtagjaik is — akik még felhasználják az egyes növényeket gyógyításra. Mivel a mai fejlett orvostudomány már egyre inkább nyírbálja a házi orvoslás tekintélyét, érthető, hogy mind kevesebb és kevesebb lesz az olyanok száma, akik jól tájékozódnak a növények világában. Hasonló a helyzet az állatvilág bizonyos egyedeivel kapcsolatban is. Ez magyarázza meg azt, hogy a növények és állatok valamint ezek neveinek azonosítása igen nehéz feladat, s nem mindig sikerül ma már megnyugtatóan.

Ezekon kívül hibáztat a bírálat még 20 értelmezést. Nézzük a fontosabbakat: *lából* 'lábbon megy át a vizen, átgázol'. BEKE ÖDÖN e helyett ezt tartja helyes értelmezésnek: 'vizet tapos'. A szótár félreérthetetlenül adja meg a szó

jelentését. Egészen érthetetlen előttem, hogy miért kíván BEKE ÖDÖN 'vizet tapos' jelentést. A szónak ilyen jelentése tudtommal nincsen az Ormányságban. — A *póruł járt* 'számítása ellenére történt vele vmi kellemetlen eset' értelmezés helyett BEKE ÖDÖN ezt ajánlja: 'rosszul jár(t)'. Szerintem *rosszul jár* pl. az, aki vmit drágábban vesz meg, mint amennyiért megvehetné más-tól. Erre nem mondják az Ormányságban, hogy *póruł járt*. Tehát az ajánlott értelmezés rosszabb, mint a szótaré. — A *küecseg, békakü* 'homokban található kövesedés' szavak értelmezése helyett ugyancsak nagyon félreérthető meghatározást ajánl: 'kavics'. A *kavics* mást jelent. — Vagy az *üstök* 'egy csomó haj a koponya tetején' helyett mennyivel lenne jobb az 'egy csomó haj a homlokon'? Azt hiszem, hogy a BEKE ÖDÖN által itt ajánlott értelmezések sem igen csökkentették volna a szótár naiv, pongyola, helytelen értelmezéseinek számát.

A *vásik* 'kopik', *színes* 'mintás (kelme)', *tömő* 'az a hely, ketrec, ahol tömik a ludat stb.', *kakukkvirág* 'Fritillaria meleagris' általam adott értelmezéseket továbbra is fenntartom. A kakukkvirág igen kedvelt és mindenki által jól ismert virág. Nem azonos a gyöngyvirággal, ahogy BEKE ÖDÖN gondolja. Ideírom Papp Zoltán kákicsi lakosnak érdeklődésemre írt válaszát: „A kakukkvirág nem egyéb, mint a tulipánnak a vadja, csak a levele nem olyan széles (a fűhöz hasonló)“. Utána adja a virág rajzát, a rajz alatt ezt írja: „a színe lilás, szeplős“. Ez nyilván nem a gyöngyvirág. — A *noa* 'direkttermő szőlőfajta és a belőle készült bor' értelmezésben azért használtam a „direkttermő“ szót, mert úgy tudom, hogy az eléggé általánosan ismert termelési műszó, sőt a különböző nyelvjárásterületeken is jól ismert és gyakran használt szó. — A *szittyóság* valóban a *Thypa* és nem a *Carex* családjába tartozik, a szótár értelmezése téves. — Ismét hangsúlyozom: korántsem akarom azt mondani, hogy a szótár több tízezer értelmezése közül valamennyi tökéletes. Jól tudom, hogy a BEKE ÖDÖN által felsoroltakon kívül is lehetne még több, ilyen vagy olyan szempontból kifogásolható értelmezést találni a szótárban. Magam is több ezer értelmezést adtam, s nyilván ezek között is vannak olyanok, amelyeknek a szabatosságához szó férhet. Azt sem mondhatom, hogy minden esetben tárgyi nehézségek lettek volna a hiányosságokat mutató értelmezések okai. Egy azonban bizonyos: mindig a legnagyobb gonddal és lekiismerettel igyekeztem azon, hogy ebben a tekintetben is — amennyire az adott körülmények engedték — a legjobbat nyújtsam. Gondos körültekintésre és óvatosságra volt szükség ehhez. Természetesen szükséges az, hogy az olvasó is megfelelő körültekintéssel kezelje az adatokat, mert, ami esetleg az első pillanatra tévesnek, ellentmondásnak tűnhet, gondosabb vizsgálat után kiderülhet a helyessége.

Kifogásolja pl. a bíráló, hogy az *éjjeliedény* szónak Kiss Géza által adott 'éjjeliszekevény' jelentését kétségbevettem. Ugyanis kérdőjelet tettem utána, majd megadtam a szónak általam és az Ormányságban mindenki által jól

ismert jelentését: 'éjtszaka vizelésre használt edény'. Röviden és gyakrabban *éjjelinek* is nevezik. BEKE ÖDÖN helyesnek gondolja a Kiss Géza által adott jelentést, mert az Ormányságban az *edény* szónak van 'szekrény' jelentése is. Én természetesen az *edény* szó 'szekrény' jelentését is elavulóban levőnek tüntettem fel, amit BEKE ÖDÖN szintén szóvá tesz, mert Kiss Géza külön kiemeli, hogy „mindig így mondják“ (t. i. sohasem *szekrénynek* vagy egyébnek). Kérdőjelet kellett hát tennem ez után a megállapítás után is. Felhívom itt a figyelmét arra, hogy Kiss Gézának a „mindig így mondják“ általánosításait abból a szempontból kell értékelni, hogy őt a tájszavak iránti lelkesedés készítette többször ehhez hasonló megállapításokra. Ugyanúgy járt el pl. a *nyuszká* 'nyúl' jelentésű szónál is. Ezt is megkérdőjeleztem és Kiss Géza kéziratában más helyen megtaláltam a *nyúl* szót nyelvjárási szövegben. Igaz, hogy a szekrény szóra nem akadtam rá, pedig tudom, hogy 100 ember közül legalább 90 *szekrénynek* vagy méginkább *sifanérnak* fogja mondani és nem *edénynek*. Most is csak azt mondhatom, hogy helyesen tettem oda az elavulóban levő jelzetet a jelentés mellé, és joggal tettem kérdőjelet a „mindig így mondják“ után. Az *edény* szónak pedig közöltem a leggyakrabban használt jelentését is: „Gefäss, Geschirr“. BEKE ÖDÖN így gondolja: *edény* = szekrény. *Éjjeliedény* = éjjeliszekrény. Csak az a baj, hogy az éjjeliszekrény az Ormányságban nagyon fiatal holmi. Nem tudom, hány házban találnánk ilyesmit. A másik hiba meg az, hogy éppen a ritkaságánál fogva, mivel az érdekes, különös, új dolog, jól tudják a nevét is: *éjjeliszekrény*. Azonban az, hogy egy kiavulóban levő szót (t. i. az *edényt* 'szekrény' jelentésben) újítanak fel egy új dolognak a jelölésére, amelynek a neve egyébként is beleillik a szókincsükbe, az *edény* szó pedig már más tárgyfogalom jelölésére vált általánossá, ez nemcsak nem fedi a ténytet, de valószínűtlen is lenne.

Az *éposz* 'hólyag a nyelven' szóhoz tett kérdőjelem csupán a szó hangalakjára vonatkozik. Sokaktól érdeklődtem a szó után. Én csak az összetétel (eb + posz) második tagját kaptam a kérdéses fogalom jelölésére, azt is csak formula-féleiben (*Posz köt a nyévenön . . .*). Egyébként *hójjag* neve. Az *éposz* összetételt adatközlőim sohasem hallották.

Megjegyzem itt azt, hogy igen nagy gondot fordítottam a Kiss Géza kéziratában különböző okokból helytelennek mutató adatok, vagy a valószínűs nyelvi állapotot nem egészen hűen tükröző adatok kritikai felülvizsgálatára. Ezeket több adatközlőtől megkérdezve és saját régebbi följegyzéseimre támaszkodva igyekeztem tisztázni. Csak a minden kétséget kizáró esetekben támaszkodtam a saját nyelvjárásismeretemre. De mindenkor az volt a módszerem, hogy Kiss Géza adatát is közöltem, s a magamét megkülönböztetve tettem mellé. Azért tarkítja igen sok szögletes zárójel a szótárt. Ez a kritikai munka az anyag rendszerezése, a hiányzó értelmezések pótlása mellett egyik legnehezebb és igen sok fáradságot igénylő feladatomból volt. Meg voltam győződve arról, hogy evvel szolgálatot teszek a nyelvi valóság minél pontosabb feltárása

tekintetében, de mindenesetre a saját lelkiismeretem megnyugtatására szükséges volt arra, hogy ezt elvégezzem.

Megemlítem még azt, hogy BEKE ÖDÖNnek az értelmezésekre tett kifogásai közé, a felsorolásba furcsa módon szövődik bele néha egy-egy kérdés. Pl. a *felszíjjal* 'szíjjal, felerősít' szóval kapcsolatban azt kérdi, hogy nem azonos-e ez a MTsz. *megszíjjal* 'késsel hasogat (nagyobb halat hosszában)' szóval. Kiss Géza kéziratában ilyen adatot nem találtam. Azt nem értem BEKE ÖDÖN kérdésével kapcsolatban tehát, hogy miért kell ezt a kérdést a „pongyola. helytelen“ értelmezések között feltenni? Hasonlóan jár el a *felvigasztal* 'gyógyít, felerősít, testileg újra megépít' szóval kapcsolatban is. Ennek a hitelesítését kívánja, de nem mondja meg hogyan. Kiss Géza feljegyezte, megadta a jelentését, a szerkesztő szintén helyesnek találta, mert nem tett rá megjegyzést. A példamondat is szépen illusztrálja a szó használatát és jelentését. Nem tudom miért nem hiteles ez az adat, és miért kerül ez is a „helytelen“ értelmezések felsorolásába. Vegyül még a felsorolásba egyéb is: itt említi pl. az *érnyújtogató fű*-vel kapcsolatban az *ér* régi jelentésére vonatkozó következtetését. Majd hiányolja az *eperfa*, *bőfaló* és *síró* szavaknak a szótárból való kimaradását. Ezek között említi a *lőfakdoz* szót is, ez azonban sajtóhiba, helyesen: *lőfakadoz* (l. a *fakadoz* címszót).

3. Helyesen mutat rá BEKE ÖDÖN arra, hogy néhány esetben eltérő eredetű szavak közös címszó alá kerültek (l. a *fut*, *irkál*, *íz*, *láz*, *öböl* címszavakat). A *vádol* két jelentésével kapcsolatban már korántsem látom biztosnak az eltérő eredetet. — Rá kell mutatnom ennél a kérdésnél egy olyan dologra, amely BEKE ÖDÖN bírálatát olvasva esetleg megtéveszti az olvasót. A szótár szinonimikus utalásait BEKE ÖDÖN etimológiai utalásnak fogja fel (*húgszél* — *házhészél*, *sutykó* — *sütkő*, *intes* — *színtest*). Ezekben és még számos rokon jelentésű vagy azonos jelentésű szó esetében csupán szinonimikus utalásról van szó. Mellesleg el tudom képzelni azt is, hogy valaki kétségbe vonja a *sütkő* és *sutykó* szavak etimológiai szétválasztásának helyességét. A tájszótárnak nem lehet más feladata ilyen esetekben, mint az, hogy tegye hozzáférhetővé utalószókkal mindkét alakot, ne zárja el őket egymástól, de ne is azonosítsa. Az összevetés különben sem azonosítás, inkább csak figyelmeztetés. Természetesen az említett esetekben az összevetés itt csupán szinonimikus utalásnak volt szánva. — Megjegyzem itt még azt, hogy felrója a bírálat egy-két felesleges utalószónak a beiktatását (pl. a *hūk* szóval kapcsolatban is). Ezekről külön írtam a szótár bevezetésében (XVI. l.).

4. Kifogásolja BEKE ÖDÖN néhány címszónak a megválasztását, mely a szerkesztői elvektől eltérő módon történt. A felhozott címszavak között valóban vannak olyanok, amelyek nem szerencsések, de csaknem kivétel nélkül fel vannak véve a BEKE ÖDÖN által is ajánlott változatok a szótárba címszóként, amelyek azután utalnak arra a változatra, amely alatt a szó tárgyalva van (így a *szuhos*, *húszüt*, *hāk*, *fór*, *patmaly*, *tátos*, *úszke* címszavak mellett a

szuvas, uszit, halk fn., fuvar, padmaly, táltos, őszike szavakat is megtaláljuk a szótárban mint utaló címszavakat). Ennek az eljárásnak az oka az, hogy a szerkesztés közben a nyelvjárási változat alatt tárgyaltam a szavakat és később, amikor ezt észrevettem, már nem akartam változtatni rajta, mert a szótárban a különböző utalások miatt igen nehezen hajtható végre címszóválttatás. Inkább a helyes címszóalakot utalószónak iktattam be. — Meglepett azonban BEKE ÖDÖNnek az az észrevétele, hogy a *betyárbútor* helyett a *betyárbugyor* lett volna a helyes címszó, mivel a *bútor*nak van *bugyor* változata. Akkor ez azt jelentené, hogy a *betyárbútor* helyes köznyelvi alakja: *betyárbugyor*. Ilyen alakról a nyelvjárásokban sem tudok, de mégha lenne is, akkor sem lehetne ezt szerintem címszónak venni. A *járkáló* 'betyár, szegénylegény' helyett pedig a *járkéló*-t ajánlja címszónak, mert a *járkáló*-t a *jár-ke*-ből származtatja. A *járkáló* 'szegénylegény' köznyelvi alakja ugyancsak nehezen lehetne *járkéló*, ha meg nem beszélhetünk köznyelvi szóról a *járkáló* esetében, miért vegyünk egy nem ormánysági nyelvjárási változatot (?) címszónak? — Hasonló problémát látok a *pusszan* szóval kapcsolatban is. BEKE ÖDÖN *posszan* alakot ajánl, de ez éppúgy nem köznyelvi, mint a *pusszan* (természetesen, ha élne a szó a köznyelvben, valószínűleg a nyíltabb: *posszan* alakban lenne használatos). Így hát nem látom értelmét annak, hogy miért kell az ormánysági *pusszan* szót felvenni *posszan* alakban, csak azért, mert Zalából a MTsz. *posszan* alakban közli a szót. Az általános tájszótárak természetesen több alakváltozat esetén dönteni kell a címszó megválasztásában, valamelyiket ki kell emelni címszóként. A regionális tájszótárnak azonban helyesebb, ha nem az idegen nyelvjárási alakot veszik fel címszónak, hanem a saját alakot. Mindenesetre az általános tájszótár és a regionális tájszótárak ebbeli viszonyát helyes lenne tisztázni, hogy az alakváltozatok mindkét oldalról megközelíthetők legyenek. Ugyanígy nem látom a *banyapusszogató* kötelező voltát sem a *banyapusszogató*val szemben. — Nem érezném megnyugtatóbbnak a *szökröny* szónak a *szekrény* címszó alatt való közlését sem. Nagyon eltérő a két szó jelentése és alakja. A nyelvjárásban a *szökröny* régi szó, a *szekrény* újabb átvétel lehet a köznyelvből. Az a körülmény, hogy a két szó végső elemzésben azonos eredetű, éppúgy nem teszi indokolttá az egybevonást, mint ahogy a *család* — *cseléd, sekély* — *csekély* szavaknál sem látjuk ezt indokoltnak. Ha mégis úgy döntenénk, hogy a *szökröny* a *szekrény* címszó alatt szerepeljen, akkor a *család, cseléd* szavakat méginkább egybe kellene vonni, hisz az ormánysági nyelvjárásban ennek a két szónak közös jelentése is van: 'családtag'. A *szökröny* jelentése pedig 'láda', a *szekrényé* 'ajtós bútor'.

Annak ellenére, hogy BEKE ÖDÖN több megállapításával nem értek egyet, meg kell mondanom, hogy igen tanulságos volt számomra a bírálat. Azonkívül hogy helyesen mutatott rá egyes hibákra, haszonnal kerültek szóba olyan kérdések is, amelyeket ugyan nem egészen úgy látok, mint ő, mert ezek is módot adtak a kérdések újbóli, alaposabb átgondolására.

BEKE ÖDÖN személyi megjegyzéseire, valamint a munkám végzéséhez nyújtott segítség kérdésével kapcsolatos észrevételeire talán nem is szükséges válaszolnom.

Keresztes Kálmán

ÖTÖDFÉLSZÁZ ÉNEKEK. — PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM DALGYŰJTEMÉNYE
AZ 1813. ÉVBŐL.

Kritikai kiadás jegyzetekkel.

Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József — Bp. Akadémiai Kiadó, 1953.

„. . . Egy olyan régi kurta darabnak, mint : Patyolat a kuruc. . . károbbnak tartom örök elveszését, mint a hódoltató táborbul egy hatvan fontos ágyunak. Őszveirtam hát, amiket vagy egészen, vagy töredékben tudok, és elejekbe tettem az énekhangokat is. . .“ (Jelentés, 113. l.) P. Horváth vallomásának közvetlenségén, dísztelen egyszerűségén oly erővel süt át a meggyőződés, hogy e természetes egyszerűség — mintha magától értetődő dolog volna 450 éneket összegyűjteni, minősíteni, jegyzetelni! — minden nagyhangú és konok, apologetikus vagy agitatív kijelentésnél többet mondó, hitelesebb, igazabb. Hasonló értékű s terjedelmű gyűjtemények előtt (még a világirodalomban is) szokatlan — s éppen ezért nagyon megnyerő — az ilyen természetes és szívből jövő indoklás és — annak, aki belátja a kötet rendkívüli fontosságát — egymagában is dokumentálja P. Horváth kiváló egyéniségét korában és nagy jelentőségét nemzeti kultúránk történetében. E nagy, reprezentatív kiadvány fényében P. Horváth alakja elmozdul eddigi iskolás, merev, félszeg beállításából. *De ami döntő, az mégis maga a gyűjtemény: ez már messze túlnő a kiváló egyén tehetségének határain, s nemzeti életünk, történelmi hagyományaink legnemesebb vonásaira, egész mai szellemi életünk lényeges kulturális előfeltételeire világít rá,* még élesebben, mint Horváth alakjára magára. Véleményem szerint a kiadvány jelentősége — az alapjául szolgáló gyűjtéssel — nagyobb, mint Járdányi és Kerényi elvtársak szép bírálata (A M. T. A. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, V. 1—4. Bp. 1954. — 623—629. l.) sejteti: hiszen egész nemzeti kultúránk kibontakozásának, máig modernül, aktuálisan ható közkincese felismerésének, értékelésének és tudatos felhasználásának egyik legelső mozzanatáról van itt szó s oly tettről nemzeti műveltségünk történetében, melyhez hasonlót az uralkodó osztály írója részéről alig ismerünk. Mert nemcsak arról van szó, hogy a népzenekutató, az irodalomtörténész vagy a népszokások elemzője mit lel meg magának az Ötödfélszáz Énekek anyagából, hanem arról a nemzeti hagyományról, melyet P. Horváth ugyan még nem, de Kölcsey és utána egész haladó értelmiségünk fennmaradásunk és továbbhaladásunk előfeltételéül ismert el. Pontosabban : e gyűjtemény azzal, hogy a népit a néptől ihletett műköltőivel elegyítve tárja elénk (mert itt valódi

kuruc ének és Csokonai, Ányos stb. műköltészetének legjava találkozik össze), már a később bekövetkező tudatos, „egész nemzetet“ kereső program előkészítéseként jelenik meg, a hozzá vezető út egyik döntő pontján (mindjárt 1811–12, a császári-rendi kompromisszum felbomlása után, a Bánk bán érlelődése idején).

A mű kritikai kiadása — a szövegkiadást nézve most — nagy nyeresége irodalomtörténetírásunknak. Kiss József munkája minden tekintetben elismerést érdemel. Lelkiismeretes, pontos gondozója a szövegeknek, a szakirodalom kiváló ismerője — sajnálható, hogy a fáradságos mérlegelést, aprólékos filológiai munkát igénylő kiadás gondja nem engedte meg neki átfogó elvi tanulmány elkészítését P. Horváth gyűjteményének irodalomtörténeti jelentőségéről, az irodalmi népiesség kibontakozásában és átalakulásában betöltött nagy szerepéről. Annál inkább sajnálnunk kell ezt a hiányosságot, mivel Bartha Dénes jó informatív bevezetője (P. Horváth egyéniségének s művének összefoglaló ismertetésével) nem felel meg eléggé az irodalomtörténetés várakozásának.

Kiss József — a *Töredék* tekintetbevételével — nem az 1813-i Ötödfélszáz Énekek kritikai kiadását nyújtja, hanem az Ötödfélszáz Énekek-ét általában. Eljárása feltétlenül helyes. A szövegek átírásában az akadémiai kiadási szabályzathoz (1950) kellett tartania magát. Olyan átírást alkalmazott, „mely az olvashatóságot nagy mértékben zavaró, szembetűnő helyesírási sajátságokat kiküszöböli ugyan, de a szövegek hangállapotát érintetlenül hagyja“ (93. l.). Kiss József minden vonatkozásban helyesen járt el, de a kettős célkitűzést — saját véleménye szerint is — nem lehetett mindig összeegyeztetnie. Nem lett volna-e tehát célszerűbb a kézirat teljesen szövegű tudományos kiadása? Ugyanis egyrészt nem közvetlenül népszerűsíthető klasszikus szerzőkről volt itt szó, akiknek szövegei esetében a mai helyesírára való áttételt támogathatnák bizonyos érvek, hanem olyan népi és műköltészeti alkotásokról, melyek vagy nem szorulnak népszerűsítésre vagy csak megfelelő válogatás után kerülhetnek a közönség elé; másrészt a helyesírást sem tekinthetjük pusztá külsőségnek. A határozott névelő mellől elhagyni a hiányjelet (melynek volt ejtésbeli értéke), a *melly*, *milly*, *millyen* kettős, *lly* hangjának (melynek lehet prozódiai értéke) lerövidítése az átírás során — s ugyanakkor a *mellj*, *méllj*-féle alakoknak a P. Horváthnál általánosabb *melly*, *méllj*-féle formákra áttétele — ha igazolható is — : együttvéve, az egész tekintve némi következetlenséget mutat s zavart is kelthet. Szigorúan véve a központozás modernizálása sem helyeselhető feltétlenül (ilyen értelemben szólt hozzá a kérdéshez legutóbb Vargha Balázs az Arany kritikai kiadás bírálatában, It. 1954). Hogy a helyesírás — különösen irodalmunknak ebben a korszakában — mennyire fontos és egyéb, tartalmi, világnézeti stb. vonatkozásokat felfedő irodalmi érték, azt Kazinczy levelezői körének csodálatosan gazdag, rikítóan változatos helyesírása igen meggyőzően bizonyítja (egy

Cserey Farkas leveleit pl. kétségkívül meghamisítaná a modernizálás). Jelen kiadás szövegátírásból származható hibáinak, zavarainak mindenesetre elejét veszi a Bevezetésben részletesen ismertetett eljárási mód (91—94. l.).

A gazdag és pontos jegyzetanyagért külön elismerés illeti meg Kiss Józsefet, akitől mint a magyar irodalmi népiesség egyik legképzettebb tudásától kell várnunk a gyűjtemény részletes irodalomtörténeti értékelését, helyének pontosabb kijelölését nemzeti irodalmunk fejlődésében. Teljesen egyetértünk a Bevezetésnek azokkal a megállapításaival, melyek a kiadvány némely aránytalanságát indokolják. Nem lehet vita arról, hogy a gyűjtemény zenetörténeti jelentősége minden más vonatkozását messze felülmúlja s hogy P. Horváth költői egyéniségének elemzése háttérbe szorulhat a zenei-költői néphagyomány-gyűjtés munkájának ismertetése mögött. Mégis: keveselhető az, hogy az irodalmi előzmények tárgyalásában a Bevezetés nem megy túl Horváth János — kétségtelenül alapvető — könyvének megállapításain, a gyűjtemény hatását pedig lényegében a kútfő szerepére szűkíti le. S ha ez kevés, még kevesebb az, amit értékelés (nem terjedelem!) tekintetében magáról P. Horváthról kapunk. A 7. és 11—21. lapon olvasható ismertetés részletei lazán kapcsolódnak egymásba, elvi tanulmány és értékelés helyett az egész a színes portré és a hasznos (bár értékelés nélkül maradt) idézetgyűjtemény végletei közt szóródik szét. Ami értékelő megállapítást itt találunk, az többnyire Hegyi Ferenc történetietlen szemléletű, elvileg sokszor zavaros értekezéséből vétetett (P. Horváth Ádám, Debrecen, 1939), többnyire kritika nélkül (pl. az angolul tanulás túlértékelése). Néhány félreértés és a felületen maradó megállapítás sem válik javára a bevezetőnek. Nemesi mozgalom, nyelvkérdés és rendi nacionalizmus nem kapcsolódnak össze a kellő mértékben; a Csokonaira tett hatás ismertetésében nem domborodik ki a fejlődés elve (a Tempefői Rozáliájának „Horváth úr muzsájáért“, a Hol-Mi-ért, a Hunniásért való rajongását s a provinciális jellegű népmesétől való elfordulását később Petronella ízlése, a népi alakok világa, a népi szólás, dal, tánc, viselet megbecsülése váltja fel) és a népiesség félreértéséhez vezet az, ha a Horváth-féle tipikusan patriarkális jellegű szemléletmódot túl közeli rokonságba hozzák Csokonai plebejus népiességével (az Anakreoni dalok ismert jegyzetében Csokonai élesen elhatárolja magát a provinciális népiességtől és a patriarkális szemlélettől). A Bevezetésnek ez a része tehát, noha egészében jó tájékoztatást ad s hasznos excerptumokat, nem viszi lényegesen előbbre a P. Horváth egyéniségére, személyes hatására vonatkozó kutatást.

Bartha Dénes nagyszerű munkájának értékét, amit a kiadvány legnagyobb részében örömmel elismerünk, e megjegyzések a legkevesébe sem csökkentik. Céljuk csak az, hogy az irodalomtörténészek figyelmét nyomatékosabban ráirányítsák olyan elvi kérdésekre, melyeknek megoldását nem a sok tekintetben előttük járó zenetörténészekről, hanem csak sajátmaguktól várhatják.

Szauder József

HERCZEG GYULA: OLASZ-MAGYAR SZÓTÁR I–II.

Budapest Akadémiai Kiadó, 1952.

Herczeg Gyula Olasz-magyar szótára elsőnek jelent meg az Akadémiai Kiadó nagyszótárai közül; akkor, amikor az 1950–52 közt lefolyt munkálataikra a közben megalakult Akadémiai Szótárbizottság már alig lehetett valami befolyással. Mindjárt megjelenésekor a munka erős kritikát kapott az Írószövetség műfordítói szakosztálya részéről. (Gábor György, *Megjegyzések az új olasz-magyar szótárhoz*. Irodalmi Újság 1953 jan. 15. E tárgyban a MTA Szótári Bizottsága 1953 jan. 29-i ülésében foglalt állást. L. továbbá: A Magyar Írók Műfordítói szakosztálya febr. 18-i vitailésének jegyzőkönyve; Korach Mór, *Egy szótárvita tanulságai*. Irodalmi Újság 1953 febr. 26; Vadas László, *Mire tanít az új olasz-magyar szótár?* uo. márc. 26; rövid bírálat a *Lingua nostra* c. firenzei folyóirat 1953 decemberi számában).

Ha a gyakran tévesen akadémiai kiadványként aposztrofált mű a Szótárbizottság irányítását igénybe veheti, szerkesztője bizonyára elkerülhette volna azokat a szervezési zavarokat, melyeket Honti Rezső tett szóvá az Írószövetség vitaülésén és — ahogyan ezt az orosz-magyar, német-magyar, francia-magyar nagyszótárok szerkesztői teszik — a Bevezetésben részletesebben tájékoztatott volna forrásairól, munkamódszeréről, valamint bővebb útbaigazítást adott volna a szótár használatára.

Ha valaki az egész szótár anyagát átvizsgálja, meg kell hogy állapítsa, hogy az két főforrásból, Fernando Palazzinak a Bevezetésben említett *Nuovissimo dizionario della lingua italiana* (Milano 1939) és Nicola Zingarelli *Vocabolario della lingua italiana* c. szótáraiból merített. Az első kötetben más általános szótárok is forogtak a szerkesztő kezén, így a Reale Accademia d'Italia csonkán maradt nagyszótára (I. köt. Milano 1941), Petrocchi kétkötetes nagyszótára. Egyes címszavait csak a Tommaseo—Bellini négy kötetben csaknem 8 000 nagy ívrét oldalt számláló nagyszótárában találtunk meg, s ha Herczeg Gyula nem panaszkodnék azon (Írószöv. jegyzk. 61. l.), hogy az olaszoknak „nincsen olyan szótárunk, melyben benne van a klasszikus nyelv szókincse“, azt kellene hinnünk, hogy használta. Ez ugyanis épp az olasz egység létrejöttének éveiben (1861—1879) jelent meg és a Crusca-szótár felhasználásával mintegy 1400 szerző számos munkáját dolgozta fel a XIII. századtól Manzoniig. Lehet, hogy az említett néhány címszót más későbbi szótárból vette Herczeg, de sok equivalenciája világosabb lenne, ha sűrűn visszanyúlt volna kéziszótárai alapanyagának e kitűnő ősforrásához, hol bő példatárral talált volna megvilágítva egy-egy nála homályosan maradó értelmet.

Nagyjában hol Palazzi, hol Zingarelli képe, hol a kettő egyeztetett mása jelenik meg a szótár tükrében. Közbeékelődnek ugyan szakszótárokból, táj-szótárokból, továbbá a neologizmusokat felölelő (Panzini legújabb kiadása, Migliorini) modern szótárokból vett címszók igen tekintélyes számban, mégis

egészeiben véve az 1940 körüli nyelvállapotot rögzíti meg a szótár jelleme, mert a szerkesztő és munkatársai minden jel szerint nem végeztek módszeresen az utolsó évtized irodalmi terméséből eredeti anyaggyűjtést. Semmi nyoma nincs annak, hogy például az olasz kommunista párt hivatalos folyóiratát, a *Rinascitá-t*, napilapjának, az *Unità-nak* számaint, vagy csak egy szovjet ideológiai munka olasz fordítását is feldolgozták volna. A *lavoratore, lavoro, classe* ugyan igen gondosan kidolgozott címszavak, nem hiányzik benne az *üzemi újság, osztályidegen, pártmunka hiányossága, békevilágtanács, zsiros paraszt, kommunizmus építése, alapszerv* (giornale di fabbrica, estraneo alla classe operaia, deficienze di lavoro, consiglio mondiale della pace, contadino ambiente, edificazione del comunismo, organizzazione di base); van benne *Socialista rivoluzionario* (Eszter-párti), *Determinismo economico* (gazdasági determinizmus, történelmi materializmus), *minimalista* (mensevik). De, mivel e területen nem történt rendszeres szógyűjtés, sok a hiány és olykor a megfelelés sem teljesen meggyőző; a 20-as, 30-as évek olasz szóhasználatából pedig maradt a Palazzi alapján Herczegnél néhány olyan csökevény, melyek az Írószövetség vitaülésén felháborodást keltettek és amelyeket átragasztással lehetne a szótár példányaiban helyesbíteni. Egyébként egyetérteneink Tamás Lajossal abban, hogy „nem tudjuk az ellenség szövegét interpretálni, ha kihagyjuk a fasiszta szavak értelmezését“ (Írószöv. jegyzk. 109. l.), ha Herczeg nem vett volna át számos efemer és a mai olaszok által rég elfelejtett szót. Kít érdekel még, hogy *diciannovista*-nak hívták az 1919-es fasiszta párttagokat és *diciannovismo*-nak az ő vezető szerepüket követelő pártirányzatot? Vagy, hogy *coventrizzare* azt jelentette, hogy földig lerombol, mint a németek 1940-ben Coventry városát és hogy 1945-ben *caffè caffè*-nek hívták az igazi kávé? De az sem él már a mai olasz nyelvben, hogy Hitlert antifasiszta körökben „motorizált *Attilá*“-nak, *bajuszká*-nak (baffino) gúnyolták s a Capitolium nevét *campidaria*-ra torzították, mivel olaj (olio) hiányában a római lakosság levegőből kellett hogy éljen.

A tervszerű gyűjtés elmulasztása okozta, hogy a politikai életre, ideológiai gondolkodásra, gazdasági berendezkedésre vonatkozó számos olyan szó és kifejezés nem szerepel az olasz szótárban, ami Eckhardt francia, vagy Halász Előd német nagyszótárában megtalálható. Az a szemrehányás azonban, hogy Gramsci, Pavese, Ginzburg helyett Carducciból, Pascoliból, D'Annunzioból veszi példáit, csak fenntartással felel meg a valóságnak. Ezek ugyanis szinte kivétel nélkül Palazziból vannak véve. A fasiszta irodalom kisajátította őket, mert a nacionalizmust, rómaiságot, a Földközi tengeren uralkodni vágyó imperializmust látta bennük. E kifejezések jó része mellől azonban Herczeg elhagyta a szerző nevét s megelégedett az *irod(almi)* megjelöléssel, mi a szótár használójában sok esetben azt a tévhit keltheti, hogy általában használatos irodalmi kifejezésről van szó, holott egyénileg latinból gyártottak vagy a d'annunziói *l'art pour l'art* műhelyében készültek igen gyakran. Egy névtelemmé vált D'Annunzio-példát meg egyenest az a szerencsétlenség érte, hogy benne a *sor-*

vegliarsi szót svegliarsi-nak írták át (nel sorvegliarsi avevano acquistato una strana *acuità*), miből a következő csodabogár született: „Felébredve különös éleslátásra tettek szert“. Önmagunk, vagy egymás megfigyelésének lehet ilyen hatása, de a felébredésnek?

Persze Palazzi nem hanyagolja el az elavult irodalmi szavakat sem. Hiszen, mint előszavából kiderül, főleg a tanulóifjúságnak szánja munkáját, melyet tiszta olaszszágra akar tanítani, de egyszersmind irodalmi olvasmányaiiban is segítőtársuk akar lenni. A Herczeg-szótárban sem olyan fekete az ördög, amilyennek elég furcsa módon a nem egészen szerencsés Bevezetés festi. Számot nem tevő kivétellel bizony átveszi őket Palazziból, s köztük nem kevés dantei kifejezést, bár szemérmesen titkolja őket (Iercio, girone, empireo, consorte 3. jelentése, brago, buffa (tréfa jelentésben), caninamente, bolgia, basterna, allungarsi 4. értelme, abbicarsi stb.). Sőt Palazzival magyarázza, kik voltak Dante korában a Bianchi-k, mit sem Zingarelli, sem Körösi nem tesz, a *poesia* és *poeta* szók alatt pedig csak Danteról és Petrarcaról példálózgatnak mindketten. Az *ora* címszónál idézik a szép dantei sort: „L'alba vincea l'ora mattutina“ (Purg. I. 115), a *lungo*-nál „lunga promessa con l'attender corto“ (Inf. XXVII. 110), melyeknek forrását az olasz szótárak megjelölik, de a magyar elhagyja. Van Herczegnél is parinii *allobrogo*, *anguicrinito* (nem kígyós hajszerű, de kígyóhajú), ismeri ő is Savonarola korának *accoppiatori*-it s a XVII. századi *accellana*-t.

Elavult szóanyagában azonban a 20-as, 30-as évek olasz középiskolai oktatásban nagy szerepet játszó görög-római régiségtanra vonatkozóak vannak túlsúlyban. A Herczeg-szótár válogatás nélkül veszi át őket (*auledo*, fuvolás; *auletride*, fuvolásnő; *celeusma*, ókori evezősök éneke; *àcera*, de ez a Veszta-szüzeknek nem füstölője, hanem tömjénes ládikója volt). Meg is toldja egy jogi kifejezéssel, mely szerint „kölcsonös megvásárlás által létrejött római házasság“-ot jelent, mit nehéz elképzelni. Helyesen *coenzione* (nem *coenzione*) azonban Tommaseo—Bellini szerint olyan római házassági szerződés, mely szerint a nő a férfi birtokába kerül, de örökösödési jogot is nyer vagyonára.

Így, ha a Herczeg-szótár Palazziból vett *törzsanyagát* nézem, az az 1940 táján uralkodó olasz nyelvanyagot képviseli. A szerző szándéka azonban az volt, hogy 1950-nek eleven, beszélt nyelvét lajstromozza, különös tekintettel dolgozó népünk sajátos érdeklődési beállítottságára. E törekvését több irányú kiegészítéssel próbálta megvalósítani.

Persze a beszélt nyelv magába szívott elemeket a legkülönbözőbb nyelvjárásokból. Herczeg igen helyesen megkülönbözteti őket szótárában, de — véleményünk szerint — két irányban is túlzásba esik. Egyrészt jelzi egyes szóknak toszkán kiejtését vagy a köznyelvtől eltérő használati módját (pl. *cilicio*, *cattiveria*, *allignare*. *annacquare* alatt) és olyan toszkán nyelvjárási sajátosságot, mely nem közkeletű, s melyet Palazzi és Zingarelli sem követ, az e tekintetben külön uton járó Cappuccini-Migliorini magyarázó szótár alapján általános érvényűként fogad el. Gondolok a hangsúlyos diftongusok egyszerűsödésére (*vaiòlo*, *nociòla*,

giòco, acciaiolà, aiòla, carrettère — Palazzi : uo, ie). Migliorini azonban a *gioco* mellett felveszi külön címszóként a *giuoco*-t is és a *carrettiere* esetében nem egyszerűsíti a diftongust). Másrészt sok polgárjogot nyert és helyesen rómainak (*abbacchio*,) milánóinak (*panettone*), sziciliainak (*zagara*), velenceinek (*tinello*) stb. jelzett szó mellett tájszótárakból olyanokat is befogad, melyek nem általánosan ismertek az olasz köznyelvben: *dindarolo* (róm. persely), *criatu* (szic. szolga), *camalo* (genovai rakodómunkás), *abbiatico* (lomb. unoka), *canederli* (trentoi, gombóc) stb. De igen gyakran nem is jelzi, hova való a tájszó, (*canoza*, zerge; *clune*, alfél; *aboccolato*, bodorított), sőt el is felejtje jelezni, hogy tájszóval van dolgunk s hogy „pane di *semola*“ a latin „*simila*“-ból származó „korpa“ címszó alatt azért jelent épp ellenkezőleg „elsőrendű finom kenyeret“, mert *északolasz* szóhasználatban a német „Simmel“-ből ered és a *canederli*-vel tart rokonságot. Herczeg bevezetése úgy mutatja, mintha ezzel az eljárásával, mely egyébként csak az első kötetre és annak is inkább első felére szorítkozik, a már Dante által hangoztatott minden dialektus egyesüléséből kialakuló köznyelv alapjára akarna helyezkedni, mi érthetőleg nyújtott támadási felületet.

Azonban e kétirányú túlzást leszámítva, Herczeg szótára valóban túlnyomóan az olasz köznyelv kifejezési készletét tartja számon.

Ez különösen abban mutatkozik meg, hogy a szokottnál nagyobb számban vesz fel tősgyökeres olasz kifejezéseket és közmondásokat, s igyekszik őket nem szószerinti fordítással, hanem hasonló magyar szólással visszaadni. Sok jó megoldás mellett, azonban a szótár nem egy esetben bizonytalanságot árul el magának a kifejezésnek értelme tekintetében. *Cosa fatta capo ha* fordítása a *cosa* címszó alatt: „aki a-t mond, mondjon b-t is“, a *capo* címszó alatt helyesen: a megtörtént dolgot nem lehet meg nem törtéنتté tenni; a *non tutte le ciambelle riescono col buco a buco* alatt: a szent is hétszer botlik napjában, a *ciambella*-nál helyesebben „nem minden sikerül úgy, ahogyan szeretnénk“; *quando si è in ballo, bisogna ballare, a ballo* alatt: „ha hozzáfogunk valamihez, be kell fejezni“, a *ballare* alatt megfelelőbben „együtt kell üvölni a farkasokkal“; *aspettare la palla al balzo, aspettare* alatt „várja a sült galambot“, *balzo*-nál „kivárja a kedvező alkalmat“; *affogare in un bicchiere d'acqua* az *affogare*-nál „narancshéjon csúszik el“, a *bicchiere*-nél „minden csekélységen fennakad“ (a tgy. „megöl egy pohár vízben“ hiányzik, pedig ez az értelem a leggyakoribb); *ben alzato* „remélem jól aludt“ az *alzato*, de helyesen „jó reggelt“ a *benalzato* alatt. Annál érthetlenebb ez, mert e példák mind az első kötetből és néha egymáshoz egészen közel fekvő címszavakból vannak véve. Az ellentétes magyarázatokat aligha lehet tehát az összehangolás hiányául felróni, mint esetleg az *andare a Roma senza vedere il papa* esetét, mely három különböző címszó alatt a következő értelmezéseket adja: 1. hiába fáradozik. 2. a lényegest nem intézi el, 3. elfelejti a legfontosabbat. Herczeg e tekintetben nem alakított ki valami olyan elvi álláspontot, minek segítségével az ilyen kifejezéseket csak egy címszó alatt hozza, de helyesen.

Általában a Herczeg-szótár érthetetlenül idegenkedik a pontos equivalencia megadásától, ott is, ahol ez önként kínálkozik. A következő példákban zárójel közé tesszük a szerintünk helyes megfelelést : altezza *vertiginosa* szédítő mélység (magasság), *vicebibliotecario*, könyvtári aligazgató (alkönyvtáros), attore *tragico*, tragédia hőse (tragikus színész), *spulciare un libro*, böngész egy könyvet (átbolhász), *piscioso*, vizelettől piszkos (pisis), *mangiapreti*, egyházellenes (papfaló), tenere a *guinzaglio*, féken (pórázon) tart, vada alla *lavagna*, írja fel a táblára (menjen a táblához) ; non portar *gatta in sacco*, nyílt kártyával játszik (nem árul zsákban macskát), è un uomo che ha paura dell'aria, még a légy zümmögésétől (a szellőtől) is fél, in assenza del babbo, apám helyett (távollétében). Un forte temporale si abbattè sulla città példában a zivatar nem „átvonult“ a város felett, de „rázúdult“, az arte russa-t pedig helytelen „bizánci elemekkel telített művészet“-nek fordítani, mikor ez legföljebb középkori szakaszára érvényes.

Máskor van ugyan valami analógia az eredeti kifejezés és fordítása között, de a tolmácsolás távolról sem fedi annak az értelmét. A munka folyamán Herczeg később egy tkp. (tulajdonképp) jelzéssel zárójel közt a szó szerinti fordítást is megadja, de akkor is helyesebb lett volna a szó szerinti fordítást előrebocsátani s azután egy kb.-lel adni meg a javasolt szabad értelmezést. Ám minden segítséget megtagad a szótár használójától, mikor így fordít : meglio non acquistare che perdere, lassan járj, tovább érsz (jobb meg sem vásárolni, mint elveszteni) ; una pecora marcìa ne guasta un branco, fejtől büdöslik a hal (inkább : egy bolond százat csinál) ; val più in colpo del maestro che cento del manovale, többet ésszel mint erővel (a mester egy kalapácsütése többet ér a segéd száz ütésénél, gyakorlat teszi a mestert) ; buon incudine non teme martello, jó bornak nem kell cégér (erős ember ellentáll minden csapásnak) ; girare come un arcolajo, úgy futkos fel s alá, mint zsidóban a fájás (forog mint a motolla) ; bestemmia da far oscurare il sole, „erre a káromkodásra (nem : még a nap is elsötétül, de) még egy őrmester is elpirul!“.

Azonban a kifejezés teljes félreértésén alapul az ilyen tolmácsolás : è di cotenna dura come il maiale, vastagnyakú, nem enged (olyan vastag a bőre, mint a disznónak), vagy misura gli altri colla propria canna, amit nem akarsz magadnak, ne tedd másokkal (mást is a maga mértékével mér. L. Zingrelli canna alatt).

E kifejezések túlnyomó százalékát Herczeg Palazzitól és Zingarellitől veszi, de egy-egy címszóhoz maga is alkot jó „tanmondatok“-at. Ezek általában szűk körben mozognak. Bennük Carlo-Károly — kinek neve viszont a címszók közül kimaradt, mert Palazzi nem veszi fel a keresztneveket és város- meg tartományneveket s pótlásuk a Herczeg-szótárban nem történt meg a szükséges következetességgel — rendszerint ezt vagy amazt cselekszi s az iskola fogalmkörében mozog, de általában helyesen hozza a szót mondatösszefüggésbe. Csak ritkábban hat erőltetettnek, vagy az olasz nyelv szellemétől idegennek Herczeg egy-egy példája (*fatta astrazione di te, gli altri possono partire*), alkot elavultnak jelzett szóval modern példát (*baciar basso*), vagy rögtönöz olyan példát, mivel

sem maga, sem a szótár használója nem tud mit kezdeni: *eh biondino* (e címszó alatt) *credevi di farmela*, „azt hitted becsapsz, szőke fiatalemberhez intézve a szót“. Valamely munkatárs hibájából azonban nyelvtani hiba is csúszott az efajta tanmondatba: *passar la vita nei* (negli) *studi* (vita címszó alatt), *tra qualche settimene* (settimana, e címszónál).

A szótár modernségét biztosítja, a közhasználatú kifejezéseken kívül, a neológizmusok nagy száma. E tekintetben Herczeg helyesen túlmegy Palazzin, és olyan szavakat is, melyeket ő a nyelvpurizmus nevében „téves szóhasználat“ (M. E.)-ként regisztrál figyelmeztetésül, felvesz (l. pl. *calcare*, *ascendente*, *ispirare*, *corrispondere* címszók alatt). Számosat közülük különben Zingarelli, sőt az Akadémia új szótára is elismer már. Ha nincs is meg a szótárban gépfegyver jelentésben a „ballerina“, mit Gábor György követelt rajta számon, megvan másik tréfás katona-megjelölése „caterina“, továbbá rajzfilm, szinkronizálás (*doppiaggio*), légiveszély megszűnt, gépállomás, hanghatár (*barriera fonica*), aszfaltmunkás, copyrightet szerezni (*copiraitare*), *cominform*, *cominteru*, *disciplina ferrea del proletariato*, *dorsista* (hátúszó). A sportkifejezések, a sakkot sem felejtve, különleges figyelemben részesülnek. A szótár olasz bírálója is kiemeli, hogy ilyen mértékben még egy kétnyelvű olasz szótár sem tartalmaz neológizmusokat. Jó lett volna azonban őket, ahogyan ez az elavult szavaknál történik, megfelelő rövidítéssel (*neol.*) jelölni s a *r*(itka) hozzátevésével külön kiemelni a közhasználat által még el nem fogadott, inkább csak az olasz puristák által felvetett új szavakat, milyenek *fumante* (szmoking), *pallacorda* (tennisz) s az avultságából feltámasztott *mossiere* (starter).

A szótár népi demokráciánk szükségleteihez szabott korszerűségének legjobb biztosítéka és egyben legjelentősebb újsága a fizikai munka, az ipar (különösen textilgyártás), mechanika (különösen automobilizmus), a kereskedelem, mezőgazdaság, továbbá a természettudományok (fizika, kémia) és matematika területéről vett szakkifejezések nagy bőségében rejlik. Olyan címszók alatt mint pl. *apparecchio*, *accumulatore*, *filo*, *acido*, *ingranaggio*, *accelerazione*, *aratro*, a szakszótár bőségével, sőt talán általános szótár szempontjából túlbőségével, ömlenek a terminus technicusok. A sok kitűnő növény-, állat- és ásványtani kifejezés mellett azonban már kifogásolhatók azok, melyek csak általánosságban maradó tolmácsolást nyújtanak: *erba bassa*, kutyatejféle (fűtej, sárfű), *erba bellica*, pozsgás fűfajta (köldökfű), *erba ginestrina*, pillangós virágféle (koronafürt). A *macerone*-ről csak azt tudjuk meg, hogy növény, melynek „levelét és gyökerét salátának lehet elkészíteni“ (őzsaláta), a vanessa-ról, hogy „nappali lepkefajta“ (szögletes pillangó, pávaszem), az *avventurina*-ról, hogy „gyöngyfajta“, holott *quarc-drágakő*. Nagyon helyes, hogy Herczeg a növény- és állatneveknél általában kiteszi a latin megfelelőt is zárójel között. Rajtuk keresztül Soó—Jávorka vagy Hortobágyi Tibor növényhatározói (Bp. 1951, 1952), Gustav Hegi *Illustrierte Flora von Mitteleuropa* (I—XIII. München é. n.), továbbá Brehm Állatok világának magyar kiadása segítségével könnyen

ellenőrizhető a fordítás helyes vagy helytelen volta. A szótárt használó szakember számára pedig ez fontos lehet.

Ezeknél az általában kitűnően kidolgozott címszavaknál egészen eltűnik a Herczeg szótárának ama, olasz értelmező szótárak túlnyomó használatából eredő hibája, hogy hajlamos az *equivalens* magyar kifejezés megkeresése helyett, forrását követve, körülírással magyarázni. *Concitatore* szerinte pl. nem felbujtó, hanem „aki felbujt“, *asfissia* nem fulladás, de „a vér oxigéntartalmának nagyfokú kevesbedése“. Az *alchimia parlamentare*-t hosszan magyarázza, holott „parlamenti boszorkánykonyha“ teljesen visszaadja értelmét. *Mandarino* helyesen „feladó“ a röplabdában. „adogató“ a métában. A *savoiaro* szerinte „tojással, habbal és cukorral készült sütemény“, mi jó körülírás egynyelvű magyarázó szótárban, de a kétynyelvűben jobb nálánál az egyszerű *piskóta*.

A mechanikai, természettudományi, mezőgazdasági műszavaknál teljes *equivalenciát* kapunk. Ezeknél persze a szónak nincsen hangulati velejárója, minek visszaadása körül más kifejezéseknél nem csekély hiányosság tapasztalható Herczegnél. A dantei *cade come corpo morto* kifejezést „összeesik mint a rongy“-nak, a komoly *stare agli estremi*-t, minek hangulatban megfelelő fordítása „végóráit éli“, végsőket rúgja-nak fordítja. A hangfestő *squilla* nem kolompot, de csengőt jelent. *Hai un' aria afflitta* inkább résztvevően „szomorúnak látszol“, semmint „nagyon lóg az orrod“, s ha valaki lelkét is odaadja valakinek vagy valaminek (*dar l'anima*), nem okvetlenül adja oda „utolsó gatyáját is“. Aki előnyben részesíti a szökéket (*preferire le bionde*), nem okvetlenül „bukik rájuk“ s a nyálás öregember (*vecchio bavoso*) nem „vén taknyos“. Ha egy anya megtörli kisgyerekének az orrát (*smocciare*), bár a kifejezés népies, de azért mégsem: „taknyot letöröl“. Herczeg gyakran magyar megfelelője elé teszi a *biz*(almas) rövidítést. Olykor, mintha szándékosan, az olasz szó hangulati tartalmától elszakadva, hol népies, hol egyenesen pesties színt akarna kölcsönözni helytelenül szótárának. Innen az ilyen fordítások: *slukk*, *pacni*, *intimpista*, *explodál*, *zaufol*, *rüsztig*, *spicces*, *pancser*, *belbecs*, *smirgli*, *gilt*. Az antik lakoma rendezője, a *simposiarca* egyetlen „*equivalenciával*“ nála „*borgazdá*“-vá népiesül. Lehet esetleg tréfásan az is, de nem *csak* az. Számtalan esetben a *biz* rövidítéssel nem azt jelzi, hogy az olasz szó ilyen jellegű, hanem hogy a fordítást szánja annak. Igaz, hogy az ellenkezőre is van példa. *Acciuffare un ladro*, elcsíp (nem megfog) egy tolvajt, si è *accaparrato* la stima generale, annyi mint megkaparintotta (nem kivívta) az általános tiszteletet, a *musetto* pedig bátran lehet *pofica*, *arcoeska* helyett.

Elmúlt idők külvárosi kupléemlékét idézi a *chi falla in fretta piange adagio* (aki *sietéssel* hibázik, majd *csendesesen* sír) nagyon is leegyszerűsített fordítása (*adagio* alatt) „ott sír, ahol senki sem látja“. De máskor meg — ritkábban — irodalmi kifejezéssel él. Aki Arany Toldijára nem emlékszik, aligha fogja megérteni az *egyedüli* „legénytoll“ *equivalenciából*, hogy a *grillone* szó pelyhedző szakállt jelent. A legfinomabb lisztből készült kenyér (*pane affiorato*) pedig

miért lenne „madárlátta kenyér“? De ellensúlyozásul nem ritkák az olyan helytelen kifejezések, vagy magyartalanságok, mint „ez egy öklelő bika“ (è un toro che scorna), „szekrény vége, hátulja“ (fondo dell' armadio), kiadóház (casa editrice), „nevettető művészet“ (arte comica), szemüveg nyele (asta, szára). Két kötéldarabot nem szokás „összevarrni“ (apprezzare). Herczegnél „a fák megtelnek levelekkel“ (gli alberi si ammantano di foglie), holott ezt az irodalmi kifejezést teljesen fedi a „levéldíszbe öltöznek“; a learatott gabonát nála „boglyába“ és nem keresztbe rakják (ammaunare), a kocsit pedig a vonat után kötik, holott azt az olaszban is (agganciare) kapcsolni szokták. A laringoiatria-t is gégésznek és nem gégetannak mondjuk.

Ez átvezet már a hibás vagy pontatlan equivalenciák megtárgyalásához. Csak a legbántóbbakat soroljuk fel a címszó aláhúzásával és zárójelbe téve a helyes megfelelést. *Maggiolino*, katicabogár (cserebogár), *antelice*, szemrész (fülkagyuló belseje), *antelmintico*, rovarirtószer (orv. féreghajtó), *tartaro del dente*, foggyökér (fogkő, de *tartaro* alatt jól), *decano dei professori*, kari dékán (az „*preside*“, rangidős professzor), *fuoco fatuo*, lidérenyomás (lidércfény, ahogyan *fuoco* alatt), *bregma*, a fejtető legkiemelkedőbb része (homlokcsont összenövési vonala a halántékcsonntal), *facola del sole*, napfolt (nap fényfoltja), *gran consiglio*, nagygyűlés (nagytanács), *forbirsi la bocca*, kimossa (megtörli) a száját, *clinica medica* (medico alatt) klinika (belgyógyászati klinika), *orzo mondo*, vékonyhéjú árpa (árpagyöngy), a *fior di pelle*, testi lelki jó barátok (bőrét súrolva), *star di buona voglia*, nem jól érzi magát (jó kedvben van), *lo presero a malvolere* tiltakozása ellenére elfogták (megnehezelték rá), *tanti saluti dai tuoi* (tanta alatt), üdvözlét szüleidnek (sok üdvözlét a tiédidtől), *bambinaia*, nevelőnő, kisasszony (elsősorban: gyereklány), *pane bigio*, fekete kenyér (félbarna), *pane raffermo* vagy *stagionato*, „nem friss“ v. száraz (szikkadt) kenyér, *arrosto di castrato*, kappansült (castrato alatt helyesen: ürösült), *bischero*, hegedűszeg (hegedű kulcsa; *capotasto* sem hegedűnyereg), *rosetta* (4. jelentése) szöghúzó, harapófogó (csavar alá illesztett alátét karika, ami a „rózsa“-etimológiához jobban illik, mint a harapófogó). A szótár használója el fog ámulni az állatszelistitón, aki „még a tigriseket is legyúrte“ (*assoggettare*), holott az olasz példában csak megszelidíti (jelen időben) őket. Különben a szótár az oroszánt csak „bögéséről“ ismeri meg, mikor az olasz ezt „karmairól“ mondja (*conoscere dall'unghia il leone*). Az *area* Celsi, nem gúnyosan hajhullás, kopaszság, hanem orv. bőrbetegség: foltos hajhullás, ahogyan a *forcipe* nem általán orvosi fogó, csipesz, de „szülészeti fogó“ — S milyen jó lenne, ha egy „darabka“ posztó helyett mindjárt egész „vég kelmét“ kapnánk (*boccone*). A köszönő levél *hangja* — il tenore della lettera — s nem „tartalma“, ahogyan a szótár mondja (a fordításban ráadásul még meg is toldva a példa szövegét) igen vidám lenne, bár a végére „készséges híve“-ként nem „con cortese sollecitudine“-t íránk Herczeggel, mert ezt akkor használjuk, ha mihamarabb választ kérünk. De „permetta che io faccia una considerazione“, azaz engedje meg, hogy egy megfontolással éljek,

egy megjegyzést tegyek (s nem, hogy „gondolkozzam rajta“), a *benna* magyarázatánál az „építkezéseknél használt, vesszőből font nagy veder“ lejtérjakabi származék. A vesszőből font „kosár“ t. i. Palazzi magyarázatában egy másik, a vasabroncosos vödörtől különálló és nem építkezéssel összefüggő jelentéshez tartozik.

De az irodalomtudomány területén sem hiányoznak a tárgyi tévedések. Verso *spondaico*, nem „spondeuszokba írt vers“, de verssor; *senario*, *settenario* nem hat-, hétlábú, hanem hat-, hét szótagú verssor és a *quinario* sdruciólo is olyan ötszótagú verssor, mely harmadéles hangsúlyú szón végződik. Az olasz tizenegyszótagú verssor természetesen nem „anapestusokból áll“ (anapestico alatt), de anapestikus lejtésű, ahogyan a *sonetto* con la coda sem „szonett fölösleges versszakokkal“, mert a régi olasz költészetben szabályosan használt s nem hibás versforma. A „*poesia burlesca*“-t csak „furesa költemény“-nek tolmácsolni (burlesco alatt), holott a „burleszk költészet“-nek nagymúltú műfaját is jelöli, szintén helytelen. Azonban egy béketanácskozásunkra érkező olasz kiküldött is csodálkozni fog, ha egy üzletben a „bretelle“ szóra mutat a szótárban s a nadrágtartóval együtt harisnyatartót is tesznek elébe, vagy az espressóban az *assenzio* szóra mutat és hoznak neki egy pohár pálinkát, meg egy pohár ürmöst. A szótár ugyanis e szavaknál a használóra bizza a választást, holott mindkét esetben csupán az első jelentés a helyes.

Megtévesztő és érthetetlen interpretáció is akad bőven a szótárban. Hogyan lehet a *vashuzalt* zománcolni (az olasz példában csak vasról van szó: *smaltare il ferro*)? Akad olyan bolond, aki „bemeszeli“ magát? (mésszel bepiszkítja magát). Mi összefüggés van aközött, hogy a *trabiccolo* a szótár szerint egyben ágyemelegítőt és tréfásan rozoga hintót is jelent? Valóságban első jelentése: az ágyemelegítőnek takarót felemelő fakerete. Miért *coniglia*-nak hívták a régi gályákon orrtól az első padot? Nem is az elsőt, de az utolsót hívták így, ahol a legrosszabb evezősök, a „nyulak“ ültek. Miért „magasabbrangú lovag“ a *cavaliere ufficiale*, holott a lovagrend tiszti keresztjének viselőjét hívták így. Milyen lehet a „trónus a szentségház felett“? (*residenza*. kis tető, mely alá az oltár fölött a „szentséget“ ki szokták tenni). Csak a Pallazzival való összehasonlítás útján kapunk felvilágosítást az ilyenfajta talányokra. Az *eneorema* orvosi kifejezésnél ez áll: „vizelet felett lebegő felhőske“, (helyesen: a vizeletben állás közben képződő felhőszerű csapadék, *nubicula*). Az *anticorpo* hosszadalmas magyarázatában ki sejtené a tosein-antitosein-ben a toxin-t és antitoxin-t? Az *antifراسي* alatti magyarázat Palazzi példájának hanyag értelmezése miatt lett zavarossá. Azt sem értjük, hogyan lehet egy rajz szép, mikor kivitele hiányos (l. *esecuzione* alatt), ha nem tudjuk, hogy Palazzi ezt a példát a benne szereplő „disegno“-nak nem „rajz“, de „elgondolás“ jelentésére vonatkoztatja.

Garnadával lehetne azután felsorolni a pontatlan fordításokat: una sigora *ammodo* nem tisztességes, de jóra való, kifogástalan asszonyt jelent; *accogliere* una supplica, nem elintéz, de jóindulatúlag fogad el kérvényt; fatto *accertato*

nem köztudomású, de beigazolt tény. Minden ok nélkül az olasz többszámú kifejezés helyett a magyarban egyesszám áll s fordítva; a nyelvtani szerkezet, sőt a szófaj nem egyezik (*bestialmente*, állatias). Máskor meg egyáltalában nem ad equivalenciát, hanem csak valami magyarázó megjegyzést fűz a lefordíthatatlanul maradó olasz kifejezéshez: *tre asterischi*, valakinek a neve helyett áll (három csillag); in *bocca al lupo*, jókívánság azok felé, akikre veszély v. nagy feladat vár (*tréf.* faljon fel a farkas!); meglio un *asino* vivo che un *dottore* morto, annak mondják, aki túlerőlteti magát a tanulással (jobb egy élő szamár, mint egy halott tudós). A szótárt azonban nem csak az illető idegen nyelven beszélők számára írják!

Ezeket a hibákat ki lehetett volna kerülni, ha a szerkesztő jobban választja meg némely munkatársát s maga nem kezeli a szótárt, mint valami eredeti írásművet, hanem forgatott volna kétnyelvű szótárakat is: elsősorban a Körösiét (Bp. 1910) és annak főforrását, az 1896-ban szerkesztett, de 1922-ben is újból kiadott Rigutini–Bulle-féle olasz-német nagyszótárt. Nem ártott volna, ha Csánk Béla Olasz-magyar szólásgyűjteményét (Bp. 1940) is felhasználja kellő kritikával, mert az szóbeli gyűjtés alapján sok olyan közhasználatú kifejezést tartalmaz (pl. a *venire*, *mettere* címszók alatt), melyek Herczegnél hiányoznak. A hagyomány teljes félrevetése és lebecsülése nem jellemvonása a marxista tudománynak.

A bajon azonban segíteni lehetne a jelzett és a szerkesztő által könnyen megállapítható további hibákat magábafoglaló pótlás kiadásával, melynek természetesen a hiányok kiigazítását is magában kellene foglalnia. Ideológiai mulasztásokra az Írók Szövetségének 1953 febr. 18-i, az irodalmi nyelvet illetőkre az Akadémiai Szótárbizottság 1953 jan. 30-i ülésének jegyzőkönyve mutat rá. Magunk csak néhány pótlással szolgálunk. A *zuppa* leves értelme mellett a *zuppa inglese* punestortát jelent. Hiányzanak a megfelelő címszók alatt a következő közhasználatú equivalenciák: *trincare*, koccint; *villa*, park; *svenare*, irod. általában „megöl”: *tornasole*, napraforgó; *prolusione*, székfoglaló előadás; *pellegrino*, irod. bájos; *panoplia*, fegyvertábla, fegyvertartó; *incerti*, mellékjövedelem; *dattilografa*, gépirónő (csak kevéssé használt hímnemű alakja van meg); *conto!* fizetni!; *fare una capriola*, bukfencet vet; *bridge*, *brigge*, bridsz; *auditorio*, hallgatóság; *aderenza*, csatlakozás (pl. párthoz); *alta Italia*, Felsőitalia; *radunata*, *adunata*, (Kat.) sorakozó; *rivaccinazione*, újraoltás; *sgattaiolare*, el-v. kioson; *snervante*, idegesítő, idegkimerítő; *stanziare*, költségvetésben előirányoz; *ratto*, *orv.* kísérleti fehér patkány; a *sestina*-nak pedig nagyon elterjedt hatsoros strófászerkezet-ételmét mellőzi egy elavult s csak irodalomtörténész szakember által ismert igen szövevényes lírai versszerkezet elégtelen magyarázatának javára, bár Palazziban azelőbbi természetesen megvan.

Viszont kimaradhattak volna a szótárból az Írószövetség által jelzett, nem is mindig helyesen értelmezett, lexikonba kívánczoló címszavak, melyek olasz.

magyarázó szótárakban bírhatnak műveltségterjesztő jelentőséggel, de két-nyelvű szótárban épp úgy nincsenek helyükön, mint azok a latin és idegennyelvű szók (sui generis, noli me tangere, aut aut, in articulo mortis, amortillado, zarzuela, gaucha, caf a cost and freight, chalet, chiné stb.), melyeket Zingarelli kisebb nyomással vesz fel. Helytelen első magyarozatként latin közmondást idézni: (Chi s'assomiglia si piglia, „similis simili gaudet, kéz kezet mos“. Nem nélkülöznök az „annunziata-rend lovagjának felesége“-t (collaressa) a címszókban; a ritka előfordulású római régiségekre vonatkozó megjelöléseket; az egészen szűkkörű tengerészeti (pl. acconigliare) és filológiai (pl. itacismo) szak kifejezéseket vagy tréfás neologizmusokat (pl. agitatio, illemhely), letűnt másodrendű olasz írók követőinek nevét (deamicisiano); azt, hogy *tropea*-nak hívják a gaetai öbölben és a tirreni tenger déli partjain a rövid időtartamú vihart, hogy *arioso* jelzővel csúfolják a milanoiak azt a polgártársukat, ki csak rövid ideje költözött vidékről városukba; hogy a nőről, aki nemét változtatva férfivá lett, azt lehet mondani tréfásan, hogy átment a szivárvány alatt (*arcobaleno*). Ez utóbbiak inkább csak kuriózumok.

Nem helyesljük azt a kétnyelvű szótáriradalomban újításként szereplő átvételt sem Palazzitól, hogy Herzeg a főnevek és melléknevek címszavának végén felsorolja a hozzájuk tartozó származékokat, azaz a kicsinyítő-, nagyító-, roszszabbító stb. képzővel ellátott alakokat. Ezeket Zingarelli egy-egy szóbokorban külön értelmezi. A nyelvvel kevésbé ismerős magyar olvasó nem tud velük mit kezdeni, mert magyarozat nélkül állnak, vagy ha — különleges esetekben (pl. aria, affare) — kapunk fordítást, ott a szótár forgatója, aki csak a betűrendben kercsi, még nem találja. *Aquila* alatt ott van magyarozatlanul az *aquilastro* alak, de ennek értelme az új akadémiái szótár szerint „falco pescatore“, halászsólyom, ami új címszót követelt volna. Így ez, valamint *arietta*, *allegretto* (operadallamocska, zenetétel), *cavallino* (játéklovacska) vannak, de mégsincsenek a szótárban, ha ugyan a hozzájuk hasonlókat, mint a Bevezetésben jelzi, fel nem veszi külön címszóként is. De ilyenkor meg gyakran elhagyja első származékjelentését (pl. passerotto, verébfióka) s csak önállósult értelmét adja. Külön zavart okoz azután, hogy egy címszó különböző értelmének felsorolása végén nem tudhatni, a származékok melyikre vonatkoznak. Néha felvilágosít róla a szerkesztő (pl. casa alatt), de máskor (porca, altare) ezt elmulasztja.

Ezzel elérkeztünk a szótárral kapcsolatos szerkesztési és technikai kérdések megbeszéléséhez. Mindenekelőtt azt kell hiányolnunk, hogy a Bevezetés alig nyújt valami felvilágosítást a használat módjára vonatkozólag. Ha pl. a szerkesztő ott megmondaná, hogy a származékok alatt felvett képzős alakok hogyan módosítják az alapszó értelmét, ezen a téren követett eljárását, ha nem is helyeslendővé, de legalábbis elfogadhatóvá tette volna. Figyelmeztetni kellett volna, hogy az a-végű főnevek és melléknevek nőneműek, az o-végűek hímneműek s nemüket, a szótári hagyománytól eltérően, csak akkor jelzi, ha ez általános

szabálytól eltérnek ; hogy a *-mente*-vel képzett határozó szófaját sem jelöli ; hogy a szótár második kötetének függelékében — miről itt már késő értesíteni — megtalálhatók a rendes igék ragozási mintái is, s paradigmájukat az ige után tett fett a, b, c jel segítségével lehet megtalálni. Azt is meg kellett volna mondania, hogy az igeímszó után l. rövidítéssel álló ige (*riassumere* l. *assumere*) nem az értelemre, hanem az igeragozási mintára utal. Persze egyszerűbb lenne, ha mindezeket a nyelvtani ismereteket magában a címszóban kapnók meg. a rendes igeéknél a három szokásos igealak következetes jelzésével, a rendhagyóknál az eltérő igeidők teljes egészében való közlésével, mert Herczeg eljárása az igevégeztekre való szorítkozással a változó tövű igeéknél méltán lett kifogás tárgyává. Sok zavart okoz az is, hogy Herczeg a gutturális mássalhangzós szótaggal végződő névszók többszámában csak a palatalizálódást jelzi, de azt nem, ha *h* írásjel közbeszúrásával a gutturális megmarad : pl. *sporadico*, -ci. Mivel a szótár használója a Bevezetésben nem kapott semmi felvilágosítást, a nőnemet is sporadice-nak fogja olvasni sporadiche helyett. A *g* kivételes gutturális ejtése a *gl* összefüggésben (*glittoteca glicine*) sincsen megadva.

Ezzel szemben kitűnően van jelölve a hangsúly, a zárt és nyílt *e* és *o*, miben a *Lingua Nostra* kritikája is alig talál néhány hibát, a zöngés és zöngétlen *z*. E gondosságot Palazzitól örökölte, de nem helyesljük a Bevezetésben kifejtett érvét, mely visszatartotta attól, hogy kövesse a zöngés és zöngétlen *s* olasz szótárakban általános jelzésének szokását is. Az átlag szótárhasználóban elemi filológiai tájékozottságot sem lehet feltételezni. Ha egy szót megnéz, joga van megkívánni, hogy kiejtésére, tartalmára, használatára vonatkozó minden felvilágosítást ott együtt találjon. Az igevonatok kitétele, a tárgyias és tárgyatlan használat, a segédige jelzése viszont kitűnően van megvalósítva. E téren tapasztalható következetessége sajnos más viszonylatban azonban nem nagyon érvényesül. A munka megindulásakor, úgy látszik, a szerkesztő nem dolgozott ki pontos útmutatásokat segítő társai részére és ezek munka közben sem alakultak ki megnyugtatóan.

Rendesen a címszó után a szófaj és tárgykör vagy egyéb kategóriamegjelöléseket kurzívval szokták szedetni, vagy pontot téve utána, vagy zárójel közé téve, hogy a magyarázat antiqua-szedésétől jól elváljon. A Herczeg-szótár a szófajmegjelöléseket igen rendszertelenül adja meg és, bár itt is a legnagyobb anarchia uralkodik, antiquával és pont vagy zárójel nélkül szedeti. Így azonban az összefolyik a magyarázat szövegével, mi különösen akkor okoz zavart, mikor a rövidítésnek van magában is értelme. Hat : határozószó ; köt : kötőszó. *Spesso* hat gyakran ; *forse* hat talán ; *controluce* hat fényel szemben ; *che* köt hogy. Gyakorlatlan szótárhasználó nem fogja tudni, mire vélje a dolgot.

Nem tartjuk helyesnek, hogy a melléknevet és főnévi használatát két külön címszóban közli s a főnévi funkciót mindég előre veszi. Így előbb kapjuk pl. a *cento*-t százalék és csak azután száz, az *impermeabile*-t esőköpeny és csak azután vízhatlan jelentésben. Máskor viszont egy szó különböző szófajú használatait

egy címszó alatt példákban vegyest hozza (pl. caldo, ministro, amaro, anonimo, andare, sincero alatt).

Ugyanilyen rendszertelenség uralkodik a rövidítések alkalmazásában, melyek felsorolásából hiányzik a szótár élén a *fus*(iszta), *közöns*(éges), *lat*(in), *szic*(íliai) *tkp* (tulajdonképpen). Jó lett volna rövidítést használni a *költ*(ői) kifejezésre, ami más az olaszban mint az irodalmi, a közmondásra, „kifejezés“-re neologizmusra. Sokszor elmarad a szótárban minden jelzés, ahol pedig kellene *elav.* (molcere, appaltarsi), *közöns.* (drudo), *korl.* (a rimirarla), *tréf.* (filibustiere fiobuszvezető jelentésben, ciociarìa, mi nem földrajzi elnevezése a Róma-környéki bocskoros parasztok lakóhelyének), *irod.* (forese, bifolco, a Foscolo Spopolcri-jában szereplő abduano, mely nem az Adda folyó nevéből, hanem a latin Abduából, Lodi városka régi nevéből ered). Viszont miért *régi* az illustrissimo, mikor levélcímzésben ma is általános; miért *korl.* accampamento, mikor szél-tében használatos; miért *vál.* az asilo, mikor a „menhely“-re más közkeletű kifejezés nincsen; miért *tréf.* bocciare (elbuktat), holott legföljebb bizalmasnak lehetne mondani? Különösen a szótár első betűinél ez a kategóriákba skatulyázás túlzásba megy.

Az anyag rendezése körüli hiányosságokra már többen rámutattak. Ilyen a „lyukas“ utalás. Dittafono, abbracciabosco, septicemia szavaknál ez áll: 1. dictafono, caprifoglio, setticemia, de ezek nincsenek meg a szótárban. Mászor *Acchetare* elküld *acquetare*-hoz, de az meg továbbigazít *acquietare*-hoz, míg ott végre értelmét megtudhatjuk. *Astrea* az *asteria*-hoz utasít, de annak ott megadott három értelme közül honnan találja ki a szótárhasználó, hogy a „tengeri csillag“ kifejezés a megfelelő?

Kitűnő elv, hogy Herczeg egy-egy nagy címszó alatt szófaji és azon belül ábécé sorrendben rendezi a példákat, mi nagyban elősegíti gyors megtalálásukat. De ezt az elvet korántsem viszi keresztül következetesen. Kisebb címszónál sokszor az a logikus sorrend sincsen betartva, hogy először a konkrét értelem jön, azután az átvitt: *defenestrare* 1. állásából kidob, 2. kidob az ablakon; *gocciolone* 1. ügyetlen. mafla 2. csepegő orrú. A *pettinatrice* 1. jelentése fésülőnő, fodrásznő, 2. *text.* fésülőgép. Herczegnél fordítva. *Tralignare*-nál akkor értjük meg az „elfajul“ jelentést, ha előbb megtudjuk, hogy konkrét értelme: eltér az egyenes vonaltól; *trionfo* is előbb diadal és csak azután diadalmenet. Az *al-tezza* alatt a „szövet szélessége“ összefüggés háromszor is előfordul más példaktól elválasztva egymástól; a *coscienza* alatt sincsenek abc-ben rendezve a példák, mégis az azonos jelentésű *a* és *per scarico di* ~ egymástól 12 sornyi távolságra került.

A homonimákat is jó lett volna az általános szótári hagyomány szerint a címszók elé tett római számozással külön címszókként egymástól elválasztani. Herczegnél a *toro* (gör. tauros) *bika* és *toro* (lat, torum) *nászagy* közös címszó alatt szerepelnek. (L. még: *grana*, bíbortetű és szemcsézettség; *acatalettico*. szkeptikus és teljes szótagszámú; *calcio*, kalcium és rúgás; *adagio*, böles

mondás és lassú zenetétel.) Viszont *carcere* azonos jelentésű hímneme és nőneme miért került két címszó alá?

Az Írószövetség vitaülésén kiderült, hogy az olasz-magyar szótár nyomása olyan hajszolt ütemben történt, hogy a szerkesztő a — tudomásunk szerint — négy korrektúra közül maga csak egyet tudott átnézni. Innen magyarázható, s ennek tulajdonítja azt az idézett olasz bíráló is, a szokatlanul sok nyomda- és sajtóhiba. Nem egyszer megbomlik a betűrend. *Assauritura* pl. nincs a maga helyén. Azonban a szerkesztő valamelyik munkatársának lelkiismeretén szárad, hogy a *stereometrico* szót véletlenül *stareometrico*-nak írta át. Ez azután a betűrendben a *sta* társaságába került, míg rokonsága a *ste* alatt maradt. Az *ulivastro* főnévi és melléknévi címszava közé négy más címszó tolakodott (u. így *sensorio*-nál). Egész sor esik ki vagy zavarodik össze (*eletta*). A kimaradt *Canossa* alól egy sor felecsúszik az előző *canoro* alá, úgy hogy „andare a canoro“ jelentené azt, hogy „Canossát jár“, (ugyanígy a *binare* utolsó sora 5-tel alább, a *binario* alá tartozik). *Altero* méltóságteljes, fenséges jelentése a „változó“ jelentésű megelőző *alterno* címszó alá keveredett. Olvashatatlan címszavak (I. köt. 93. l. 2. hasáb), érthetetlen szócsonkok, tévesen megismételt címszó (*riccamente*) is akadnak.

A „tilde“ nem elég gondos nyomdai kezelése szintén félreértésekre ad alkalmat, mert a közvetlenül melléje szedendő *a* nőnemű végződés *s* a tőle kissé távolabb nyomtatandó *a* prepozíció igen gyakran nem különböztethetők meg (*irato*, ~a se medesimo, pedig itt prepozíció; *fantastico*, *persona* ~ a, pedig itt nőnemű végződés). Az *a* betű különben még az „angol“ rövidítésére és alcsoport jelölésére is szolgál.

A sajtóhibákról nem szólnánk külön, ha nem akadna köztük néhány furcsa, értelemzavaró példány. Hogy a „*ministra mariata*“ miért jelent „makarónit rizzsel és zöldséggel“ csak akkor értjük meg, ha a jelzöt *maritata*-ra (házasított) helyesbítjük: sűrű leves, melyben a makaróni rizzsel házasodik. Az *acqua* összetételeiben ismételtlen *aqua*-ként szerepel (*risciaquata*, *risciaquatoio*), a *bacco*-nak (*allevare* alatt), a *condon*-nak van nyomva; a *dividere* helyett *di vedere*, *becco* h. *bacco* (*acetilene* alatt), *dovessi* h. *do veni* (*magari* alatt), *ottenne* h. *offeme* áll, a „tilde“ pedig nem egyszer rosszul vagy rossz helyen van alkalmazva (pl. *tribuno*, *vela*, *contro*, *differenziale* alatt). *Incongruente* a fordításban valószínűleg egy „nem“ kiesése miatt lett az értelmével ellentétes „következetes“ jelentésűvé. A *simbolismo* egészen biztosan nem „jelképi kifejezésre törekvő arány“, hanem irány; az *aeromezzo* nem égi, de légi jármű; a *cremofobia* nem mélységviszony, de mélységiszony; a *fiumara* nem helyi, de hegyi patak; a *soversivo* nem elforgató, hanem felforgató; a *posticcia* nem sarokba, hanem sorokba ültetett szőlő és a *riavere* címszó alatt felhozott példában a beteg újra belázasodott, eszébe se jutott *beházasodni*!

Igyekeztünk a Herczeg-szótár erőnyeit és tipikus hibáit, a kiírt anyagnak csak töredékét használva fel, a valósághoz híven felfedni, remélve, hogy általa építő kritikát gyakoroltunk. A számos szeplő ellenére elég tiszta marad az arca,

hogy ne fordítsuk el róla tekintetünket. Nagy kárnak tartanók, ha a Kőrösiéhez hasonlóan ez a nagyszótár is csonka maradna. Nem hallgatva el az észlelt hiányokat, a *Lingua Nostra* is ezzel fejezi be bírálatát : „c auguriamo che fra non molto gli si affianchi la parte ungherese-italiana“. Az Akadémiai Szótárbizottságban azóta kialakult kitűnő gyakorlat, az orosz-, angol-, francia- és német nagyszótárak gazdag tapasztalatai alapján kell mielőbb a magyar-olasz rész szerkesztéséhez hozzáfogni. Csonka szótárt senki sem állít szívesen könyvespolcára. Ha az első rész a szükséges pótlásokkal kiegészül, a jobb szervezéssel és nyugodtabb munkatempóval készülő második magával fogja ragadni az elsőt s egy következő kiadásban azt is átdolgozva lehet majd forgalomba hozni. Egy teljes olasz-magyar, magyar-olasz nagyszótárra égető szükség van.

Koltay-Kastner Jenő

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó Igazgatója

Műszaki felelős: Farkas Sándor

Kézirat beérkezett: 1954. X. 2. — Terjedelem: 17¹/₂ (A/5) ív

33817/55 Akadémiai Nyomda, Gerliczy-u. 2. Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Harmatta János</i> : Egy finnugor nép az antik irodalmi hagyományban	341
<i>Közhalmi Béla</i> : Könyvtártudományunk feladatai	353
<i>Hexendorf Edit</i> : A nyomtatékosítás és tagadás mondatbéli összeszövődésének kérdéséhez	379
<i>Vita</i> :	
<i>Sőtér István</i> : Eötvös József	409
<i>Nagy Péter</i> : Móricz Zsigmond értékelésének problémái	419
<i>Erdődi József</i> : »Az alany és állítmány egyeztetése, valamint a pluralitás kérdése a mari nyelv történeti mondattanában« című kandidátusi disszertációjának vitája	433
<i>Kálmán Béla</i> opponensi véleménye	433
<i>Hajdu Péter</i> opponensi véleménye	438
<i>Erdődi József</i> : Válasz az opponenseknek	454
<i>Mezey László</i> : »Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei és a középkori laikus mozgalmak« című kandidátusi disszertációjának vitája	467
<i>Kardos Tibor</i> opponensi véleménye	467
<i>Koltay-Kastner Jenő</i> opponensi véleménye	474
<i>Mezey László</i> : Válasz az opponenseknek	485
<i>Szemle</i> :	
<i>Batsányi János</i> összes versei (<i>Koltay-Kastner Jenő</i>)	495
A szerkesztők válasza (<i>Keresztury Dezső és Tarnai Andor</i>)	501
<i>Ormánysági szótár</i> (<i>Beke Ödön</i>)	503
Néhány megjegyzés <i>Beke Ödön</i> bírálatához (<i>Keresztes Kálmán</i>)	517
Ötödfélszáz énekek. — <i>Pálóczi Horváth Ádám</i> dalgyűjteménye az 1813. évből (<i>Szauder József</i>)	524
<i>Herczeg Gyula</i> : Olasz—magyar szótár I—II. (<i>Koltay-Kastner Jenő</i>)	527